

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Tóth István György (1956-2005)

Tóth István György a szarajevói ferences kolostor levéltárában

Az *Egyháztörténeti Szemle* előző, 2005. évi 1. számában közöltünk beszámolót Tóth István György akadémiai doktori disszertációjának védéséről. A misszionáriusok jelentéseiről készített nagyszabású forráskiadványainak egyes köteteiről 2003-ban és 2004-ben is közölhattünk részletesebb ismertetést... És ha a sort az időben visszafelé folytatjuk, fellapozva folyóiratunk első, 2000 tavaszán megjelent számát, amely az ő tanulmányával indult, érzékelhetjük: Tóth István György a kezdetektől folyamatosan jelen volt az

Egyháztörténeti Szemle életében. Soha nem felejttem el biztatásait, amellyel vidéki műhelyünket e folyóirat indítására bátorította, és hogy nyomatékosítsa a kollegiális biztatást, megtisztelt bennünket a hódoltság utolsó misszionáriusáról, Raguzai Lajosról frissen lezárt tanulmánya közlésének lehetőségével.

Pár hónapja már, hogy váratlanul elhunyt kollégánkat eltemettük a Farkasréti temetőben, de még mindig felfoghatatlan a hiánya. Most kezd csak igazán nyomasztani, amikor újabb folyóirat-számot készülünk sajtó alá rendezni, és nem tudom, hogy hová forduljak azokkal a kérdéseimmel, amelyre – tényleg – csak tőle remélhettem gyors útbaigazítást. Tóth István György tudományos pályáját a halála után megjelent nekrológok ismertették, bár tény, hogy csak óhatatlanul hiányosan tehették ezt. Nem is csoda, a lesújtó hír hatása alatt aligha lehet egy olyan hihetetlen munkabírású történész teljesítményét számba venni, aki még távolról sem készült a visszatekintésre, az összegzés munkájának megkezdésére. Mi sem vállalkozhatunk erre, s a lexikon-szócikkek szárazsága helyett nem is a munkásságát, hanem egyéniségét szeretnénk búcsúzóul felidézni. Az elképesztő alaposágú forrásközlések, tanulmányok, tankönyvek, ismeretterjesztő cikkek megmaradnak nekünk, hogy sokáig (egyes esetekben bizonyosan örökre) megkerülhetetlen szakirodalmi tételei legyenek az írás és olvasás történetével, a 17. századi „jobbágyokkal, hajdúkkal, deákokkal”, az újkori Magyarország társadalomtörténetével vagy épp a hódoltság felekezeti viszonyaival foglalkozó érdeklődőknek és szakembereknek egyaránt. Fontos megemlíteni azonban egyháztörténeti munkásságának sokoldalúságát: az egyházak intézményes működésének kutatása mellett felhívta ugyanis a figyelmet a vallásosság hétköznapi szerepének fontosságára, és meggyőzően be is mutatta azt. Tudományos művei vélhetően sok évtized múlva is tartós hatást gyakorolhatnak tehát.

A mindenki által csak TIGY-ként ismert és szólított történész egyéniségének felidézése nemcsak azért indokolt, mert már most is dicsekedhetem a szerencsés sorssal, miszerint személyesen ismerhettem. Hanem azért is, mert a történetírás azon iskolateremtő mesterei közé tartozott, aki nemcsak azzal adott útmutatást, amit műveiben leírt, vagy előadásain a katedréről elmondott. Itt volt például a stílusa. Még a legszakyszerűbben lábjegyzetelet/hivatkozott tanulmányát is élmény olvasni, nem is beszélve például a *História*, a *Rubicon* hasábjain megjelent cikkeiről stb. Már az példaértékű volt, hogy mennyit foglalkozott a történelemmel. Szinte állandóan dolgozott, de soha nem éreztem rajta, hogy ez terhelné vagy nyomasztaná őt. TIGY magyarázkodás nélkül biznyság volt arra, hogy a történelemmel való foglalkozás is lehet egyszerre munka, hivatás és nagy-nagy szerelem. A másik, amiben rengeteget jelentett sokunk számára, az volt, ahogy személyes kapcsolatait ápolta. Ahogy halála után újraolvastam sűrűn küldözgetett elektronikus leveleit, felidéztem hamiskás mosolyát, mindig kedélyes humorral fűszerezett mondatait, megértettem, hogy egyénisége mindezzel fontos üzenetet is közvetített számunkra: A „szakma” nemcsak tudományos előadásokból, egymás műveinek olvasásából és idézéséből, kollegiális vagy épp főnök-beosztott viszonyokból áll, hanem (sőt: sokkal inkább) a „szakma” emberi közösségek hálózata kell, hogy legyen. A már nemcsak cédulázó, hanem internetező, e-mailező vagy épp adatbázisokat építő, folyvást rohanó kollégák által művelt történetírásnak is alapként kell megőriznie az emberi kapcsolatokat, mint az információk áramlásának is legbiztosabb és leghatékonyabb csatornáját. TIGY pár soros levelei mindig erre figyelmeztettek, ha épp telefonon nem tudtuk elérni egymást. (Amikor egyik régi írással kapcsolatosan valaki kritikus észrevételeknek adott hangot, rögtön klaviatúrát ragadott, hogy egyetértése kifejezése mellett a rá jellemző humorral jelezze, hogy így kezdődik az igazi „előrelépés”.)

Kedves TIGY! Az „országunk”, hová most átléptél, mi nem tudjuk, van-e történetírása, van-e olyanja egyáltalán, amit mi történelemnek hívunk. Tudom, te nem nyugszol, amíg fel nem tárod a mennyei levéltárak rejtett titkait (bocsáss meg, de csak ott tudlak elképzelni!), nem nyugszol, amíg a múlt száraz adatait kivallatva hallgatóid elébe nem tárod letűnt idők általad újra elevenné tett alakjait. Akarva-akaratlanul arra tanítottál minket, hogyan érthetjük, hogyan tisztelhetjük, ha kell, hogyan élhetjük meg a múltat. E tanításod pedig nem maradt múlt idejű – jelen idejű marad mindenkor. A hivatalos nekrológokat (ezt is) hamar elnyelik a könyvtárak, bizonyos vagyok viszont abban, hogy kollégáid, tanítványaid még hosszú éveken át ejtenek el spontán módon egymás közt „emlékszel, amikor TIGY azt mondta / írta...” kezdetű mondatokat. És Te tudod, hogy igazán fontos dolgok így őrződnek meg az emlékezetben.

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_005-007.htm

Emlékedet tényleg megőrizzük, kedves TIGY, nyugodj békében!

Az Egyháztörténeti Szemle szerkesztősége

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Miskolczy Ambrus: A magyar-zsidó identitástudat forrásvidékén. Horn Edével a reformkorban

Horn Ede (1825-1875) a magyar–zsidó nemzeti identitástudat kialakításának egyik nagyszerű munkása, az emigrációba szorított magyar szabadelvűség és demokrácia szóvivője, nemzetközileg is elismert közgazdasági közíró. Ha az 1850-51-i magyar szellemi tájra egy pillantást vetünk, akkor munkássága kimagasló csúcsként rajzolódik ki a visszapillantó szem előtt. Őt könyvet tett közzé, könyvterjedelmű elemzést a magyar forradalomról és szabadságharcról és közben kisebb cikkek egész sorát. Legjelentősebb műve alighanem *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. 1851-ben jelent meg Lipcsében – németül – először,[1] magyarul pedig néhány éve látott napvilágot a német újrakiadásával együtt.[2]

Jelen munkám *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című mű egyik utószavaként indult.[3] De aztán mi tagadás: túlírtam az utószót, részben tehetetlenségből, részben azért, mert vonzott a téma újszerűsége és egyszerűen elsodort a kutatás során feltáruuló gazdag anyag, nem is beszélve arról, hogy Horn Ede műve nagy kihívás. *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című könyv önéletrajzi mozzanatokkal átszótt szenvedélyes pamflet, vallomások vád- és védírat, számadás és önvizsgálat, briliáns elemzés, irónia és szarkazmus, gúny és keserűség járja át minden sorát, ugyanakkor életigenlő derű árad belőle. A magyar-zsidó identitástudat kialakításának szép és izgalmas dokumentuma. Az 1850-es évek magyar politikai publicisztikájának egyik remeke. Kemény Zsigmond és Eötvös József ekkor megjelent művei mellett a helye. Aki csak belepillant, már okkal kérdezheti: miért nem fordították le magyarra már korábban? Pedig már száz esztendeje felhívták a figyelmet arra, hogy e mű „még ma is vonzó olvasmány, élvezetessé teszi szellemes, élénk stíljét”. [4] De – látni fogjuk – nemcsak ezt a művét értékelhetjük így, maradandó az is, amit Kossuth Lajosról és Spinozáról írt. Horn politikai publicisztikája több, mint történeti emlék. Kérdésfeltevései, válaszai és ítéletei arra ösztönöznek, hogy történetírásunk nem egy eddigi kijelentését újragondoljuk, és valamiféle párbeszédbe bocsátkozunk a hajdani szerzővel mindenekelőtt immár magyarul is kiadott művével. Ez a dialógus teszi lehetővé, hogy több fényt vessünk jelen munkánk központi kérdésére: miként és hogyan járult hozzá a magyar politikai publicisztika klasszikusa a magyar zsidó identitástudat kialakulásához. Ez is magyarázza, hogy jelen tanulmányunkban miért állítottuk a középpontba *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művet.

Horn Ede életútjában is van valami talányos. Rabbinnak készült, és a zsidóság történetébe radikális reformtörekvéseivel írta be magát – eredeti nevén, mint Einhorn Ignác. Így lett Komáromban – 1849. szeptember 11-től – az első magyar izraelita tábori lelkész. Az emigrációban vette fel a Horn Ede nevet, amikor az intézményes hitélettől eltávolodott, és aztán a magyar emigráció egyik legnagyobb karrierjét futotta be, mint közgazdasági szakember.

Milyen célok és szenvedélyek vezették az ifjú Einhorn Ignácot, a reformkori hitújító rabbit? Azt, aki, nemsokára Horn Ede nevet vette fel, és ezen a néven vált ismertté ország és világ előtt. De egyáltalán mit tudunk róla? Mit lehet az egymásnak ellentmondó, szűkszavú és tévedésektől sem mentes korabeli tanúságokból kiszűrni?

Horn Ede alakja és emléke a történeti emlékezetben

Horn Ede sajnos nem írt részletekben gazdag emlékiratokat. Küzdelmes életében a sikeres életpálya csúcspontjára való visszatekintés nem adatott meg neki. Az viszont valószínű, hogy az a három és féloldalas nyomtatásban megjelent Horn-életrajz, amely 1875-ben a terézvárosi választók számára készült, az ő műve, vagy legalábbis

az ő közreműködésével készült. Sok olyan adat van benne, amelyet máshol hiába keresnénk, és mentes az olyan tévedésektől, amelyeket viszont máshol bőven megtalálunk.[5] Hiteles – ám sajnos elég rövid – életrajza, amelyet fia, Emil vetett papírra 1893-ban Szinnyei József kérésére, kéziratban maradt.[6] Szinnyei pedig Horn Emil adatainak csak részét dolgozta be életrajzi lexikonjának címszavába.[7] (Szinnyei egyébként még Komáromból tudott Horn Edéről, naplójában – 1849. szeptember 11-én – fel is jegyezte: „Mínthogy sorainkban az izraeliták is igen hasznosan harcolnak, méltányosnak tartá a főparancsnok az egész várórség számára egy rendszeresített izraelita táborigyelmeztető állítást, havonként 50 forintnyi illetménnyel és ezen állomásra Einhorn Ignác idemenekült budapesti igyelmeztető alkalmaztatik.”[8]) Később Horn Emil még visszatért apjának életére, de ő is kifejtett egy-két olyan lényeges mozzanatot, amelyre még korábban emlékezett.[9]

A szakirodalom számára Kertbeny Károly 1862-es, ugyancsak rövid Horn-portréja maradt az egyetlen forrás,[10] még a magyarországi zsidó kiválóságok nagy seregszemléje számára is.[11] Kertbeny értékelése olyan kortársé, aki közletről ismerte az emigrációs élet bújást-baját:

„Azon írók közül, akik már egy évtizede vagy még korábban tevékenyek voltak abban, hogy a külföldnek Magyarország igaz jogáról, a magyarok törekvéseiről és kívánatairól képet adjanak, egyetlen egy sem indult ilyen jelentéktelen előzményekkel, egyik sem csinált ilyen fényes karriert, egyiknek sem sikerült ilyen hatékony pozíciót elfoglalnia, és onnan ily hatékonyan befolyásolni az egész napisajtót, méghozzá olyan zsurnalisztikában nyert teret, mint a francia, és ezt a sajtót sikerült a tények helyes megítélésének megnyernie, amelynek európai jelentősége – akár örömmel, akár szomorúan ítélik meg – annál inkább is nagy, és Horn Ede annál is inkább sikeres volt, mert ezt a napisajtót – amely nemcsak Franciaországra korlátozódik, hanem az összes román [azaz: neolatin] népre hat – mindaddig Magyarország vonatkozásában a legkárosabb és teljes tudatlanság jellemezte.”[12]

Ez némileg túlzás, de jelzi Horn Ede korabeli megítélését. Nem véletlen, hogy az 1860–70-es évek folyóiratai viszonylag sokat írtak Horn Edéről,[13] és viszonylag sok nekrológ búcsúztatta.[14] Aztán lassan kihullott az emlékezetből. A Kossuth-emigráció ügyeiben oly tájékozott Pulszky Ferenc azonban emlékirataiban már csak futólag említette, mint újságíró, aki „főleg a belga lapok számára írt”. [15] A pozsonyi emlékiró, Sigmund Mayer már bővebben szólt róla, azon diákok között említve őt, akik kiváltak a zsidó rabbiképző iskolából: a jesivából, és a katolikus vagy inkább a lutheránus tanodában folytatták tanulmányaikat: „Nagyon érdekes diák volt Einhorn is. A pesti Reformtársulat prédikátora lett, bevezette az orgonát és a kórust, magyarul hirdette az ígét, a forradalom idején az inszurgens-hadseregben táborigyelmeztető volt, Világoson keresztül Törökországba menekült, és onnan Párizsba, az emigráció komitéjához tartozott.”[16] Az emigráns Horn Edére vonatkozó adatok pontatlanok, és már a Horn-folklór részei. 1914-ben szülőhelyén emléktáblával is áldoztak emlékének, de az ezen alkalommal született legrészletesebb megemlékező írások sem hoztak újat.[17] Így Heller Farkas is csak néhány általánosságot tudott Horn Edéről készülő lexikoncikkében összeszedni.[18] A magyar emigráció oly adatgazdag történeteibe sem került be,[19] bár az 1860-61-i évek fejleményeinek nagy monográfiájában méltó módon szerepel, mint aktív liberális közíró.[20] Említik ilyen minőségében Magyarország tízkötetes történetében,[21] és még a magyar munkásmozgalom kezdeteinek bemutatásakor is hivatkoznak rá, mint a Pest-Budai Munkásképző Egylet egyik alapítójára, hogy aztán önszegélyző programjától elforduljanak az öntudatos osztályharcos stb. munkások.[22] Jókai Mór összes műveinek kritikai kiadásából, illetve a *Följegyzések* egyik jegyzetéből az író barátjáról megtudjuk, hogy „Jókai túlbecsült védenca” – de hogy ki becsülte túl – nyilván maga az író, és nem a kötet jegyzet-készítői – azt csak sejtjük.[23] Jókai *Levelezésének* jegyzetei árnyalt képet adnak az író levelezőtársáról, bár tévedésből Garibaldi légiójának tagjává tették meg.[24] A magyar sajtó történetében sajnos csak – a szintézis jellegéből elkerülhetetlenül – mellékszereplő. A gyűjteményes mű első kötete mindössze két sorban értékelte lapszerkesztői tevékenységét, de a nyomda ördöge révén a szerkesztő nevébe egy kis sajtóhiba csúszott, Einhorn Ignácból Eichorn Ignác lett. Az 1860-as évekkel foglalkozó fejezet keserűen teszi szóvá „Horn Edének véleményét, miszerint a francia sajtó rokonszenve a »magyar ügy« iránt nem növekszik, a francia politikában ez ügyben a habozás jelei látszanak”. Elmaradt annak jelzése, hogy Horn Ede szerint mindez a zsidóemancipáció elmaradása miatt is történt.

Egyébként még érintőlegesen többször is említik, például azt, hogy 1868-ban elvállalta a Jókai Mórral által alapított *Neuer Freier Lloyd* című pesti lapot, amely „a német nyelvű polgárságra kívánt ellenzéki hatást gyakorolni a kormányt támogató pesti nagypolgárság lapjával, a félhivatalosnak számító *Pester Lloyd* dal szemben”.^[25] Míg *A magyar zsidóság történetében* elmosódik Horn Ede alakja,^[26] a 19. század magyar–zsidó irodalomtörténetében a radikális vallási reformmozgalom „egyetlen tehetséges képviselője”-ként több szép megnyilatkozásával került bemutatásra; igaz, e nagy mű, mely az 1930-as évek végén készült, csak a közelmúltban láthatott napvilágot.^[27] Szerzője, Komlós Aladár 1948-ban még leszögezte: „A száz év előtti eszmék feltámadtak az 1944-es sírból, amelybe be akarták zárni őket. A történelem nem cáfolta meg az egyenlőség és testvériség eszméit, inkább most kezdi igazán megvalósítani. Őseink, a Horn Edék emlékét azzal ünnepeľjük legjobban, ha sokat tapasztalt dércsípte lélekkel bár, továbbküzdünk céljaikért.”^[28] De még a Horn Ede utcanévet sem sikerült visszaállítani.^[29] A Kerepesi úti zsidó temetőben sírkövét is alig találtuk meg.^[30] Bár az talán jobb volt, mert a növényeket még nem irtották ki körülötte.^[31]

A hitújító Horn Edét ismerjük meg *A zsidó Budapestben* is, amely még egy ifjúkori arcképet is kínál, még hozzá Borsos József szép festményét, csak sajnós a képaláírás téves, mert az – lelőhelye szerint – Kiss József portréja,^[32] igaz, ez utóbbi tudatosan is folytatni kívánta Horn és társai irodalmi kezdeményezését, amikor 1875-ben irodalmi évkönyvet adott ki.^[33] Méltó helyére került viszont a szabadságharc tábori lelkészeinek sorában.^[34] Jelen van továbbá a magyar zsidóságról szóló történeti összefoglaló művekben.^[35]

Önálló tanulmányban újra csak 1998-ban és 1999-ben került bemutatásra Horn Ede alakja, *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című mű magyar fordításából való részlet előszavaként, mely előszó aztán az említett mű első utószavaként is napvilágot látott.^[36] Ugyanakkor a magyar zsidóság múltját, annak egy-egy lényeges mozzanatát taglaló vagy felvillantó minapi és mai művekben jelen volt és van, mint egyik szereplő és tanú a sok közül.^[37]

A zsidó és az egyetemes történetírás már mostohábban bánt Horn Edével. A modern zsidó történetírás atyjának tartott Heinrich Graetz, boroszlói professzor tizenegykötetes egyetemes zsidó történetében meg sem említette, igaz a még nálánál jelentősebb liberális reformereket is gondosan mellőzte, például a németországi zsidó politikai sajtó megteremtőit, akikkel Horn Ede kapcsolatban állt. Az ortodoxokat is elmarasztaló Simon Dubnov tízkötetes zsidó világtörténete már a „forrófejűek” egyikeként mutatta be, *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című műből pedig merített is, főleg olyasmit, ami elképzeléseinek megfelelt.^[38] Az újabb osztrák történetírásban nagyobb karriert futott be, mint „az asszimiláció korának egyik legmarkánsabb és legtipikusabb képviselője”.^[39] A Habsburg Birodalom zsidóságának történetét bemutató rövid összefoglalóban is a forradalmár Horn Ede viszonylag nagy terjedelmet kapott,^[40] a részletes monográfiában viszont csak egy rosszalló félmondatot, még azt sem ő személy szerint, hanem az általa is képviselt felekezeti reformtörekvés.^[41] Az *Encyclopaedia Judaica* röviden, ugyanakkor több tévedésben bővelkedő negyedoldalon emlékezett meg róla, elfelejtve megemlíteni – zsidó szempontból is legfontosabb – *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című munkáját is.^[42]

A hagyományos zsidó közösségek felbomlásának elemzésében Horn Ede – egyik jegyzetben – azon „korábbi jesiva-növendékek” egyike, „akik kezdték megízlelni a *haszkála* örömeit”, egyszerűen tipikus *maszkil*. A jesiva rabbiképző tanintézet. A *haszkála* a Moses Mendelssohn által kezdeményezett zsidó felvilágosodás. A *maszkilok* a hagyományos zsidó műveltséggel felvértezett zsidó értelmiségiek, akik, ha „megízlelték a *haszkála* örömeit”, akkor

„olyan ideológiai csoportot alkottak, amely kereste társadalmát (nem úgy, mint a vagyonosok, akiknek nem volt kifejezett ideológiájuk, és egyszerre két társadalomhoz – a zsidóhoz és a világihoz – is tartozhattak). A társadalomban elfoglalt helyük egyaránt függött ideológiájuk zsidó és nem zsidó elfogadtatásától. Ez a helyzet kedvező klímát teremtett az ideológiai radikalizmusnak, mely nem vesz tudomást a világ konkrét állásáról és az egyénről, mint sajátos helyzetű és személyes érdekekkel bíró egyénről: ebben a klímában nőnek fel azok a

mozgalmak, amelyek nem adják alább az egész – országos és emberi – közösség totális ideológiai forradalmasításánál. Egyfajta rossz kör jön létre. Valóságtól való elszigeteltségük a valóságtól távol eső ideológiákat fogadtatott el a *maszkilokkal*; de ugyanez a valóságidegenség sarkallta őket politikai tevékenységre, ugyanis a támasz nélküli fiatal értelmiségiek csak úgy szerezhetnek biztos helyet a társadalomban, hogy mennél több ember kezdi hinni és elfogadni az ideológiájukat. Az efféle folyamatok magyarázhatják az értelmiség és a radikális mozgalom kapcsolatát, melyet több országban megfigyelhetünk.”^[43]

Mindez a reformkori társadalmi forrongás része. A fejlemény a zsidó kommunikációs körnek és a magyar nemzeti kommunikációs körnek az összekapcsolódása. Minden radikális egyén és csoport hasonló kérdésekkel nézett szembe. Gondoljunk Petőfi Sándorra, akit ünnepelt a pesti utca, a képviselők választáson viszont már megbukott, a fenti forgatókönyvnek megfelelően... És ha sarkítjuk a fent írtakat, úgy is mondatnánk: *Az apostol* egy maszkil műve.

Horn Ede a filozófia történetébe, közelebből a Spinoza-értelmezésbe is beírta nevét, anélkül hogy ezt számon tartanák.

Horn Ede tehát még nem foglalta el méltó helyét a magyar történelmi Panteonban. Ennek kijelentése persze közhely. De van igazságtartalma. A historiográfiai rítus kötelező eleme. Mint az is, ha jelezzük, hogy jelen munkánkkal is historiográfiai adósságunkból próbálunk törleszteni. Horn Ede eredetiségét próbáljuk bemutatni, azt, hogy miként lehet zsidónak maradni és magyarnak lenni. Életéből és munkásságából elsősorban olyan mozzanatokot próbálunk felidézni, amelyek a magyar–zsidó nemzeti identitás, a modern magyar nemzettudat kialakítására és kialakulására vetnek több fényt – amennyire egyelőre rendelkezésre álló forrásaink lehetővé teszik. Izgalmas, sok vonatkozásban ismeretlen világba kerülünk. És ez mentse, ha olykor a kelletnél talán több, de eddig kevésbé vagy félreismert mozzanatot idézünk fel az egykori életből. Útitársként Horn Ede immár magyarul is megjelent művét vesszük magunk mellé, értesüléseiből merítve, félreértéseivel vagy csak egyszerűen tájékozatlanságból fakadó ítéleteivel megpróbáljuk szembesíteni azt, amit a források ismeretében nagyobb bizonyossággal állíthatunk. Útkereséséről nem tudunk, és – bizonyos források hiányában – nem is tudhatunk részletekben kimerítő képet adni. Lehet, olykor idealizáljuk, hiszen akarva, nem akarva erre ösztönöz a felfedezés öröme és élménye. Viszont, ha nem is utazunk arra, hogy olykor az útkeresés logikájából és tényéből adódó következtelenségeit állítsuk előtérbe, ne felejtsük azt, amit Patai József, a *Múlt és Jelen* című zsidó kulturális folyóirat szerkesztője azon cikkében írt, amelyben *A száműzött Rákóczi* nyomában kialakult vitát értékelte: „Talán méltóztatik tudni, hogy a Bibliában meg vagyon írva Mózesről is, hogy vétkezett, de azért Mózes mégis csak Mózes maradt.”^[44]

A radikális közíró, hitújító és táborigényes szabadságharcos

Horn Ede, azaz Einhorn Ignác a Fial Magyarországi nemzedékéhez tartozott, Petőfi Sándor, Vasvári Pál, Jókai Mór nemzedéktársa. Máshonnan indult, talán nem is ismerték egymást közelebből, mégis – eszméik rokonsága, sőt azonossága okán – harcostársak voltak. Élete utolsó éveiben Jókai Mórhoz hozta közel a sors. Barátságuk Lessing és Moses Mendelssohn barátságára emlékeztet.

Horn Ede Vágújhelyen született 1825. szeptember 25-én, ő volt a második gyermek a családban, a nyolc közül. Apja gyapjúkereskedő volt, a gyülekezet elöljárója, különböző jótékonyági egyletek tagja. Fiát nem járatta zsidó iskolába, házitanítót fogadott mellé. Mihelyt betöltötte tizenharmadik életévét, Nyitrán, majd Pozsonyban és Prágában tanulhatott. Rabbinnak készült. Tizennyolc évesen hazajött szülővároskájába. Fia, Horn Emil – a családi hagyomány alapján – így emlékezett:

„akkor kellett az első és nem a legkevésbé félelmetes küzdelmét megvívnia a gondolatszabadságért, ami egész életére rányomta bélyegét. Mivel a helyi zsinagógában akart prédikálni, először alá kellett vetnie magát a helyi rabbi – aki egyébként tanítója és barátja volt – cenzúrájának, majd el kellett viselnie, hogy ez elutasítsa őt, mert a vallások testvériségére és egyesülésére vonatkozó eszméit perverznek találta.”[45]

Két világ került egymással szembe. Horn Ede öccse, Antal így emlékezett bátyjára és annak hitközségi konfliktusára:

„... már tízéves koromban bizalmasa és előőrse voltam, ha a vágújhelyi rabbinus a szószéken kelt ki ellene, és szegény anyám nagy keserűségére, de rebellis fiai nagy mulatságára a zsinagógában kijelentette, hogy ilyen emberek számára nálunk nincs hely, vándoroljanak ki Amerikába.”[46]

Az ifjú Horn Ede tehát hamarabb találta magát szembe a hagyományhűséggel, mint azt életrajzírói jelezték, még mielőtt Pestről írni kezdett volna a szabadelvű német zsidó lapokba. Ez az összeütközés törvényszerű volt. Ekkortájt a magyarországi zsidók eleve valamiféle belső konfliktushelyzetbe születtek. „Magyarország – olvasható az egyik lipcsei zsidó lapban – önmagában zárt világ, amely a zsidóság mindkét hemiszféráját és szembenálló nézetét: az ultraracionalistákat és ellenlábasait, a merev ortodoxokat egyesíti.”[47] Más szóval Magyarország a hagyomány és újítás, az ortodoxia és reform frontországga lett Kelet és Nyugat között. A közép- és kelet-európai zsidóság sajátos belső dinamikával jellemezhető vallási-etnikai közösséget alkotott. Vallása valamiféle nemzetekfölötti jelleget kölcsönzött neki. Jogi helyzete miatt nemzetekalatti státuszt foglalt el. Mint etnikai közösség nemzetekközötti életet élt. Ugyanakkor jogi helyzetét tekintve rendkívül sokszínű az európai világ. Franciaországban emancipálták a zsidókat, teljes jogú francia állampolgárok voltak, Angliában egy-két szimbolikus mozzanattól eltekintve majdnem emancipáltak tekinthetők, Németország – hogy ahistorikus kifejezéssel éljünk – a jogviszonyok valóságos mozaikja, volt olyan része, ahol kivitelezték az emancipációt, volt ahol középkori gettóviszonyok uralkodtak, de a fejlődés iránya egyértelműnek tűnt. Német nyelvterületen bontakozott ki az a zsidó felvilágosodás és liberalizmus, amely Magyarország fejlettebb területein, egyes városaiban is teret hódított. Ez a felfogás a zsidót vallásnak és nem nemzetiségnek, etnikumnak tartotta, és ezt a vallást meg is akarta egyben reformálni, a feleslegesnek tűnő hagyományokat, szokásokat fel akarta számolni. Keleten – Magyarország peremterületein és keleti és észak-keleti részein – viszont a zsidóvilág megőrizte zártságát, hagyományaiiba zártan élt. A zsidóság zöme a maga táji és társadalmi differenciáltságában is valamiféle etnikai foglalkozási csoportot alkotott. A zsidók zöme – eltekintve értelmiségi rétegétől – kereskedő, kézműves, vállalkozó volt, földműves ritkaságszámba ment. A Habsburg Birodalomban Magyarország valamiféle – korabeli kifejezéssel élve – paradicsomnak számított, természetesen csak a maga viszonylagosságában. Bár a városok igyekeztek kirekeszteni a zsidókat, mégis Pesten, Pozsonyban biedermeier életformát élő polgári réteg alakult ki, és a nemesi birtokokon élhettek világukat, hiszen a földesúrnak érdeke volt megbízható vállalkozókat befogadni. A központi hatalom sem adott ki olyan országos rendeleteket, amelyek például korlátozták volna a zsidók házassági lehetőségeit, mint Morvaországban, ahol csak az elsőszülöttnak volt joga házasodni, vagy Galíciában, ahol a házasulandóknak a hatóságok előtt kellett vizsgáznia erkölcsstanból. Ugyanakkor mégis valamiféle társadalomkivüliségben éltek, vallásuk megtűrt jellegű volt, 1846-ig ún. türelmi adót kellett fizetniük, ami természetesen sok konfliktus forrása volt.[48]

1840-ben a magyar reformellenzék rövid, de annál hatékonyabbnak tűnő emancipációs törvényjavaslattal lépett elő, amelyet azonban a felsőtábla eltorzított és Bécsben is módosították, mintha attól tartottak volna, hogy megbomlik a birodalmi egyensúly, azaz: a feudális diszkriminációt éltető örökös tartományokbeli jogviszonyokat a szabadelvűbb magyarországihoz kell igazítani. A védegyleti mozgalom nyomán a Lajtán-túli antiszemita broszúra-világban is felbukkant a félelem: a zsidó középrétegek és a tőke esetleg Magyarországra vándorol át.[49] Ugyanakkor az 1840-i törvény biztosította a zsidók szabad megtelepedésének jogát az ország egészén belül, a bányavárosokat kivéve, és ezzel erős – a városokba irányuló – migrációt indított el.

A zsidóság szellemi és társadalmi differenciálódása óhatatlanul felvetette a hagyományhűség, sőt fundamentalizmus és a reform felvilágosodás korából eredő, ám most egyre kiélezettebb küzdelmét. Az 1820-30-as években a hagyományos zsidó közösségek életében „gyors változás” állt be. A zsidó értelmiségiek és polgárok – mint láttuk – egyre kevésbé találták meg helyüket a régi közösségi keretek között.[50] A gyülekezeti világot ismerő visszatekintő szem előtt így tűnt fel a konfliktusok szövevénye:

„Községeink állapota a 30-as és negyvenes években szerfölött visszás volt, egyenetlenkedés és pörpatvar volt mindenütt napirenden, amelynek előidézői rendszerint a megtelepült idegenek voltak. A mindenfelől egybekerült elemek közt az eltérő szokások és különböző életmód folytán bajos volt a békés megférés, ehhez járult még, hogy a bevándoroltak által egyik-másik község régi lakóinak keresetforrása is megcsappant, mi által a községben kenyéririgység és gyűlölet kapott lábra, a fejtelenségnek se hossza, se vége nem volt. Ami az egyik félnek jónak látszott, az a másiknak ellenére volt, amit ezen család helyesnek vélt, azt a másik kárhoyztatta, ha néhányan javaslattal álltak elő, többen megakadályozták annak kivitelét, élve a gyanúval, hogy az illetők a maguk hasznát tartják szem előtt, és természetesen ezen folytonos harcnak a községi hivatalnokok estek áldozatul, mivel egyik pártnak sem tudtak kedvében járni.”[51]

Ezeket a többé-kevésbé látványos konfliktusokat strukturálta az ortodoxia és a reform kemény küzdelme. Az ortodoxok és reformot igénylő neológok közötti egyházszerkezeti szakadásra 1868-69 folyamán került sor, de a helyi kereteken túlmutató látványos konfliktusok már korábban is ki-kirobbantak ki, és nemcsak Magyarországon. A szakadás azonban magyarországi sajátosság, a világon egyedülálló fejlemény. A két európai zsidó irányzat: a reform és az ortodoxia magyar porondon vívta harcát. A 19. század elején a két nagy liberális rabbi, Chorin Áron és Löw Lipót Morvaországból telepedett át új hazájába, az előbbi Aradra,[52] az utóbbi Nagykanizsára, majd Szegedre.[53] A konzervatív Chátám Szófér Majna-Frankfurt tájékaról érkezett Pozsonyba, itt szervezte meg Kelet-Közép-Európa legjelentősebb Talmud-iskoláját, hogy megállítsa a zsidóság asszimilációját, amelyre otthon már nem látott esélyt.[54] Be is tiltotta Moses Mendelssohn műveinek olvasását,[55] ami azért is szimbolikus tett, mert Mendelssohn „a zsidó felvilágosodás szimbóluma” volt,[56] már az 1790-es, majd az 1830-as években magyarra is fordították egy-egy művét, a 19. század elején Budán és részben Nagyváradon adták ki először – Európában – összes műveit.[57]

Reform és ortodoxia között az egyénnek választani kellett, és ez nem lehetett könnyű.

„Ha egy zsidó a neológ táborhoz csatlakozott – írja a kérdés egyik mai szakértője – rettentő erőfeszítésébe került elszakadni a harcos, s emiatt befelé forduló, hagyományörző ortodoxiától. Bármennyire tagadta is, minden cselekedetét az ortodoxok irányították a háttérből, akik azt mondták, hogy bűn, amit tesz, Isten meg fogja érte büntetni, mert megtagadta az identitását.”[58]

Csakhogy – gondoljunk a kereszténység reformációjára – melyik reformátor törődött például a pápai átokkal, amikor úgy vélte, az Íráshoz, az isteni kinyilatkoztatás tiszta szavához tér meg, az isteni kegyelem hitében. A 19. század pedig a tételes vallásossággal szemben a liberális és romantikus vallásosság korszaka.[59] Chateaubriand a katolicizmus esztétikáját fedezte fel, a nálunk is oly népszerű Lamennais pedig a katolicizmust, a társadalmi méltányosság igényét ötvözte a kor romantikus szemléletének jegyében, olyan sikerrel, hogy el is kellett hagynia az egyházat,[60] és így maga, barátai és tisztelői magánpapja lett. De mint Baudelaire gúnyosan megjegyezte: „Mi nem sacerdotium manapság?”[61] A lelkiismereti szabadság és a transzcendencia igenlésének velejárója a dogmák és a rituális külsőségek elvetésével való Istenkeresés. A zsidó világ sem maradhatott a maga elzártságában. A gettó falait kívülről és belülről egyaránt bontani kellett. A változást viszont drámaibbá tette a zsidóság sajátos helyzete. A reformtörekvések mintha egyik pillanatról a másikra robbantak volna be a hagyományosnak tetsző világba, bár a szembenálló álláspontok fokozatosan alakultak ki. „A magyar Izraelben két párt áll egymással szemben” – hangoztatta 1846-ban Pápan Löw Lipót, rögtön fel is vetve a kérdést: „Miben különbözik egymástól ez a két párt? – ezt nem olyan könnyű meghatározni, mint talán ti gondoljátok. Először is mindkét oldalon sok olyan társ áll, akik nem tudják megmondani, hogy mit akarnak vagy nem akarnak. Másodszor sem ezek, sem azok szóvivői nem jutottak el

odáig, hogy nézeteiket és szándékaikat, véleményeiket és érzéseiket félreértés nélkül világosan és érthetően kifejezésre juttassák.” Jellemző, hogy Löw Lipót nem is nevezte meg a pártokat. Nyilván az ellentétek éleződését akarta kerülni, miközben a különbségeket nagyon is hangsúlyozta. „Atyáink utolsó, Zsigmond király alatti bevándorlása óta, tehát több mint négyszáz éven keresztül” a szellemi és hitközségi irányítás azon párt kezében volt, amely magát „zsidónak nevezi”. Mintegy 25 éve lépett fel a másik párt, tehát 1821-ben. Addig nem volt iskolája „a magyar Izraelnek”, nem voltak zsidó műhelyek, egyetlenegy földműves sem, a zsinagógában nem prédikáltak csak évente kétszer, a Talmudot tanuló ifjak világi könyveket nem tanulmányozhattak, viszont 1821 után minden megváltozott: iskolák álltak fel, kézműves-, földműves- és magyar nyelvet terjesztő egyletek születtek. A szószékről rendszeresen hirdetik a polgári erényt, „és lassan kezdik az izraelitában elismerni és tisztelni az embert”. „Maga a szembenállás és az ellenkezés, a vádak és a rágalom mind a megkezdett jobbítások üdvösségét és szükségességét helyezik világosabb fénybe, és így alázatosan el kell ismernünk: Ez a harc is a seregek Urának műve, csodálatos Ő elhatározásában és munkájában.”[62]

A zsidó reformerek mozgalma az európai polgárosodás szerves fejleménye volt. A nemzetté válás egyetemességét vallották, és pedig azt, hogy a zsidók hazájuk és országuk állampolgárai kell hogy legyenek, azaz: az ott élő nemzet – jogokban és kötelességekben osztozó – tagjai. Az identitás megőrzésének és a felszabadulás hatalmas élményét kínálta a reform, mert a zsidó kiválasztottság hitét feloldotta az egyetemes emberi szabadság, egyenlőség és testvériség érvényesítésének hivatástudatában. Az 1830-as évek vége felé megszületett a zsidó politikai publicisztika is, méghozzá Lipcsében. 1837-ben indította meg Lipcsében a magdeburgi rabbi, Ludwig Philippson az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* című hetilapot, majd 1840-ben a porosz-lengyelországi származású Julius Fürst a hasonló tematikájú és célzatú *Der Orientet*, ugyancsak Lipcsében. A különbség a két lap között abban rejlett, hogy az előbbi inkább a nyugati zsidósághoz szólt, az utóbbi pedig a keletihez. Hogy miként, arra idézzük magát Ludwig Philippsont korabeli fordításban, az 1860-as évekből, a reform szellemében fogant *Izrael történetéből*:

„Mint nép oly jelentéktelen, politikai életében oly egyszerű, eseményeiben oly egyhangú, egész korszakok, melyekben ma az ismétlődik, ami tegnap történt, azután passzív hősiessége, mely példátlanul áll, de mégis kevésbé érdeklő, íme ezek történetének adatai, melyek a világtörténetnek magában véve nem igen fontos és kevésbé vonzó részét képezik. De mily más szín alatt tűnik fel, ha a valódi szellem lengi át és a sovány csontváz szerves életegesszé elevenül föl! Ekkor Izrael története az isteni gondviselés nagy művévé, az égi világkormány és mindenhatóságnak a legrészletesebben kifejezett kinyilatkoztatásává válik, melyben annyi talány adatik és ismét föloldatik, annyi kérdés tétetik és rá feleltetik, ekkor Izrael története nagyszerű színművé válik, melyben a hős szomorú sorsa a legbensőbb összhangzásban fejlődik, ekkor a négyezer éves sírmezőből, mely telve elmohosodott emlékkövekkel, az élet dús viránya támad föl, mely nagyszerű menetében és átlátszó egységében. De jól jegyezzük meg! erre nem elégséges cifra szavakat és beszédeket faragni, hanem a legmélyebb átgondoltságnak kell következetes sorozatban nagyot és kicsinyt betölteni, mindenütt az eleven gondolatnak kell kivilágolni, törzs, ágak, rügyek és egyes levelek, mindennek mesterkéltég nélkül a kép kiegészítésére kell egyesülni. És mégis ebben sem túlzani, a történetet nem kényszeríteni, csak a genius varázsvesszejével azt előteremteni, mi valóban elrejtett kincs, visszafelé pillantó jósló szemmel nem többet mint a valót és az igazságot visszaidézni – ez az elnézhetlen nehézség.”[63]

A zsidó reformáció is új hitélményből fakadt. Hogy ezt milyen gyanakvás kísérte és kíséri, két példával élünk. Egyik 20. század eleji zsidó történeti összefoglalóban – keresztény részről – a keresztényellenességet rótták fel a németországi zsidó reformátoroknak, ugyanakkor hangsúlyozva, hogy ezek olykor távolabb álltak az ortodoxoktól, mint a keresztény felekezetektől.[64] Újabban torz nacionalista göggel jellemezték őket, mégpedig: Hannah Arendt. A reformerek ugyanis szerinte „a nemzeti vallást felekezetté akarták változtatni”, egy szóval: szekularizálni, és így elválasztották „a messianisztikus reményt és az Izrael kiválasztottságába vetett hitet”, ami tragikus következményekkel járt. A messianisztikus remény:

„jámbor várakozás a napok utolsó napjára, amikor megszűnik a zsidó nép elkülönülése a föld többi népeitől. A messianisztikus hit nélkül a kiválasztottság tudata örök elkülönülést jelentett, a kiválasztottság hite nélkül, melynek értelmében a világ megváltása egyetlen népre hárul, a messianisztikus remény amaz általános emberszeretet és egyetemesség ködfelhőjébe burkolózott, amely oly jellemző volt a sajátos zsidó politikai lelkesedésre.”

Az eredmény:

„Ez a gőg [...] tépte el Izrael fiait az emberiség többi részéhez kötő jámbor remények erős kötelékeit. [Mindez] valóságos zsidó sovinizmust szült, ha sovinizmuson azt a torz nacionalizmust értjük, melyben (Chesterton szavaival) »az egyén maga az imádat tárgya, az egyén önmaga ideálja, sőt önmaga bálványa.«.”[65]

Ez a szélsőséges önkultusz a romantika sajátja, még hozzá mindenekelőtt a protestáns szellemi hagyományok talaján kisarjadó romantikáé. A zsidó reformerek mérsékeltebbek voltak. A racionalizmus és a vallás misztikuma az ő hitélményük alapja. Hogy ez a szekularizált messianizmus nálunk mit jelenthetett, arra Silberstein Adolf *A zsidó küldetés és a magyar társadalom* című 1875-i cikkéből idézünk:

„És a zsidó nép harmadik ezredbeli missiója?

Eljövend az egész magyar nemzetnél a vallási tisztulás korszaka. Közeleg, jó elodázhatlanul.

Kezdeni fogjuk mi, folytatni fogjuk máshitű testvéreinkkel, és fel fogjuk építeni velök közösen a legújabb szövetség templomát, a humanizmus és felvilágosodás oltárait, hogy a tiszta napfény ragyogjon végre nekünk, valamint az egész emberiségnek.

Megőriztük a titkot, az első sugarat. Betöltöttük rendeltetésünket, ha a titok nyilvánossá lesz és mindnyájan az egy Úr asztalánál találkozunk.”[66]

A szekularizált messianizmus együtt járt a modern közösségbe való tagolódás lehetőségének, és a zsidó identitás megőrzésének érzésével. Mindenkinek, aki választott, meg kellett vívnia a maga szabadságharcát régi közösségével szemben és új közösségéért – az újra erősödő zsidóellenesség ellenében.

Jellemző, hogy a helyi konfliktusok szereplői is olykor a reform és az ortodoxia táborának küzdelmébe keveredtek. A legismertebb példa Jonathan Alexandersohné, és mivel ez jelzi a magyarországi zsidó világok összetettségét, bővebben ismertetjük. Ő az 1830-as évek elején Németországból jött Magyarországra, és a Miskolc melletti Csabán nyert lelkészi állást, és rögtön iskolát állított, tanítót szerződtetett, „atyai módon” akarván a belső viszályokat elsimítani, vallástalan híveinek erkölcsöt hirdetni – mint 1834-ben egy félévi tartozkodás után a borsodi megyegyűlésnek beszámolt.[67] Szóférnak nem sokára még komorabb képet adott híveiről: „rosszak és bűnősek, vannak közöttük házasságtörők, tolvajok, nem tartják a szombatot”. [68] Szokások, előírások, majd egy válási ügy kapcsán ki is robbant az egyre jobban elmérgesedő viszály a rabbi és a gyülekezet között. A hívek szerint olyanokat mondott, hogy „bassam a lelkit”, nem mosott kezet felkeléskor, húsvét és pünkösöd között kávé melegített reggel, és délben ebédet, és mindez eltért a helyi szokástól. De még súlyosabbnak bizonyult, hogy állítólag tagadta a lélek halhatatlanságát, mert a sakter és egyik hívő párbeszédébe („Milyen előnye van a gazdagnak? Halála után ő is szegény.” „Nagy a különbség, a gazdag alamizsnával megváltja azt a világot.”) így kapcsolódott be: „Keveset törődöm a jutalmazással és büntetéssel, ha meghalunk, meghalunk.” Mindezt az ún. inkvizítorok, két rabbi és egy assessor vette jegyzőkönyve, és ezzel – Alexandersohn szerint – ezek „a tudatlanok a zsidóságot csak nevetségessé tették” a hamis tanúvallomásokkal.[69] Utólag úgy látszik, a sértett rabbi sokat túlzott, és maga is hajlott a civakodásra.[70] De az ortodoxia és hasszidizmus vezérei sem sokat mérlegeltek. A sátorlajújhelyi rabbi, Teitelbaum Mózes szerint – éppen ezen tanúvallomások alapján – a csabai rabbi „valóságos eretnek”, akit,

mint „veszélyes kígyót és botránykőt népétől el kell távolítani”.^[71] Szófér ezt azonnal meg is tette, mert attól tartott, hogy Chorin Áronhoz hasonló új maszkil rabbi támadt fel, és a csabai gyülekezetet is megróttá, mert „porosz vagy polisi rabbit fogadott fel, amikor az országnak sok istenfélő embere van, akik nem támasztának olyan vitákat, mint a messziről jött idegenek”.^[72] De Alexandersohn nem hagyta a maga igazát. A magyar hatóságokhoz fordult. Hiába rokonszenvezett vele a Helytartótanács, az felekezeti belügyekben nem avatkozhatott be, folytatta útját Bécsbe, azt hitt Metternich a császár elé terjeszti ügyét. Természetesen ez is elmaradt. Alexandersohn azonban nem hátrált meg. Berlinbe, majd Frankfurtba, a reform központjába ment. Könyvbe foglalta meghurcoltatásának és üldöztetését dokumentumait. Családját, mindenét odahagyva tizenegy éven keresztül a Habsburg Birodalmon és Németországon kívül Dániában, Itáliában, Franciaországban, Angliában és Hollandiában keresett támogatókat. Lipcsében próbálkozott a kiadással, de az egyik kiadó becsapta, és csak kevés példányszámban tudta megjelentetni. 1847-ben Frankfurtban sikerült már elegendőt nyomtatni, hogy minden előfizetőnek jusson. Márpedig több mint kétezer támogatót sikerült találnia a frankfurti Rothschildoktól a névtelen zsidókig Alexandriától Manchesterig és Tarnopoltól Avignonig. Magyarországon Eperjes, Jászló, Komárom, Miskolc, Pápa, Pest, Pozsony szerepelnek. Névszerint a borsodi alispán, a debreceni bírósági elnök, Eötvös József, akinek apja, Eötvös Ignác elnökölt a Helytartótanács azon ülésén, amely az uralkodó elé terjesztette az ügyet, és az ülés egyik résztvevője, Sztankovits János püspök is előfizetett, ami a magyar főnkormányzat rokonszenvére tanúskodik.^[73] A könyvet és a szerzőt jónéhány előfizető is véleményével támogatta. A kor egyik ismert írója, Berthold Auerbach szerint „itt minden jobb kortársnak az emberiség emlékművéhez lehet és kell hozzájárulnia”. Leopold Zunz, a kor egyik legnagyobb zsidó hittudósa így írt: „a fanatizmus ártatlan áldozata mutatja be életét”. (Zunz egyik megteremtője volt a zsidóságtudománynak, amelyet annak meggyőződésével műveltek, hogy a zsidók emancipációját meg kell előznie a judaizmus emancipációjának.^[74]) A borsodi főispán, gróf Reviczky Ádám „az igazság értelmében és céljára” ajánlotta a szerzőt. Julius Fürst azért támogatta örömmel a könyv kiadását, mert „ezzel szívesen járulok ahhoz, hogy elősegítsem a régi rabbik fanatikus mesterkedéseinek leleplezését. Talán ez a munkácska is hozzájárul, hogy a jövőben a türelem és a szeretet is összekapcsolódjék a rabbinikus tudománnyal, hogy Izrael példa legyen arra, amire hivatva van”. Ludwig Philippson öt példányra fizetett elő abban a reményben, hogy „az előfizetők listája Izrael legjelesebb férfiainak tartalmazza majd”. Mint keresztény, foglalta versbe August Böhringer tudós a maga előfizetői nyilatkozatát. A prágai gyülekezet előjáróságának elnöke, M. J. Landau szerint a szerző „életörténete figyelemre méltó dokumentuma a rabbinikus-farizeus üldözött szellemnek”. Crémieux a párizsi izraeliták figyelmébe ajánlotta a művet. Ezek után – másfélszáz véleményét nyilvánító között – Elias Ullmann főhadnagynak nem maradt más, csak azt az örömét kifejezni, hogy zsidó.^[75] Az előfizetők Mendelssohn azon útmutatásának szellemében jártak el, mely szerint egyetlen vallási közösségnek sincs joga kitagadni saját híveit:

„Milyen jogon akarjuk egy disszidensnek, máskéntgondolkodónak, tévesen gondolkodónak vagy elhajlónak a lehetőséget, a szabadságot megtagadni, hogy ezen épületes műben [Istennek való hálaadásban] részt vegyen?” Mert: „Ha azt akarjátok, hogy tiszteljének, megtűrjenek és kíméljenek, akkor tiszteljétek, tűrjétek meg és kíméljétek egymást! Szeressetek, akkor titeket is szeretnek!”^[76]

Alexandersohn szimbolikus alakká, a zsidóknak szabadságot hozó szabadság mártírjává emelkedett, bár maga nem foglalt állást a reform és ortodoxia küzdelmében. 1869-ben koldusként halt meg az óbudai zsidó kórházban, és utolérte „a bolygó zsidó” végzete, amikor elterjesztették róla, hogy kikeresztelkedett.^[77] Mégis az egész több mint kuriózum. Alkalmat adott a szembesülésre a kor nagy kérdéseivel. Nem tudjuk, Horn Ede, mit tudott az egészről, elképzelhető, hogy hallott róla, pozsonyi ismerősei, akik előfizettek a munkára, beszélhettek róla. Életútformáló tapasztalat lehetett ez is.

Az első publicisztikai kísérletek és az ún. asszimilációs diskurzus: alku, üzlet, integráció?

Miként és milyen eszközökkel küzdött az ifjú Horn Ede a maga egyéni, valamint felekezete és nemzete szabadságáért? Mindenekelőtt mint újságíró. 1848-ig csak kisebb alkalmi cikkeket írt. Először a pozsonyi német lapokba, aztán a lipcsei *Allgemeine Zeitung des Judenthums*ba és a *Der Orient*be, valamint néhány magyar lapba. Pozsonyban 1841-től 1844-ig tartózkodott, és a helyi német lap: a *Die Pressburger Zeitung* és melléklapja a *Pannonia* munkatársa lett.[78] A lapot a prágai születésű Neustadt Adolf szerkesztette, aki magát kozmopolitának nevezte.[79] vigyázva arra, hogy a zsidó kérdések ne kerüljenek előtérbe, miközben a magyar liberálisokkal rokonszenvezett. Náci szemmel Neustadt szerkesztése alatt a lap „a magyar kormány beállítottságának megfelelően liberalisztikus, asszimilációt szorgalmazó elsőrangú orgánummá vált”. [80] Valóban, egyik munkatársa volt Leopold Kompert, aki később a gettóvilág megörökítésével lett ismert író, nálunk az 1840-es években a pusztaromantikát képviselte és éltette. Sokat írt a pozsonyi német lapokba a magyar irodalom német nyelvterületen való népszerűsítéséért oly sokat tevő Dux Adolf, aztán 1844-től Zerffi Gusztáv, aki a *Honderűben* nemsokára Petőfi-ellenes támadásaival hívta fel magára a figyelmet.[81] Írt a később még bemutatásra kerülő Diósy Márton és Szarvady Frigyes, aki 1849-ben Párizsban Teleki László titkára lett. Horn Ede 1844-ben Pestre jött, hogy itt folytassa tanulmányait, miközben a *Die Pester Zeitung* munkatársa lett.[82] A német közvéleménynek a magyarországi fejleményekről – a reform előrehaladásáról, a zsidók magyarosodásáról és a zsidóellenes reakciókról – adott számot,[83] mintha erőt is akart volna meríteni, hogy még jobban maga mögött érezze a század szellemét. A magyar sajtóban is harcosan lépett fel. 1847-ben – feltehetően – ő küldte meg a *Hetilap*nak és a *Pesti Hírlap*nak a pesti izraelita „közönség” elnökségének azon nyilatkozatát, amelyben felszólították híveiket „az összetartás elve ellen hatni”, „a valóban létező uzsoráskodást, amennyiben az izraeliták által üzetik, meggátolni, [...] közmegvetésnek s gyalázatnak átadni”, és továbbá „az uzsora segédforrásait korlátozni, amennyiben az uzsorát elésegítő elemre, t.i. a hajhászokra s a jogpályán nem tisztán működőkre éber figyelem fordítandó, hogy az esetben szinte a közmegvetés tárgyai legyenek” – hogy így gyengítsék a zsidóellenesség hivatkozási alapját.[84] Aztán a magyar zsidóság képviselőihez intézett „szózat”-ot az emancipáció érdekében, méghozzá az országgyűlési munka befolyásolásával. A pozsonyi ortodox zsidók ugyanis az előző országgyűléstől az emancipáció kérdésének mellőzését kérték. Ezen elzárkózó politika ellenében lépett fel Horn Ede, aki a magyar zsidóság képviselőit aktivitásra is szólította fel, mert „csak akkor kecsegtethetjük magunkat kedvező siker reményével, ha ezen elhatározó utasítások elkészítése előtt nyelv és tollal, szó és tettel a közvéleményt megnyerni s ügyünknek nemcsak a küldöttek, hanem még inkább a küldők, a vármegyék nemessége s a városok polgársága előtt megkedveltetni s ily módon felszabadíttatásunkra kedvező követi utasításokat kieszközölni törekszünk”. [85]

Az ifjú rabbijelölt, aki közben a Magyar–Zsidó Egylet könyvtárosa lett, már versenyt futva az idővel írta kisebb-nagyobb eszmefuttatásait, amelyek azonban csak akkor jelentek meg, amikor már ülésezett a diéta, és aztán tevékenységét felgyorsította a márciusi forradalom. Horn Ede első nagyobb vállalkozása az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv* összeállításában való közreműködése volt. Löw Lipót 1847-i folyóirat-kísérlete, *A magyar zsinagóga* után ez az újabb magyar zsidó periodika-kísérlet. Amaz a hitélet ápolását célozta, mint a címlapon állt: „Felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó hazafiság az izraeliták közti elterjedésére”. Emaz: „a zsidóságnak a magyar irodalomban képviselőjének első kezdete”, [86] jellegzetes értelmiségi kezdeményezés. [87] Horn Ede az író Diósy Mártonnal és Szegfi Mórral közösen szerkesztette az említett egylet megbízásából. Mintha Kisfaludy Károly példáját akarták volna követni, aki egy évkönyvvel szerzett olvasókat a magyar irodalomnak. [88] A magyarsággal való egybeolvadás programjának és mitológiájának foglalata ez a kis kötet. Példázza azt, ahogy a reform jegyében a zsidó identitást a magyar identitással próbálták összekapcsolni. Hogy ennek a kísérletnek a horderejét felmérjük, látnunk kell a kortársak hasonló erőfeszítéseit, és előtte ezek historiográfiai mérlegét.

A mából visszatekintő elemzők olykor az asszimilációs alku vagy szerződés sémájával – az emancipációért cserébe asszimiláció a magyar nemzethez – jellemzik ezt a folyamatot. [89] Az alku-séma előnye és historiográfiai sikere heurisztikus jellegében rejlik. Lépten-nyomon való ismételtetése azonban a biznisz-nyelv paneljévé teheti. Az egyéni döntésekben rejlő spontaneitást utólagos racionálisnak tetsző sémával helyettesíti, az egyént valamiféle szociológiai konstrukcióba szoríthatja, netán hordába tereli, igaz, egyben az egyéni döntés racionalitását jelzi. A racionális döntés drámaiságát emeli ki az alku „fausti”

jellegének, vagy a „fausti alku” hangoztatása, először az asszimiláció klasszikus hazája, Franciaország zsidósága vonatkozásában:

„Miként Faust bölcsességre és tudásra úgy tett szert, hogy el kellett adnia lelkét a gonosznak, a zsidók egyéni szabadságot kaptak, mint állampolgárok, de elvárták tőlük, hogy adják fel középkori gondolkodásmódjukat és magatartásukat, különösképpen közösségi szeparatizmusukat, klánszerűségüket, és nem divatos beszédüket és öltözködésüket. Ettől fogva úgy kellett kinézniük és cselekedniük, mint a középosztálybeli franciáknak – asszimilálódniuk kellett a nemzeti burzsoáziához.”

De vajon a zsidók, vagy egy részük ilyen fausti késztetéseket éreztek volna? Idézett szerzőnk – aki egyébként a 19. századi zsidó reformációnak nem szentel teret, mert ha azt komolyan vesszük, akkor a fausti metafora létjogosultsága csak ortodox szempontból nem kérdőjelezhető meg – nem teszi fel így a kérdést, de később politikaelméleti prózaisággal értékeli az alkut:

„Ez a zsidóknak felajánlott társadalmi szerződés volt, és ők azt lelkesen fogadták mindkét fél kölcsönös előnyére.”^[90]

De hogyan is alakult az alku és szerződés fogalma történelmünkben? Mindkét kifejezést kompromittálta a történelem. A társadalmi szerződés fogalmát megkoptatta a francia forradalom jakobinus terrorja. A kortársak sem éltek vele, bár logikája áthatotta cselekedeteiket. A magyar liberálisok nemzet-építő politikája erre épült. A politikai jogokért cserébe azonosulás az új nemzettel, a magyar nyelv elsajátítása – a liberális publicisztika, a megye- és országgyűlési retorika vezérszólama. De mindig ügyeltek rá, hogy ne legyen rideg üzleti jellege. Az asszimiláció fogalmát diszkreditálta a dualizmus nemzetiségi politikája, amelynek mentsége csak az lehet, ami utána következett. Magyarországon az asszimiláció kifejezés a két világháború közötti kvázi-hivatalos ideológiává emelt szelektív antiszemitizmus kulcsfogalma lett, mert az – úgymond – rosszul vagy félig és a nem asszimiláltak alkották a dichotóm nemzet- és társadalomszemlélet negatív pólusát. „A bizonytalan asszimiláció”, mint a politikai köpenyeforgatás magyarázata ma is felbukkan, amikor kikeresztelkedett, forradalmi demokratából a neoabszolutizmus talpnyalóivá átvedlő zurnaliszták bemutatására kerül a sor. Ezek két díszpéldánya: Julian Chownitz és Ludwig Wysber szerint a zsidók „a forradalomban a legbuzgóbb magyart játszották meg és ebben »az üzletben« ők voltak a fő bujtogatók”, és „piszkos haszonlesés volt tetteik mozgatórugója”.^[91] Tegyük hozzá, hogy Chownitz – a közhiedelemmel ellentétben – nem volt zsidó, lapjában, a pesti *Opposition*ban következetesen utasította el a zsidóellenességet, a pesti fejleményeket visszafogottan ismertette, és a pozsonyi vérontás kapcsán arra utalt, hogy „a sajnálatos zsidóvitát mindkét részről táplálják”, és figyelmeztetett, hogy „ebből csak a csöcselék nyer; később a reakció”.^[92] Viszont annyira jellemtelennek bizonyult aztán, hogy tanácstalanul állunk Wysber azon vádjá olvastán, mely szerint újságíró-kollegája egyszerre szervezkedett a zsidóellenes tömörülésekben és közben gazdag zsidóktól pénzt kért a zsidóellenesség elhárítására.^[93] Wysber a Kossuthtal rokonszenvező – rövidéletű – *Der Patriot* című pesti esti lapot szerkesztette, majd később emlékiratszerű írásában a zsidókat denunciálta, mert főleg ők alkották a magyar forradalom „kémrendszerét”, és „semmilyen veszélytől nem riadtak vissza, hogy a magyar hadsereget élelemmel, munícióval és hadfelszerelésekkel lássák el”.^[94] És amíg 1848 nyarán lapja ironikusan tette szóvá, hogy a magyar országgyűlés elnapolta a zsidóemancipációt, és csak az elvet hangoztatta, és így „a szorongatott haza 400.000 hű polgárral lett gazdagabb elvben”,^[95] 1850-ben már elégedetten nyugtázta ezt (az emancipáció elnapolását 1848 nyarán), miután hosszasan ecsetelte a zsidó „szemtelenséget”.^[96]

Mindenesetre a fenti szövegek nemcsak a zsidókat démonizáló egyes korabeli magyar regények közhelyeit idézik fel, hanem megelőlegezik a náci hóhér-historiográfiát, amely szerint az asszimiláció: üzlet és mimikri, ugyanakkor, hogy az egyébként – maga módján – tárgyyszerűsége törekvő „szimbiózis”-szakértőt idézzük: Magyarországon „minden előfeltétele adva volt a hasonulás és összeolvadás, a magyarságba való teljes beolvadás elérésére”. Így: „Magyarország az az ország, ahol a zsidóságnak az államalkotó néphez való hasonulása kiterjedésében, erejében és mélységében példátlan. Magyarország mellett minden más ország háttérbe szorult. A zsidókérdés megoldása mennyivel nehezebben és fájdalmasabban megy itt végbe, mint

Németországban.” A bevallott cél: „A középkor a megoldást gettóval próbálta meg, az emancipációt és az asszimilációt adományozta nekünk, századunk eltávolítja a zsidókat Európából.”^[97] Ennyit a fajelméleti dekonstrukcionalizmusról!

Amikor polgárosodásunk nagy korszaka lezárult, 1917-ben, Alexander Bernát így foglalta össze ezt az „asszimilációs” törekvést: „Ez a föld predesztinálnak látszik a két néplélek hatalmas és nagyot szülő egyesülésére. Sehol úgy nem fogadtak bennünket, mint itt. De mi sem jöttünk üres kézzel és léha szívvel.”^[98] Kétségtelen, hogy amit Alexander Bernát írt, válasz az asszimilációs követelőzésre, amely ugyancsak a reformkorban, az 1840 utáni emancipáció-ellenes reakció során erősödött fel, amikor a zsidóktól sajtóban, megyegyűléseken követelni kezdték a zsidó gyülekezeti és vallási reformot, azt, hogy szakítsanak a keresztényellenes előítéletekkel, iktassák ki a keresztényektől elkülönítő szokásokat, amelyek lehetetlenné teszik a közös társas életet és a vegyes házasságot. Hogy mennyi ebben a követelésben és olykor erőszakos követelőzésben a tájékozatlanságból fakadó erőszakos naivitás és fondorlat, azt esetenként kell megvizsgálni, éspedig azt, hogy ki, mikor, milyen célzattal hangsúlyozta. Ugyanakkor látnunk kell, hogy asszimiláció kifejezés helyett inkább egybeolvadással éltek a kortársak. Eötvös József sem arról írt 1840-ben, hogy a zsidóknak valakikhez kellene asszimilálódni, amikor feltette a kérdést:

„S vajon milyen nemzetiség az, mellyel a zsidók a mienket elronthatnák? A német? – de nem idegen-e ez a zsidókra nézve? S ha a zsidók hazánkban német elemet képeznek, nem mutatja-e épen ez, hogy e nemzet idegen nemzetiséget felvesz, s vele asszimilálódik?”^[99]

A „vele asszimilálódik” kifejezés tudatos, a „hozzá asszimilálódik” ahisztorikusnak tetszett volna. Hiszen a magyar állampolgárt a modern magyar állammal együtt kellett és lehetett csak megteremteni. A modern magyar nemzetet a liberálisok az együtt élő etnikumok nagy közös vállalkozásaként is szerették volna kialakítani, ahogy a közvetlen történeti előképként szolgáló magyar nemesség is etnikailag sokszínű képződmény, amelyet érdek és tudat – társadalmi és nemzeti mitológia – integrált, olvasztott egybe. Milyen volt a zsidók szóhasználata?

Löw Lipót 1840-ben a lipcsei német zsidó lapban arról értekezett, hogy „a magyar zsidó csak a magyar nemzetiséggel való egybekeléssel (Vermählung) lehet valóban emancipált”.^[100] Daniel Ehrmann pedig az 1840-i zsidóemancipációs szándék hatásáról a következőket írta: „Elektromos szikraként járta át az elismerés Magyarország zsidó lakosait. A legnagyobb élénkség fogta el a tömeget. A beilleszkedés a nemzetbe, amely őt ilyen nagylelkűen a szeretet kötelékével kapcsolta magához, mindenütt látható.”^[101] 1848-ban Róth Herman, rabbijelölt miután jelezte, hogy „minden álladalom maga iránti kötelességei legfőbbike a bevett idegen anyagot asszimilálni”, és „a zsidóemancipáció hévmérője a nemzetek míveltségének”, azt fejtegette, hogy a kereskedésről „még fogalma sincs a magyarnak,” viszont a zsidó „úgyszólván a puszták hajója levén, a nyers anyagot a kézműves házához, a feldolgozottat pedig házából elviszi”, a követelmény nem valami – a mai szóhasználatban divatos: – szimbiózis, hanem a „felolvasztás”: „S ti hazám nagy törvényhozói! egy eszme áll előttem, mely nem esedezik, nem könyörög, nem kér, hanem igényel, követel s parancsol, parancsol pedig a haza, az álladalom szent érdekében, s ezen eszme egy szóba foglalva – mert ezer szónak egy a vége: felolvasztás!”^[102]

A teljes egybeolvadás, mint végcél nem eredeti. Franciaországban született, és aztán Németországban is felkarolták, ahol asztal és ágy lett az életközösség szimbóluma, és miközben erről értekeztek, az intellektuális finomsággal cizellált szabadelvű gondolatok keveredtek zsidóellenes balítéletekkel – hogy az oly gyakori reformkori kifejezéssel éljünk. Az 1840-es évek derekán Magyarországon is napvilágot láttak zsidókat démonizáló megnyilatkozások, és ezek jól példázzák, hogy két szubkultúra: a kereszténység antijudaizmusa és a burzsoá fejlődés antiszemitizmusa miként fonódhat össze.

Jellemző a feszült hangulatra, hogy az exigenciák tudományát valló Kossuth Lajos 1844-ben nem önálló cikkben, hanem másnak az eszmefuttatásához – Fábián Gábor vezércikkéhez – kapcsolódva jegyzetekben,

majd rövid, de annál jelentősebb – szinte máig vitatott – cikkben fejtette ki nézeteit, mint írta: „vezérnézetünket”. Az aradi Fábrián Gábor, aki Hafiz és Osszián átültetésével, majd Tocqueville amerikai helyzetelemzésének fordításával tette magát ismertté, február végéről küldte be cikkét, Kossuth május elején adta ki. Ahhoz, hogy Fábrián szerint a képviselők többsége az emancipáció híve, míg „a nemzetnek törvényhozásba be nem folyó nagy része” ellenzi azt, nem szólt hozzá Kossuth, annál inkább ahhoz, hogy „a keresztények vallásbeli türelmetlenségéből” eredően „a zsidóság ma is minden statusban egy, a nép többi részeitől elszigetelt testületet képez; érzésre, gondolkozásra, életmódra nézve amazzal egészen ellenkező ösvényt követ; közérdeket nem, csak magányhasznot ismer”. Kossuth elutasította ezt a torzképet, amely beépült az emancipáció ellenes diskurzusba:

„Ezen rajzban igen sok túlzott van; igen sok viszont olyan, ami ha bűn, ha erkölcstelenség, ha gáncsolat érdemel, a zsidók többségének nem mint zsidóknak, hanem mint embereknek a keresztényekkel közös bűnök, közös tulajdonuk. Sőt mi egyenesen azt merjük állítani, hogy a mennyiben értekező úr erkölcsiségi gáncsolatokat említ, vegyen bár föl egyenvonalba akármely más vallású felekezetet, a statisztikai arányt egy hajszálnyival sem fogja másoknál kedvezőbbnek találni, mint a zsidóknál; ez pedig kimondhatlan erővel szól a zsidók mellett: mert az ő demoralizációjokra másfél ezred éves hontalanság, üldözés, szolgáltság, lealacsonyítás esküdött össze; s ha ennyi okok közrehatása mellett erkölcsiségük vagy éppen nem, vagy csak annyiban áll rosszabbul más vallásbeli felekezetűeknél, a mennyiben az említett hosszúság elnyomás őket egy bizonyos jellemsajátságot fejlesztő bizonyos életösvényre szorította; az valóban a zsidóknak igen nagy becsületére válik. Mi tehát az erkölcsiségi hasonlat szempontjából vett minden okoskodást igen gyöngének, sőt alaptalannak, sőt annyiban szeretetlennek is valljuk; mert bizonyosan nagy szeretetlenség volna, ha a zsarnok, ki embertársát nemzedékeken át rabszolgává alacsonyítja, ennek azt vetné szemére, hogy szolgálalkú: vagy ha annak, kinek tíz ujját összezúztuk, azt vetnők szemére, hogy rossz kézműves. Ami pedig különösen azt illeti, hogy a zsidó közérdeket nem ismerne, sokkal többször volt alkalmunk zsidókkal úgy a cselekvő emberszeretet, mint a közjó mezején találkozni, mintsem, hogy e' vádat tagadni lélekismeretes kötelességünknek ne ismernők. – csak ne feledjük, hogy a közérdek iránti lelkesedés köztünk is ép úgy mint a zsidók között, egyes szebb jellemek vonása, nem a nagy sokaság tulajdona.”

Fábrián Gábor a gyógyírt judaizmus és kereszténység szembenállásából fakadó állapotokra a vegyes házasságban lelte fel:

„És mégis kinek jutott az emancipáció hősei közül ekkorig eszébe megpendíteni azt, hogy *a zsidó és keresztény között házasságot tilalmazó törvény töröltessék el?* Ezen tilalmazó törvény az, melyben én a lerontandó korlátok legnagyobbikát látom, s mely előttem vést jósló sötét folt gyanánt ötlék föl a zsidóemancipáció megállapított kérdésében. E' törvény ásta meg sírját először a zsidó emberi és polgári méltóságának; ez tette őt csak valódi páriává a népek közt, mert ezzel az volt kimondva, hogy a zsidó nép az emberi nemnek egy oly söpredéke, mellyel a többinek összelegyedni gyalázat, kárhozat és vétek. Melyik emberosztály van ennél már ma mélyebben lealázva? – Azon félig vad emberfajokkal, melyeket, úgy látszik, maga a természet nálunk európaiaknál egy fokkal alább sorozott – az amerikai indusokkal, szerencsenekkel összeházasodnunk szabad: csak az egy zsidófaj az, melynek fején e' részben a keresztény törvények általános anathemája fekszik. Lehet-e csudálni, hogy ily törvény mellett egymást zsidó és keresztény kölcsönösen gyűlölik, s hogy az emancipációnak annyi ellenzői vannak?”

Ha Fábrián Gábor csak azt emelte volna ki, hogy az ortodox zsidó törvények tiltják a vegyes házasságot, akkor a zsidókra hárította volna a felelősséget. De taktikájának nem ez volt a célja. Tudatosan kerülte az uszításra alkalmat adó mozzanatokat. Például az olyasmit, hogy az ortodox Chátám Szófér éppen még tíz éve fejtegette a nádornak, hogy a vegyes házasságot meg kell akadályozni, mert törvénye szerint a vegyes házasság „vérfertőzés”, a belőle született gyermekeket pedig „bitang”-nak tekintik.[103] Inkább arról értekezett, hogy „kiket a felekezet emberei közül e' tárgyban megkérdeztem, előttem mind úgy nyilatkoztak, hogy már ma a zsidó vallás a keresztényekkel házasságot nem tilalmazza”, ezek után pedig az Újszövetséggel és a régi magyar törvényekkel próbálta bizonyítani, hogy keresztény részről sem lehet akadály, és elég I. László vegyes

házasságot tilalmazó törvényét eltörölni.

Kossuth a közhangulat rezdüléseire figyelő ideológusként próbált igazságot tenni. A kossuthi megnyilatkozás legalaposabb elemzése szerint ezen cikk első része a magyar „liberális elvek ragyogóan tömör megfogalmazása”,^[104] hiszen:

„Ami minket illet, mi hisszük és valljuk

1-ör hogy pusztán hitkülönbség miatt, pusztán azért, mivel valaki a nagy világ egyetem istenét más templomban imádja mint mi, polgári jogokból kizárni, isten törvényével, igazsággal, politikával ellenkezik.

2-or hisszük és valljuk, hogy a zsidóemancipációnak két ága van: politikai és szociális. Amaz egészen a törvényhozó hatalomtól függ. Ez csak annyiban, amennyiben a szociális egybeolvadásnak törvényes akadályait el kell hárítani, hogy a társadalmi emancipáció lassú menete bekövetkezzék. És így 3-or hisszük és valljuk, hogy a politikai emancipáció a kérdést be nem végzendő ugyan, de annak ideje elkövetkezett; s hisszük

4-er hogy minden ok, mi a zsidók állítólagos erkölcstelenségéből ellenhozatik, erőtlen, gyöngye, szeretetlen.

Eddig megy véleményünk, midőn azon szempontból indulunk, hogy a zsidóságot, hazánkban nem másnak, mint honunk összes lakosai oly töredékének kell tekinteni, mely a többiektől csak vallásos hitben különbözik. A zsidók e' szerint hazánkban egy vallásfelekezet...”

A kossuthi cikk történeti értékelésében a nagy problémát az jelenti, hogy a továbbiakban, a cikk gyakorlati tanácsokat adó részében Kossuth már nem látott lehetőséget a feltétel nélküli emancipációra, és az emancipáció elmaradásáért a felelősséget a zsidó konzervativizmusra hárította:

„Igenis, nézzünk magunk körül, és sajnálkozva kell megvallanunk, hogy a zsidóemancipáció iránti rokonszenv 1840 óta folytonosan fogyatékban van; szükség tehát, hogy a lelkesebb zsidók ezen rokonszenv fogyatékának ürügyeit, mennyire tőlük függ, elhárítani igyekezzenek. – Ha moráljokat gyanúsítja valaki, megilleti őket a nemes indignatio büszke szava, mely komolyan visszautasítja a rágalmakat, – mert erkölcslapjuk szintoly tiszta, mint akárkié ; [...] de ha az vettetik ellenők, hogy vallásuk nem csak vallás, hanem politikai organizmus is, hogy a theocratiának polgári érvényességet adni nem lehet; hogy ők nem csak külön vallásos felekezet, hanem külön nép is, mely ezen népiségi különbséget vallástanná szentelék; – akkor valóban ezen ellenvetés megérdemli, hogy ha balvéleményen alapszik, jóakaratilag felvilágíttassék, ha pedig valamivel több mint balvélemény, helyes reformokkal elháríttassék.

Ha minket kérdene valaki, mi által készíthetik elé magok a zsidók leghathatósabban teljes emancipációjukat? Azt felelnők: »alkalmas reformok által.« Tartsanak egyetemes Sinedriumot, nézzék végig, mi vallásukban valóságos dogma, s annak megfelelő szentesített rituale; – mi viszont vallásos szabály színébe öltöztetett politikai institutio, mely Mózesztől a nagy statusférfiútól bölcs rendelet lehetett, de melyhez ragaszkodás, keresztény statusokban csak a polgárok többi osztályaivali egybeforrásuknak állja útját; – törüljék ki ezeket hitágazataik közül: és eszközlék, hogy külön vallásfelekezet lesznek, de megszűnnek lenni külön nép; s letették a szociális egybeforradás szikla sarkkövét, mellyen, minden rágalom, szeretetlenség s üldözés dacára felemelkedendik politikai teljes emancipációjok épülete is, az emberiség s lelkiismeret szent szabadsága közös istenének dicsőségére.”^[105]

Kossuth eredetisége: stílusa és pragmatizmusa. A magyar reformer nem volt olyan erőszakos, mint Rotteck és hiányzik belőle Krug humanitárius fennköltisége, hogy a kor Magyarországnak legnépszerűbb német liberálisait említsük.^[106] Velük szemben politikus volt. A megyei követutasítások egymásnak ellentmondó és egymást kiegészítő pontjait próbálta közös nevezőre hozni, akkor, amikor a reformellenzék maga is

hullámvölgybe került, hiszen például Deák Ferenc be sem kerülhetett a diétára, ahol a reform-törvényjavaslatok java része meg is bukott. Pragmatizmus és szabadelvűség a zsidókérdésben szembekerültek egymással?

A náci hóhér-historiográfia már idézett alakja, *A zsidókérdés Magyarországon* című művében sunyi rácsodálkozással jegyezte meg, hogy Kossuth ezen megnyilvánulását a liberálisok el akarják hallgatni, „nehogy a szabadsághős nemes képét szétzúzzák”, ugyanakkor rosszallóan jelezte, hogy nem vette észre „a veszélyeket”, amikor azért küzdött, hogy a zsidók is úgy olvadjanak be a magyarságba, mint hajdan a kunok és besenyők.[107] Ezzel „némileg” egybevág Löw Lipót azon későbbi véleménye, mely szerint Kossuth nem volt sem híve, sem ellensége a zsidóemancipációnak;[108] de azt látnunk kell, hogy Kossuth ugyan Napóleonra hivatkozott, arra, hogy „a Napóleon által adott útmutatás nyomán” kell összehívni a zsidó kongresszust, de nem tett olyan zsidóellenes megjegyzéseket, mint a francia császár, aki nemcsak a zsidó hitközségek rendszerét szervezte újra, hanem a zsidókat azzal akarta földművelésre szorítani, hogy diszkriminatív intézkedésekkel tiltotta el őket a pénzkölcsönzéstől és a kiskereskedelemtől.[109] De Kossuth programjával szembesíthetjük még például Marxot is, a készülő új ideológia, a kommunizmus prófétáját és koronázatlan császárárt, akinek megnyilatkozásaiból a gyűlölködés és az ízléstelenség egy-egy kis antológiáját is össze lehetne állítani. Nem is beszélve arról, hogy 20. századi borzalmak előfutáraként a modern antiszemita mitológia kialakításához azzal járult hozzá, hogy „a zsidót” szimbólummá tette, minden rossz: a pénz okozta elidegenedés szimbólumává, hogy aztán később a burzsoát ültesse a helyébe, és utódai az osztályellenséget,[110] és így aztán a munkásosztály „nagy tanítója” az anti-filoszofizmus képviselője is lett.[111] A meg-megújuló Kossuth-kritika ellenében okkal hangsúlyozták a századfordulón:

„A közkeletű felfogás Kossuthról az, hogy nem volt zsidóbarát. Nem is volt az a szónak banális, vállveregető értelmében. Több annál: emberbarát volt.”[112]

Valóban, Kossuth kisebb-nagyobb megjegyzései a zsidók iránti tiszteletről tesznek tanúságot. Igaz, az univerzális – napóleoni vagy marxi – törekvésekkel szemben a partikuláris nemzet jegyében tevékenykedett, és így a zsidó partikularizmust is jobban megértette, miközben a nemzet univerzalizmusa szempontjából minden partikularizmust elítélt. Később, amikor nem hatott béklyózóan a napi politika kényszere még határozottabban igenelte az emancipációt, és kérlelhetetlenül lépett fel az antiszemitizmus ellen.[113]

Kérdés azonban, hogy milyen hatása lehetett annak, hogy ekkor 1844-ben beleavatkozott a zsidó hitéletbe? Érthető, hogy a mérsékelt reform hangadója: Löw Lipót érzékenyen reagált, hiszen úgy érezhette, a zsidó felekezet kossuthi megítélése a reform híveit hozhatja nehéz helyzetbe, és még a zsidóellenes törekvések hivatkozási alapjaként is szolgálhat. Ezért határozottan szögezte le ellenvetését: „Elfogulatlan keresztény és zsidó írók által máris ezerszer bebizonyított, hogy a mostani zsidók nem különös *nép* (politikai értelemben) hanem csupán *vallásos felekezet*.” Hiszen:

„A zsidóknak nincs külön országuk, hanem elszórvák minden népek között. A zsidóknak nincs különös nyelvök; a héber nyelv azok közt is meghalt, s egész mívelt Európában alig van egy nyelv, melyet a zsidók, mint anyanyelvöket nem beszélnek; a zsidóknak nincs különös polgári törvényök, hanem hazájok törvényei nekik is szentek és sérthetetlenek; a zsidóknak nincs különös politikai életök s önállásuk, és szándékuk sincs, azt valaha elérni.”

Ennek megfelelően utasította vissza Löw Lipót a zsidó teokrácia állítását:

„Valóban igaz s tagadhatatlan, hogy Mózes tanítónk tanítmányának két momentuma van: vallási s politikai. Az egyik a másikkal összefüggött, az igaz; de úgy függött össze, mikint a lélek összefüggésben van a testtel. Mózes polgári organizmusa tanítmányának teste, annak lelke pedig a vallás, azaz: a hit- s erkölcsstan. A test már régóta hallva s eltemetve van; s őszintén vallom meg, hogy nem hiszem e' testnek valahai feltámadását; de a lélek, mint testtől független, a testet túlélő lény, mai napig él, és – meggyőződésünk szerint –

halhatatlanul él. Ha tehát kegyed folytatván azt állítja, hogy Mózes vallása statusalkotmány, valóságos országglási rendszer, még pedig theocratiai országglási rendszer; nekem az előadottak szerint, ezen állításnak ellen kell mondanom.”

A vita tartalmilag itt durvult el, bár formailag sem volt szerencsés, hogy Kossuth kisebb-nagyobb észrevételeket fűzött a bíráló okfejtéshez, és nem önálló cikkben válaszolt. Így például szörszálhasogatásnak nevezte azt, ahogy Löw az ő okfejtésében ellentmondást látott abban, hogy:

»„1) Mózes vallása *nemcsak* vallás, hanem *egyszersmind* politikai organizmus is.”

„2) Mózes vallása státusalkotmány – – – ”«

Ugyanakkor úgy tűnik, ezen kérdésben, a zsidó társadalom- és vallási szerveződés teokratikus jellegének megítélésében Kossuth Lajos paradox módon közelebb járt az igazsághoz, mint Löw Lipót. Általános európai jelenségnek bizonyult az, hogy a társadalom peremén meghúzódó zsidó közösségekben „a világi és vallási hatalom majdnem azonosak”.^[114] Viszont Kossuth és Löw ugyanazt akarták: olyan modern nemzeti közösséget, amelyben egyház és állam elválnak egymástól: a vallásszabadság lelkiismereti szabadság. Kossuth a felvilágosodás és a liberalizmus kérlelhetetlenségével lépett fel minden ellen, amiben teokráciát látott, és az erdélyi alkotmányt is teokratikusnak minősítette. Löw viszont alighanem érezte, hogy a zsidó teokrácia hangsúlyozása az ortodoxiát támogatja, hiszen óhatatlanul az általános zsidóellenesség malmára hajtja a vizet, olyan külső nyomást erősít, ami a belső reform ügyét nehezíti. Kossuth és Löw alapvetően egyet akartak, a történelem fejlődési iránya is ebbe az irányba mutatott, mégis a politikus és a rabbi már-már meghasonlottak, mert máshonnan indultak és más eszközökkel törekedtek a közös cél felé. A magyar liberális politika egyébként minden felekezet életét szabályozni akarta. A zsidókkal szemben viszont hosszú ideig óhatatlanul, akarva-akaratlan a kereszténység nyomását is kifejezésre juttatta. A többség olykor organikus vaksága és önzése érvényesült, miközben ezt igyekeztek az élet igényeihez igazodva kiigazítani is, tanulva az eszmék súrlódásából – hogy megint csak korabeli kifejezéssel éljünk.

Löw kifigurázta azt is, ahogy Kossuth – hallgatólagosan – a zsidó étkezési szokások megváltoztatását követelte: „tökéletesen közömbös lehet a statusnak, ha valljon a zsidó eszik-e disznóhúst vagy sem? Vagy gondolná-e ön, hogy p.o. Mendelssohn nem volt méltó a polgári jogra, mivel disznóhúst soha sem evett, s hogy az aljas pesti hajhász e’ jogra méltóbb, mivel sódort eszik?” Mire Kossuth, bár félig-meddig vegetáriánus lévén, a disznóhúsra nem tért vissza, annál inkább a kérdés általa fontosnak ítélt társadalmi vetületére:

„Ez tökéletesen igaz. De már az, hogy a zsidó vallás szoros követői vallásuk tanaihoz tartozónak vélik ama hajdan politikai, most pedig – mint minap mondók – a szociális térre átvitt institutiót, hogy más vallású polgártársaikkal egy sőt, egy kenyeret nem ehetnek, egy bort nem ihatnak, egy asztalnál nem ülhetnek, egy edényt nem használhatnak, – hogy ez s ehhez hasonló a különböző vallásfelekezetek szociális egybeforradását gátolják, s hogy addig, míg ezeket s ezekhez hasonlókat nem csak a műveltebbek gyakorlata (kiket azért hitsorsosaik rossz zsidóknak tartanak), hanem ünnepélyes egyházi hitvallomás a zsidó vallás lényegéhez nem tartozóknak ki nem jelent, a zsidók socialiter emancipálva nem lesznek, ha mindjárt politikailag százszor emancipáltatnak is; azt tagadni csakugyan bajos, – valamint azt is, hogy a *szociális* (jól megértsük: szociális, s nem politikai) emancipációnak ezen s hasonló gátjait nem a törvényhozás, nem a kormány, hanem csak magok a zsidók háríthatják el.”

Ezek után már az egyetértés is sértő lehetett, és az érvek egymás elleni kijátszásához vezetett: „És mivel én hibáinkat korántsem akarom titkolni, nyílt szívűleg meg kell vallanom, hogy a magyarországi rabbik nagyobb része – nem rossz akaratból, hanem csupán tudatlanságból – a tespedés iskolájához tartozik” – írta Löw. Mire Kossuth: „És ebben van, uram! az emancipációnak legnagyobb akadálya.” A vitában alighanem a lényeg sikkadt el, az, hogy Löw maga is szorgalmazta a zsidó kongresszus összehívását, amivel Kossuth is csak

egyértett, akár a zsidó rabbiképző felállításával, a nagy kérdésről azonban hallgatott, és pedig arról, hogy Löw szerint „az emancipáció után pedig a zsidó papok a vegyes házasságokat korántsem akadályozandják”^[115] – tehát a kossuthi program csak a feltétel nélküli emancipáció révén valósítható meg. Löw Lipót feltétel nélkül azonosult a magyar nemzeti ügyel, miként a 16. századi magyar prédikátorok a zsidókhöz hasonlították népüket, a tudós rabbi a középkori Európában élt „izraelitának állapotjá”-t a *Himnusz*ból idézve jellemezte: „Bújt az üldözött...”^[116]

Sok keserű igazságot – sok keserű tapasztalat nyomán – foglal magába az a nézet, mely szerint „Kossuth nyilatkozata sokat ártott az emancipáció ügyének, de hatását gyengítette Löw kimerítő válasza”^[117] A mából visszatekintve, akad, aki szerint „nem a sokat emlegetett és sokak által kárhozott asszimilációról van itt szó. De arról igen, amit szocializációnak szokás nevezni, vagyis közösségvállalás a társadalommal”^[118] A franciaországi zsidóemancipációtól annyiban tért el a magyar politika, hogy az előbb biztosította az egyenjogúságot, és aztán követelte a feltételek teljesítését; Napóleon még az emancipáció visszavonásával is fenyegetett. Ezek után Jacob Katz okkal hangsúlyozta: „Az emancipáció és a reform közötti közvetlen kapcsolat azonban a magyar forradalmat jellemző egyedi vonás, és világosan jelzi Kossuth radikális és végül is önmagát kudarcra ítéző nézeteit.”^[119]

Ez az ítélet, már a 20. század második felének tudása és tapasztalatai birtokában született. Viszont kérdés, hogy Kossuth nem ismerte-e fel, hogy a zsidóellenességet mennyire ki lehet aknázni. A zsidó reform hívei felvilágosult racionalisták voltak, tapasztalták, de nem igazán érzékelték, hogy az ösztönéletből feltörő szenvedélyek téveszmékkel együtt milyen erőt, politikailag – pusztításra és aztán önpusztításra – hasznosítható erőt jelenthetnek. Kossuth talán ennek veszélyére érzett rá. Ezért sürgette az egybeolvadást. (A kérdés másik oldala, hogy nemcsak a zsidó vallási szokásokat bírálta, hanem a keresztényeket is, például egykori besúgójelentés szerint tiszteletlenül nyilatkozott a szentáldozásról. Sokkal fontosabb azonban az, hogy Kossuth a liberális állam kiépítésének azon felfogását képviselte, amely az államot és az egyházat teljességgel el akarta választani, a teljes felekezeti szabadságot vallotta, és így az egyházaknak minden világi hatáskörét fel akarta számolni.)

Konkrét kérdés, hogy akkor mire, miként hatott és hathatott ez a Löw–Kossuth vita? A zsidóemancipáció híveit csak megerősíthette nézeteikben. A zsidóellenességet komolyan aligha befolyásolhatta. Úgy tűnik, Kossuth, miután pontosan érzékelt a légkör változását, ebből a kedvezőtlen helyzetből úgy kereste a kiutat, hogy valamiféleképpen egyeztetni akarta a feltétlen emancipáció követelményét az emancipációt halogatni akaró megyei közvélemény igényeivel, egyben ez utóbbit kedvezőbb irányba próbálva befolyásolni. Talán elsősorban azért szólt hozzá Fábrián Gábor cikkéhez, hogy a kérdést vegyék le egyelőre a napirendről, amíg a zsidóellenesség árhulláma le nem vonul, és a megyei közhangulat nem változik ismét olyanná, mint volt 1840-ben.

A liberális ellenzék körében az érveknél erősebben hatott egyesek félelme az eladósodástól. Kossuth közeli barátja Lónyay Gábor, zempléni követ négy hónappal e vita után az emancipáció ellen nyilatkozott az országgyűlésen, ez pedig újszerű mozzanat; mint a kérdés legalaposabb elemzése jelezte, Lónyay „demokratikus nyelvre fordítja le a történelmi antiszemitizmust, s ennyiben a modern antiszemitizmus egyik változatát vetíti előre”, mert az emancipációval – mint hangoztatta – „a pénzarisztokrácia” uralmát utasította el.^[120] (1847-ben viszont a következőképpen hangzott a zempléni követutasítás: „A zsidók polgárosítása keresztényekkel összeházasulhatás megengedésével pártoltassék.”^[121] A vegyes házasságból születő gyermekeknek nyilván kereszténynek kellett volna lennie, ami viszont nemcsak a keresztény hegemonia igényét fejezi ki, hanem jelzi, hogy ebből a zsidóellenességéből hiányzik a modern antiszemitizmus faji vonásokra hivatkozó zsidógyűlölete. Ami pedig Kossuth és Lónyay barátságát illeti, nem az érzelmi mozzanatok a meghatározók. Kazinczy Gábor közelebb állt Lónyayhoz, mégsem osztotta ennek nézeteit. Kossuth a közvélemény változására figyelt.)

Az emancipáció elnapolása jó eszköznek kínálkozott arra, hogy a veszélyesnek tűnő gazdasági elitet politikai eszközökkel, társadalomkívüliségben tartva kézben tartsák. Ez a lehetőség az ellenzéki politika vezérkarát is talán némileg megkísértette. Még a Kossuth-Löv vita előtt Batthyány Lajos is bizalmas körben a „zsidófilantrópia” ellen nyilatkozott, hosszan ecsetelve, hogy a zsidók miként próbálják a nemesi javakat megszerezni. Eötvös József pedig ugyancsak bizalmas körben a zsidók „morális és vallási emancipációját” tartotta elsődlegesnek, kritikusan ítélve meg apja zsidóbarátságát.[122] A *falu jegyzőjében* is ütköztette az emancipációellenes szorongásokból fakadó nézeteket, ugyanakkor érzékeltette az emancipáció követelményét.[123] Most hogy a külföldi tőke már megjelent, egyes politikusok is különböző érdekcsoportokhoz kapcsolódtak. Így Rothschild ellen például az emancipáció ellen határozottan fellépő Széchenyi István a konkurens Sina Simonnal szövetkezett, miközben ugyancsak 1844-ben Pozsonyban magyar liberálisok Rothschildot arra buzdították, hogy tegye át székhelyét Magyarországra. A magyarországi spiclik munkáját adminisztráló udvari tanácsos, Ferstl jelentéseiből tudjuk mindezt, mit oly együttérzéssel idézett a náci történetírás már említett képviselője, hiszen mindkettejüket összekapcsolta időn és téren át a magyar nemzet szolgátságban tartásának, illetve taszításának szándéka.[124] Batthyány és Széchenyi antiszemitizmusát létszorongás motiválta. „A legnagyobb magyar” ebben a vonatkozásban is – Schaffer Károly kifejezésével élve – „fantáziájának labdája” volt.[125] Nemzetföltő eszmefuttatásokkal tett meg mindent az emancipáció elnapolása mellett,[126] olykor egy-egy, a kor romantikus démonológiájába illő már-már rasszista – mint látni fogjuk, Disraeli felfogásának megfelelő – megjegyzést is elejtve,[127] mindezt alapvetően azzal a céllal is, hogy akadályozza a magyar politikai játéktér demokratizálódását, ami szerinte vészhozó anarchiával társult és a nagy átalakulás sikerét veszélyeztette, alapvetően Kossuthban és politikájában látva a fő veszélyt. Azt hangoztatta, hogy félti a magyar nép keleti eredetiségét, miközben a tartott a zsidók versenyétől, szembeállítva szabadságot és nemzetiséget, mert „annak, ki a nemzetiséget őszintén pártolja, lehetetlenség, hogy most oly elemnek, melynek több intelligenciája, több szorgalma van, a nemzetiség rovására kedvezéseket nyújtson”. 1844-ben fejtegette ezt az országgyűlésen, a magyar helyzetet az angolhoz hasonlítva:

„Helyzetünk e részben nem oly kedvező, mint például az angoloké. Az angol nemzet ugyanis eliberálhatta a zsidó fajt, mert ha például én egy palack tintát töltök egy nagy tóba, azért a víz nem romlik el, és mindenki ártalom nélkül megihatja, a nagy angol elemben a zsidó transeat, ugyanez áll Franciaországra nézve is. De ha a magyar levesbe az ember egy palack tintát önt, megromlik a leves, és azt nem eheti meg az ember.”

Széchenyi mintha „utilizálni” akarná a zsidóellenességet, amikor a kossuthi egybeolvadás politikájával szemben a tisztaság kényszerképzetét vetette fel. 1848. május 10-én azonban már a magyar–zsidó együttélés más dimenziói villantak fel lelki szemei előtt, amikor naplójában németül jegyezte be (kivéve a dőlt betűkkel szedett részt):

„Nekünk magyaroknak végünk! Egy német és egy szláv birodalom. *A pajkos magyar kimarad!* A zsidók – akik hátunkon akarnak kijutni a mocsárból – lesznek egyetlen szövetségeseink!”

Aztán egy év múlva azon kesergett, hogy Magyarország zsidó birodalom, zsidó paradicsom. Majd megint egy év múlva:

„A magyarok nincsenek sokkal kevesebben tíz milliónál [értve ez alatt Magyarországot lakosait, tehát a nem magyarokat is], és lassan a jómódúak mind elmagyarosodtak volna – csak a nép maradt volna csupán itt-ott mereven saját nemzetiségénél. A kinyilatkoztatás abban a vonatkozásban is beteljesült, hogy a zsidókat emancipálták. Antikrisztusuk ott volt. Hogy én vagy Kossuth, nem tudom.”[128]

Politikai számítás, demagógia és létszorongás, majd borzalmas kudarcélmény fonódtak így össze Széchenyi eszme- és kedélyvilágában, miközben olykor bigott feleségének hatása erősítette benne az antijudaizmust – és nemcsak nála, anélkül hogy egyértelműen antiszemitának lehetne őt minősíteni vagy netán primitív zsidóellenességgel jellemezni.[129]

Talán éppen Batthyány alakját látjuk, titkára Kuthy Lajos regényében viszont – az antiszemita kényszerképzetek árjának kitéve. A *Hazai rejtelmekben* Löbl Simon, egy becsületes rabbi vásott, de éleseszű fia, aki könyörtelen és számító uzsorás lett, így világosítja fel gróf Szalárdy Györgyöt:

„A híd pihen s gőzhajó sem kell. Jobb ha azon kevés részvény, mi e két vállalatból magyar köröm közt van, apránként idegen kézbe vándorol. Így siettetve lesz a jövő, hogy a magyarföld idegen országok technica provinciájává váljék. Pedig nekünk erre törekednünk kell. Csak így leend az, hogy a folytonos szegényülésben, mi és utódaink bővebb és könnyebb alkalmat nyerünk excellentiátok megtört és fogyott fájában nemzetietlen pénzaristocriát alapítani meg. [...] Nekünk törni, nyomni, eltapodni kell minden csírázó versenyt és vetélyt; elzárni, betemetni minden felfakadó forrást, mely a pénzt, hatalmunk eszközeit a nemességhez szivárogtatná, s új uralgást adna kezébe. Más nemzeteknél nem sikerült ez élelmes fajunknak; itt meg kell ragadnunk a ritka alkalmat. [...] Soha egy nemzet se csapongott oly könnyelműen a változó népkegy végletei közt, mint az excellentiátoké. Magát gróf Széchenyit, kit messiásának kiálta ki, mihelyt oly pontra állott, honnan ha népszerű maradand, többet használhat, mint az előtt, már megfeszíti. [...] Nekünk olyan nép kell, mely jeleseit becsülni nem tudja, mely egymással veszekszik. [...] Mi és feleink ezer s ezer úton körmeinkben tartjuk a pénzpiacot; az ipart idegen gyülevész nép üzendi, s a magyar gazdatisztjeinké lesz saját földjén. Ő vezeti a címet és zsellérkedik; mi pedig szolgálknak látszva országunk.”[130]

Kuthy Lajos élete is példa arra, hogy antiszemita íróink általában anyagi nehézséggel küszködő bértollnokok, a történelem azon hullámlovasai, akik a forradalmi demokratizmusban éppen úgy megmártóztak, mint a zsarnokság titkosszolgálati teendőinek ellátásában. Bár Szabó Dezső 1938-ban a „halálukban is, ma is aktuális” írók közé sorolta,[131] sőt írói erényeiért még Mikszáth Kálmán is becsülte, némi irigységgel jelezve, hogy említett regényéért hatezer forintot tett zsebre. „Mély megfigyelője a természetnek és páratlan leíró” – írta róla Mikszáth, hogy aztán némi sajnálkozással és elégtétellel mesélje el, miként sikerült őt, aki egyébként Batthyány Lajos titkára is volt, az 1850-es évek elején kormányhivatalnoknak beszervezni: „Senki se ragadt lépen, csak Kuthy Lajos. A szürke kis alakok, az éhenkórászok, a bohémek mind visszautasították, de ő »az irodalom grófja« beugrott, mert nem tudott szegény lenni.” Így: „Le volt taszítva az Olympusról, mert nem tanult meg egyet, amire magyar íróknak mindenekelőtt el kell készülnie: nem tudott szegény lenni.”[132] Nota bene: pénzért foglalt állást 1841-ben a Széchenyi-Kossuth vitában, egy kis brosúrával, amelynek folytatása – életrajzírója nagy megkönnyebbülésére is – elmaradt.[133] A távolság, úgy látszik, megszépít, mert a jobb ízlésű kortársak véleményét tolmácsoló Pálffy János nem ilyen hízelgő: „Ennél az embernél nincs Magyarországnak undokabb politikai renegátja.”[134] Így még az ügynöki szerepet vállaló és rendszeresen bizalmas jelentéseket is készítő irodalomtörténész, Toldy Ferenc, az Akadémia elnöke is undorral számolt be Kuthyról, aki Batthyány Lajost, „saját jóltevőjét mindenütt meggyanúsította, azzal vádolván, hogy ő Magyarország érdekeit az osztrák kormányzat kedvéért elárulja,” és úgymond „kommunizmust kívánt”. [135]

Az ún. zsidó világmentés kérdéseinek vagy inkább motívumának másik oldala, hogy a fantazmagóriák világában valóban akadt olyan nagy fantáziájú lélek, aki – a zsidó kiválasztottságot újrafogalmazva – a Habsburg Birodalmat valamiféle, a zsidókra is épülő új birodalommal szerette volna tenni, amely Új Jeruzsalemként biztosítani tudja a mohamedán Kelet és a keresztény Nyugat egyensúlyát. Ilyen volt a saint-simoniánus szabadkőműves Gustave d'Eichthal, aki a bécsi Károly főhercegnek és a francia történetírónak, Jules Michelet-nek is, és nyilván mindenkinek, akivel találkozott, kifejtette ezen tervét.[136] De ő egészen másképpen beszélt, mint Kuthy Lajos világhódító zsidója. „Születésemmel fogva zsidó vagyok, választás révén keresztény – írta a Habsburg főhercegnek – a keresztység testvéreim vallásába vetett rendíthetetlen hittel töltve el, nem tudta kitörölni ifjúságom benyomásait, és feledtetni sem tudta, hogy mivel tartozom atyáim fájának.” És mint Michelet-nek fejtegette, a szabadkőműves szimbolikát is alkalmazva:

„Közép-Európa (egy ellipszisbe írt keresztet alkotó két tengelyével) a földi birodalom címerének látszik nekem, a jövő prototípusának, szent medencéival és palotáinak kiágazásaival, mi megfelel a fajoknak és azok különböző funkcióinak.

Közép-Európa számomra az Új Jeruzsálem.

Gondolt-e ön a Marque (die March) név titkára, mely nevet a Magyarországot és Ausztriát elválasztó folyónak adtak.

Marchfeldnél győzte le a svájci Habsburg Rudolf (ha jól emlékszem) a cseh királyt abban a csatában, melynek köszönhetően elnyerte Ausztriát. [...]

Végül is ahhoz, hogy felépítsük Ausztriát, szükség van a zsidókra, a görögökre és az olaszokra; a mediterrán világ már kész, de ez nem elég, és az új Ausztria még csak magzat.”[137]

1848-ban úgy érezte Eichthal, hogy ütött a nagy álmok megvalósulásának órája, és első lépésként Mózes szobrot akart felállítani a párizsi Concorde téren az obeliszek mellé.[138]

A világuralmi fantáziálások történetében komolyabb helyet foglal el Disraeli, aki tézisregényeiben hősei párbeszédeivel érzékeltette, hogy a faj „a történelem kulcsa”:[139] „Minden a faj, rajta kívül nincs igazság.”[140] A nemzetiség is csak a fajnak alárendelt fogalom, az egyén kiválósága a faját fejezi ki. A fajt szellemi nemesség és vértisztaság jellemzi.[141] Pontosabban, mint egyik hőse mondja: „Ami egyéni jellem, az nem más, mint a faj megszemélyesítése.” És: „A faj hanyatlása elkerülhetetlen szükségszerűség, hacsaknem a sivatagban élünk és nincs vérkeveredés.”[142] Archaikus paraszt vagy pásztor már-már éppen olyan faj, mint az angol arisztokrata és a zsidó. Disraeli nagyanyját még szerfölött irritálta saját zsidósága, őt viszont büszkeséggel töltötte el, bár áttért a kereszténységre. Regényvilágában előtáruló lelkében Krisztus, Dávid király nemzetségéből, épp olyan helyett foglalt el, mint az üldözött zsidó, aki ezen „egyedülálló faj” nevében szólt: „Mi megmentettük az emberiséget, és ti üldöztök minket.” Egy másik hőse – akinek ősei Aragóniából származtak, titokban zsidók maradtak, miközben volt köztük érsek és inkvizítor egyaránt – azért lett Rothschild-típusú bankár, mert mással, mint pénzzel – vallása miatt – nem foglalkozhatott, és azt a szerepet vállalta, hogy a körülötte élő nemességet megalázza és nevelje.[143] És azt hangoztatta: „A kevert, üldözött fajok eltűnnek a földszínéről – a tiszta, üldözött faj megmarad.”[144] A tisztaság a döntő mozzanat. Míg egyik hőse a felvilágosodás mellett érvel „a kiművelt ész” jegyében, a másik hős a katolikus teokrácia eszménye mellett:

„Sohasem fog ön nagy szellemi mozgalmat bárhol tapasztalni Európában anélkül, hogy izraeliták ne volnának tetemes részesei. Az első jezsuiták izraeliták voltak; ama titokteljes orosz diplomácia, mely nyugot Európát annyira nyugtalanítja, izraeliták által van szervezve, és jobbára ezektől vezetetik is; azon hatalmas forradalom, mely e pillanatban Németországban készül, s melyből tulajdonképpen egy második, sokkal nagyobb reformáció leend, és melyről még ekkorig oly keveset tudnak Angliában, szintén egészen izraeliták auspiciuma alatt fejlődik, kik valamennyien a német egyetemek számos tanszékét foglalják el. [...] Nagy szónokok népgyülekezetek szüleményei; nekünk annyit engedtek meg, hogy templomainkban is csak lopva jöheténk össze. S mi a nagy írókat illeti, nem vagyunk éppen azok hiával. Micsoda valamennyi tudós, Aquinast magát is ideértve, Maimonideszhez képest? És a most divatozó bölcsélet, mint tudva van, kizárólag Spinozától veszi eredetét.”[145]

„S hol található az isteni igazság? Krisztus egyházában, a rend, béke és tisztaság evangéliumában. [...] Itt van a kereszténység, mely az igazság kinyilatkoztatása által határt szab az emberi elme féktelenségeinek; s itt van az emberi elme, mely ellenáll a kinyilatkoztatásnak, mint valami szolgaságnak, makacsul istentagadó, polytheista vagy pantheista marad, és az engedelmesség, jogosság, igazság és tisztaság követelményeit az emberi szabadság korlátozása gyanánt tekinti. [...] Azt nem ismerhetem el, hogy az egyház ellenezné a politikai szabadságot. Ellenkezőleg, nézetem szerint nem létezhetik politikai szabadság, ha nem isteni tekintélyen alapszik, mert különben legjobb esetben a szabadosság csakképévé válik, s csakhamar anarchiában leli végét. Írland jogainak és szabadságainak nincs más védőjük, mint az egyház, mert a politikai szabadság ott isteni tekintélyen alapszik; de ha politikai szabadság alatt azon »felvilágosultak« és szabadkőművesek

rendszerét érti, kik folyvást gyötrik a szárazföldet, vagy pedig a titkos társulatok sötét cselészövényeit, akkor elismerem, hogy az egyház ellenzi az ily szabadságtörekvéseket.”[146]

Maga Disraeli egyszerre volt arisztokrata és populista, aki az arisztokrácia küldetésének azt tartotta, hogy áthidalja „a két nemzet”: a szegények és a gazdagok világa közötti űrt, és aztán a 19. század második felében kora meghatározó politikusaként Kelet-kultusza vezette a brit birodalom indiai terjeszkedésében, valamint a török birodalom fenntartásában.

Vajon tudtak-e valamit az 1840-es években Magyarországon Disraeli fantazmagóriáiról, amelyek a kortárs Angliában éppen annyira nem hatottak furcsán, mint talán Kuthy spekulációi Magyarországon. Disraelihez Széchenyi állt mégis közelebb, csak – félelméből következően – negatív módon. (Pozitív módon, mint látni fogjuk, Jókai Mór.) Ami a magyarországi zsidóemancipáció ügyét illeti, a kossuthi program ilyen viszonyok között – még azt lehet mondani – mentette, ami menthető, továbbéltetve valamit 1840 szelleméből. Csakhogy ez a szellem gyengült. 1847-ben célszerűbbnek látszott, ha az antiszemita démonológiának nem adva tápot, Pest megye követutasításába sem veszik fel az emancipációt, bár zsidó polgárok anyagilag is támogatták a liberálisokat, és 1840-ben ez a megye még a zsidó törvényes bevett vallássá nyilvánítása mellett tett hitet. (Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művében ezt – a zsidó vallás bevetté tételének szándékát – tévesen tüntette fel az első 1840-i törvényjavaslatban. Ebben már csak az állt: „A zsidó valláson lévőkre rendeltetik” stb.) Kossuth és a magyar liberálisok ugyanakkor olyan politikát követtek, amelynek velejárója kellett, hogy legyen a zsidóemancipáció is, igaz fájdalmas ellentmondásokban bővelkedő fejlemények nyomán.

De mielőtt ezekre térnénk, lássuk milyen visszhangot válthatott ki hosszabb távon magának a zsidóságnak a körében a Kossuth-Löw vita, a feltételes – hitéleti reformot sürgető – emancipáció ígérete. Az 1977-es Kossuth-monográfia szerint „a zsidóság polgárosult elemeire egyértelműbben, elmaradott rétegeire ellentmondásosabban, de lényegét tekintve vonzóan hatott Kossuth jogegyenlősítő és beolvasztó ajánlata.”[147] A hangulat és a program, amelyet a Kossuth cikk közvetített valóban ellentmondásosan hatott. Egyrészt részleges asszimilációra ösztönzött, arra, hogy a zsidóságnak a polgári lét kritériumainak eleget tevő részét emancipálják. A „Magyarországi és kapcsolt részekbeli Izraeliták nevében” a pesti hitközség világi elnöke Kunewalder Jónás és egy 22 tagból országos választmány 1847-re ki is dolgozta ennek részletes tervezetét, amelyet óvatos formában az országgyűlés elé is felterjesztettek,[148] de előtte körlevélként megküldték a megyéknek és nagyobb tekintélynek örvendő közíróknak, tisztségviselőknak, pártfogásukat kérve.[149] Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című munkájában gunyorosan is számolt be erről. De azt nem említette, hogy a választmány egyik tagja volt az az – egyébként tarnopoli születésű – Holländer Leó, akivel Pulszky Ferenc is jó barátságot ápolt, és az 1830-as években együtt járták be Itáliát,[150] később 1848-ban a magyar kormány szabadságharcát csak az emancipáció fejében akarta támogatni, aztán a honvédseregben őrnagyi rangig vitte, még hozzá Komáromban. Láttuk, Horn Ede is itt lett tábori lelkész, ezért meglepő, hogy az egykori rabbi úgy tudta, legalábbis *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című munkájában írta, hogy egyetlen zsidó sem lett törzstiszt, holott többen is voltak.[151]

A kossuthi javaslat és a részleges asszimiláció programja – másrészt – a radikális reform híveit még nagyobb aktivitásra ösztönözte. Annál is inkább, mert maga Löw Lipót a Kossuthal való vitájából valamit megszívlelt, amikor 1847 júniusában a sajtóban programot hirdetett, és – talán Kossuthra való neheztelése jeleként – Deák Ferenc 1840-i biztató szavait idézte: „idővel kedvezőbb körülmények s az izraeliták polgári s erkölcsi kifejlődése ki fogják azt – az izraeliták polgárisodását – lépcsőnként eszközölni”. Az időközben már Pápan működő rabbi „neutrális”, azaz: semleges teret keresett, „melyen mindazok találkozhatnak, kik e kérdést részvétük- s figyelemükre méltatják. E tér neve: belső nemesbülés, nevelési javulás, erkölcsi kifejlődés, társadalmi átalakulás.” Ezen átalakulás kieszközlésére pedig a törvényhozást és az izraelitákat egyaránt cselekvésre szólította fel. Az országgyűlés törvényben mondja ki: „Hogy egy esztendő múlva csak az vétethessék fel rabbinak, ki legalább egy élő nyelven folyvást és helyesen olvasni s írni tud; három év múlva csak olyan választathassék, ki a honi nyelvben tökéletesen jártas; hat év múlva csak az tétethessék e hivatalba,

ki nyilvános intézetben a philosophiai tudományokat végezte.” Továbbá törvény írja elő, hogy minden hitközség tartson fenn rendezett iskolát, három éven belül alapítsanak tanítóképzőt, hat év múlva pedig rabbiképzőt. „A magyar rabbik pedig ünnepélyesen nyilatkozzanak, hogy:

»1. Minden felebaráti kötelességek, melyek szent irományainkban taníttatnak, nemcsak izraeliták, hanem egyenlőképpen minden nem izraelita iránt is szentül teljesítendő; mert mi minden embert, akármi vallást kövessen, valódi felebarátunknak tartunk.

2. Magyarországot valóságos és egyedüli hazánknak elismervén, azon leszünk, hogy irántai szeretetet s nemzetiségéérti buzgalmat becsepegtessük híveink szívébe.

3. A népmívelődés becsét méltányolván, minden lelkeszi befolyásunkat arra fordítandjuk, hogy községink kebelében jó és célszerű népiskolák alakuljanak.

4. Mindent, ami casuisticai munkáinkban a mondottakkal meg nem egyezik, elavultnak s érvénytelennek nyilatkoztatván, minden kitelhető módon törekednünk, hogy előadott elveink mind élő szó, mind írandó s általunk helybenhagyandó tankönyvek által terjesztessenek népünk között.«

E javaslatok valósulása nyomán mindenki nyer. Nyer a kormány – értelmes s mívelt alattvalókat, nyer a haza – becsületes fiaikat; nyer a nemzetiség – lelkes s buzgó ápolókat; s nyerjük mi magunk – lelkiismeretünk békéjét, istenünk tetszését s azon méltánylást, minél fogva a zsidókérdés nem lesz többé hasonló Penelope ruhájához, mely ma szövetik, hogy holnap felbontassék!”^[152]

Nem tudjuk, milyen hatást váltott ki Löw Lipót programja zsidó és nem zsidó körökben. Úgy tűnik, hogy erről a részleges asszimiláció napirendre kerülése elterelhette a figyelmet. Mint Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művéből kiderül, a reformot valló fiatal zsidó értelmiségiek valóságos áruulást láttak a részleges asszimiláció igényében. Löw Lipót is feltehetően a Kunewalder-féle tervezetet akarta ellensúlyozni, amikor az általános vallásszabadság felé akart előre lépni, paradox módon – mint fentebb láthattuk – a Kossuth-féle egybeolvadási ajánlatban foglaltakkal sokban egybehangzó javaslatot tett. Ezzel a fiatal reformerek is egyetérthettek, miközben bennük is dolgozhatott valami rossz érzés, hogy mintegy három éve Kossuth nem önálló cikkben válaszolt Löw Lipótnak, hanem csak kioktató megjegyzésekben. Tartalmilag viszont éppen a reformra hajló fiatal radikális zsidó értelmiségiek vették át a kossuthi diskurzus egyes fordulatait, évről évről próbáltak válaszolni. Párbeszédet folytattak. Ebben az ún. asszimilációs diskurzusban kétségtelenül benne rejlett az alku mozzanata, de olyformán miként a nemzet-építő politika egészében. Zsidó részről, pontosabban zsidó világi alapon ezt „programot” éppen az említett évkönyvben Diósy Márton – író, 1849-ben rövid időre Kossuth Lajos kormányzó titkára – foglalta össze az elsők között – „Vezérszózat”-ként. Amikor az író hitvallását ismertetjük, akkor azt az 1848-i zsidó hangulatot is szeretnénk jellemezni, amelynek Horn Ede egyik hordozója és alakítója volt.

„Magyarosodjunk és magyarosítsunk, polgárosodjunk, hogy polgárosíttassunk!” – hangzik az írói a hitvallás végszava, valójában vezérlő gondolata. Isten és ember előtt adott számot az író, akinek képzelt és valóságos olvasójához kellett szólnia. Mindenekelőtt a képzelttel kellett vitatkoznia, a zsidóellenességgel, aki egyébként ilyesmit aligha vett kézbe, hiszen „folyvást úgy tesz, mint ama török, ki a kereszténység tiszta erkölcsi tanait az oláh anyók babonái után ítél meg”. Ezért egyébként Diósy tudja, hiába állítja, „hogy a zsidók csupán a tiszta monotheizmusban (magyarul: az isten egyetlenségében hitben) látják összekapcsolatuk lényegét, s hogy az egy vallást követők még korántsem egy nemzetségűek”. A képzelt olvasó felidézése tehát csak írói fogás, mert a valóságos olvasót kellett meggyőznie, vagy csak erőt önteni belé. „Messiás és emancipáció egy és ugyanaz” – hangzik a nemzeti reform – a racionalista életfilozófiává szekularizált judaizmus – fő tétele. Magyar zsidó hitvallás ez. A modern – mérsékelt – reform nagy hangadójának, Löw Lipótnak a pápai zsinagóga felszentelésekor előadott zsidó magyar hitvallásától csak annyiban tér el, amennyiben a világi író és a hitéletet megújító rabbi látószöge el is kell, hogy térjen egymástól; ez utóbbi így látta a Messiás eljövételét:

„Igazán és szilárdul hisszük, hogy a Messiás boldog kora el fog jőni Izraelnek, minden elnyomott népnek, az egész emberi nemnek, mert úgy van írva: *Akkor a népek kardokból szántóvasakat, dárdákból sarlókat készítenének; nem fog egy nép többé a másik ellen fegyvert ragadni, s nem tanulandják többé a hadakozást. Kiki fog nyugodni szőlőtője és fügefája alatt, senki által nem háborgattatván; mert seregek Urának szája szólt. Bizonyára! minden nép járand az ő Istenének nevében; mi pedig járandunk Istenünk nevében mind örökké.* (Mikeás 4, 3-5.)”^[153] A magyar zsidó és a zsidó magyar hitvallás nem zárják ki egymást, hanem kiegészítik. Némileg utólagos konstrukció, ha dilemmaként vetődik fel: magyar zsidó vagy zsidó magyar. Nehéz tetten érni a különbségtételt, gyakran csak kiérezni az egyes szövegekből, hogy mit akar jelenteni a dilemma.^[154] Ezért kell meghatározni, ha lehet, és szövegösszefüggéseiben értelmezni. Más jelent például Hartmán Lipótnál 1848-ban, és mást Kármán Mór-nál 1914-ben. Az előbbi *Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar* című művéből – mivel tételesen sehol sem szembesíti a két fogalmat – az érződik ki, hogy a magyar zsidó az adott kor és helyzet még nem emancipált zsidója, míg a zsidó magyar az emancipált, a keresztényekkel hasonló jogoknak és kötelességeknek örvendő állampolgár, a nemzet tagja:

„Hogy pedig ezen általános egyenlőséget, e szerencsés emancipációt egyszerre előidézhessék; s a zsidók százezreit, kik szintoly becsületesen gondolkodnak és éreznek, mint minden más felekezetűek, a századok óta hordott rabbilincsektől egy ütessel megszabadítsák, s őket emberekké, magyarok- és polgárokká emeljék: arra csak egyetlen komoly határozat szükséges, egyetlen férjfiás elszántsággal kimondva a következő országgyűlésen.”^[155]

Hartmánéhoz hasonló Kármán Mór eszménye is, csak a fogalomhasználat tér el, amikor a zsidóság hivatását és a rabbiság feladatát próbálta jellemezni, és ezen alkalommal megidézte a hajdani nagy pápai főrabbit, Löw Lipótot, aki „nem magyar zsidókká akart bennünket nevelni, hanem zsidó magyarokká”, intve arra, hogy nem szabad elzárkózni a „haladó művelődés forrásai elől”, mert így elhomályosul „a szent tanításnak a tiszta fénye”. „Ám midőn így a vallásos érzület emelkedettsége érdekében súlyt kell vetni arra, hogy szent hagyományunk megértésében a haladó művelődés meg a tudomány teljes készletét használjuk fel, nem kevésbé int múltunk tanúsága arra is, hogy erkölcsösségünk teljessége érdekében minden tekintetben tevékeny szolgálatába álljon a zsidóság mindenütt a nemzeti gondolkodás és szervezkedés nagy és magasztos munkájának.”^[156]

Az emancipáció mintaországa természetesen Franciaország. De messze van, a mi tájainkon – hangoztatta Diósy Márton – viszont „még a felületesen szemlélő figyelmét sem kerülheti el azon különös tünemény, miszerint Európának keleti, éjszaki és közép részeit lakó nemzetek és nemzetecskék leginkább egy nagy eszmétől: a nemzetiség eszméjétől látszanak elragadtatva lenni, csupán egy népfaj – és pedig az, ki önálló nemzetiséggel bír, már akkoron, midőn jelenleg a Európában uralkodó nemzetek, mint olyanok, még nem is léteztek; e faj, ki hogyha hagyományos könyveit át nem szállítja az utókorra, ez a régmúltakról vagy semmi vagy csak igen hiányos tudomással bír – csupán a zsidók nem szólaltak föl rég elhunyt nemzetiségük fölébresztése mellett, még oly országokban sem, hol politikai szavazattal bírtak”. És mikor Magyarországon kibontakozóban a nemzetek „közcsatája”, akkor csak „a zsidó nem álmodozik nemzetiségről, az uralkodó nemzetével ellenkezőről; sőt napról napra – és e közharc alatt inkább, mint valaha – el-elhánnya foszlányait a más nemzetekről reá ragadt küljeleknek, a magyar nemzetiség tényezőit iparkodván magáévá tenni”. És bár „a népek életében a szavak tények”, a zsidók esetében célszerűbb a cselekvés: „Hallgass, tőrj, de tégy!” – mert: „a szavak még korántsem tények, tennünk kell tehát; tényekkel kell bebizonyítanunk, miként legforróbb óhajtásunk magyarokká vagyis magyar–zsidókká lenni!”

A tények vízióját mitikus távlatokba helyezte Diósy Márton:

„Tényekkel kell bebizonyítanunk, miként a magyar–zsidó nem chimaera; hisz Ábrahám és Árpád földiek voltak, s miért nem egyesülhetnének utódaik egy eszmében: a nemzetiségben? A magyar nemzetiség és a mi

vallásunk egy bölcsőből kerültek; miért ne lehetne azokat egybeolvasztani? Mi csorbítást szenvedne vallásunk: a monotheismus, ha nyelvre, érzelem és értelemre magyarok lennénk?

Magyar–zsidó egyesület, ez legyen a mi új szövetségünk, ennek legyünk apostolai. A synagoga alaposzlopai rendíthetetlenül megmaradhatnak; csupán a későbbi vándorlásunkban itt is, ott is fölszedett chaldeai, görög, római, maur, spanyol, francia, sarmata és német anyagú, színű és vegyületű vakolatokat, mik sem egymással, sem vallásunk lényegével össze nem illenek, össze nem is férnek, és csak az üldöztetési félelemtől remegő, vagy az előítélettől balra vezetett kéz hányt a templom égtiszta falaira, – csak ezeket hányjuk le és cseréljük föl a velünk egy eredetű, vérünkkel minden esetre a többi nyugoti fajknál rokonibb Magyar nemzet színeivel. Érzelem- és eszmevilágunk magyar és nemzeti legyen. A nyelv, mely által azt kedves véreinkkel közöljük, magyar legyen. E nyelven szólítsa barát barátját, a szerető szívválasztottját, gyermek szüleit; e nyelven panaszoljuk el istenünknek földi bajainkat; és legyünk meggyőződve, hogy csak hamar szinte e nyelven fog hálaimánk is elzengeztetni a nyert könnyítés és tökéletes fölszabadulásunkért.”

Az új világ elérésével is biztató mitológiai elemekkel szemben kiáltó ellentétben állt a valóság a maga nyomasztó antijudaizmusával és antiszemitizmusával. Diósy Márton okfejtéséből az is kiderül, hogy a reformzsidóság úgy érezte, a zsidóellenesség terhe ő rá nehezedik igazán:

„De kivált titeket illet szózatom, népem műveltebbjei! Ti kínzott vértanúi hitünknek! Százszorta boldogtalanabbak sötétkori elődeiteknél, kiknek a fanatismus csak egy testi halált adhatott; nektek tízszer kell napjában elszenvetnetek a gúnygyilkok-adta szellemi halált. Százszorta boldogtalanabbak az anyagilag tán elnyomottabb tömegnél, ki érzelme fejletlenségében vagy eltompultságában nem érzi azon mérgezett szúrásokat, miken a ti érzékeny szívetek elvérzik. Ti, kiknek becsülete tiszta tükrét semmi úgynevezett zsidós bűn el nem homályosítja, és mégis a tompa érzékű tömegért is kell éreznetek, és az utált uzorás bűneiért szenvednetek, titeket illet a nagy munka. Legyetek buzgók, de legyetek okosak is. Se talárt, se kardot ne öltsetek: se vallási, se politikai mozgalmakba szorosabb értelembe ne avatkozzatok. A mi terünk sem a synagoga, sem a megyeháza; se rabbik, se kortesek ne legyünk; a békés, barátságos társas-élet, az a te küzdő helyed, fölvilágosult magyar zsidó! A család a te templomod; a csendes tűzhely a te oltárod; ennek közelében állítsd föl szónoki széked; egy kezében a biblia, a másikban a nemzeti zászló; így lépj föl és hirdesd a mi új szövetségünk igéjét. Lám! politikailag mi nem emancipálhatjuk magunkat; de társaságilag igen, sőt a szociális emancipáció egyedül mitőlünk függ. Ez legyen végcélunk; oda vigyük rokonainkat, hogy az okvetlen bekövetkező polgáríttatásunk ne nagylelkű alamizsnaként – ilyenek tekintetik még, fájdalom! az, minek megadását az örök igazság, az emberiség, mint kivált maga a közhon jóléte fenn követeli – hanem kiérdemlett díjul adassék meg.”

Ez a vallomás a reformzsidóság ön- és helyzetértékelése, valamint politikai programja. Fényt vet élethelyzetének abszurdítására. A felvilágosodás révén elszakadt a hagyomány védelmet jelentő világától, és bár a német kultúrán nőtt fel, a német városi polgárságtól sok jót nem várhatott, hiszen a város egyszerre a sokat ígérő kultúra központja és nem egy esetben a zsidóellenesség melegágya. A céhes polgár és privilegizált városi kereskedő ugyanis veszélyes versenytársat láttak a zsidókban, akik előtt az 1840-es törvény megnyitotta a városok kapuit. Az urbánus antiszemitizmus tautológiába hajló tézise szerint a zsidók privilegizáltak, mert nem kötik őket a céhszabályok, a céheknek egyébként nem lehetnek tagjai, mert zsidók... A magyarosodást igenlő zsidóságnak látnia kellett, hogy politikailag és nyelvben a városi németség is magyarosodik, ezért számára a nagy lehetőség: megelőzni, és a magyar szabadelvűséghez kapcsolódni. A magyar nemzeti átalakulás racionalitását a magyar reformzsidóság nem taktikából vagy egyszerű önmentésből fogadta el, történelmileg és emberileg azt találta hitelesnek. A magyar szabadelvűségben látta az erőt, amely az idők követelményeinek megfelelő korszerű nemzeti államot tud életre hívni. Miközben a nemzetiség-kultusz viszonylagosságát maga is érezte, a magyar nemzeti megújulást átélte, a közös magyar-zsidó eredet mítosza is erre ösztönzött. Ugyanakkor a politikai életbe való bekapcsolódás „szorosabb értelembe” – az adott feltételek között – még nem látszott kívánatosnak. Viszont ha magyar társas életet alakít ki, erkölcsileg is kényszeríti az országot a befogadásra, hiszen – józan ésszel gondolkodva – melyik

ország az, amelyik saját nemzeti polgárságát megtagadja?

A reformzsidó szemlélet egész Európában a polgárosodás terméke. Magyar sajátosság az, hogy a zsidó és a magyar identitás harmóniája sokkal teljesebbnek látszott, mint Francia- vagy Németországban a zsidó és a francia, vagy a zsidó és a német identitás harmóniája. Magyarország tűnt a francia modell eszményi megvalósulási terepének. A reformzsidó eszmevilág általános sajátossága az is, hogy a zsidóellenesség céltáblájául szolgáló zsidó elemektől: a kétes hírű házalótól, kereskedőtől, kocsmárostól, uzsorástól elhatárolta magát, mint ahogy általában elhatárolja magát az értelmiségi az ilyen társadalmi elemektől. Ez számára „gondolkozni nem bíró, vagy nem akaró kisebbség”, amelynek nyelve „zagyva” német, azaz: jiddis, zsidó kifejezésekben gazdag régi német nyelv. Ezzel a megnyilatkozással Diósy Márton némileg elfogadta a zsidóellenes „érvek” valóságfedezetének megalapozottságát. A honos „nyugati” és a bevándorló „keleti” zsidó ellentéte is jellemzi már a magyar világot. Ugyancsak Diósy Márton szavá is tette:

„Viszonyaink közt – hol a lengyel és cseh zsidók falkástóli bevándorlása szüntelen szemünkre lobbantatik – nekünk, kik azokat nemcsak be nem hívjuk, sőt meg is köszönnők szépen, ha otthon maradnának – mert itt a szűkre mért kenyeret még velük is meg kell osztanunk – tehát csak szemünkre hányatik a bevándorlás, de meggátlásra komoly lépés nem tétetik; – ily viszonyok közt, mondom, a legmerészebb képzelettel sem remélhetni, hogy a magyarhoni zsidók mind egytől egyig megmagyarosodnának. Nem is az egyesekkel, mint olyanokkal, hanem mint az egésznek tagjaival lehet dolgunk, miszerint az »értelmes többség« és mindazon intézetek, mik az összesség akarata és gondolkozása kifolyásának tekinthetők, nemzeti szelleműek legyenek.”^[157]

Ez az elhatárolódás vagy inkább elitizmus minden olyan mozgalmat jellemez, amelyben értelmiségiek hangadó szerepet játszanak. A feloldhatatlan ellentmondások sajátos öngyűlölet(ek) kialakulásához vezet. Ismert a magyar nemes társadalmi öngyűlölete, amely annak tudatából sarjadt, hogy egyszerre elnyomó és felszabadító, aki a szabadság világába azonban új igazságtalanságokat – legfeljebb kisebbeket, mint korábban – törvényesít. Ugyanakkor ennek ellensúlyozására alakult ki a nemesi nagylelkűség mítosza, igazi történelemformáló erőként és őszinte idealizmus velejárójaként. Hasonló gyökérzetű a burzsoá öngyűlölete is, legfeljebb kevésbé reflektált, mivel léte nagyobb fokú képmutatással párosul, és jól temperált lagymatag idealizmussal. A zsidó felvilágosodás és frusztrációja magával hozta a – szakirodalomban alaposan elemzett – zsidó öngyűlöletet. Egyelőre nálunk csak előjelei mutatkoztak meg ennek. Ezekkel pedig Horn Edének, az elkötelezett reformernek már szembe kellett néznie.

Horn Ede abból is erőt merített, ahogy az ortodoxia hívei őt űzőbe vették, és ahol lehetett, szidalmazták. „Akit – írta 1845-ben egyik barátjának – a fény ellenei üldöznek, biztos lehet, hogy legalább a fényt igenli, akit az alantasok és közönségesek gyűlölnék, biztos, hogy jobbra és nemesebbre tör, és mit kérjek számon most magamtól? [...] Egyáltalán nem akarom azt képzelni, hogy én gyűjtöttem világot, és a fénynél magasabbra s magasabbra jutottam, és tudom, hogy tévedhetek, és az álfényt az igazival összecserélhetem, s a vakító csillámlást és a tünékeny csillogást igaznak és jónak tekinthetem, és ezért ennek az *errare humanum est*nek a tudatában kész vagyok elfogadni a kioktatást és felvilágosítást... de hogy értelmem láncokba verjem, szemeimet erőszakkal bekössem, nyakamat a papi hatalomvágy és az egyedül üdvözíteni akaró ortodoxia méltatlan járma alá hajtsam, azt már nem! Soha és semmikor! Amíg lélegzem, és Isten életet és erőt ad nekem, amíg az emberi értelem egyetlen szikrája marad bennem, óvakodom ettől a méltatlan bandától, és szabadságom fenntartására törekszem, és *si desunt vires tamen laudanda est voluntas*, a siker Istentől függ, kinek keze és oltalma alatt vagyunk valamennyien!”^[158] Ez a belső harc az ortodoxiával a német lapokban maradt rejtve. A magyar fórumon az emancipációért kellett küzdenie.

Van valami szimbolikus abban, hogy Horn Ede, azaz akkor még Einhorn Ignác három különböző jellegű cikket tett közzé az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv*ben. Az első alcíme szerint „archeológiai értekezés”: *A halálbüntetés a régi hébereknél*. A zsidó kulturális örökség egyik időszerű mozzanatának megidézése. Álláspontja messzemenően egybehangzik Szemere Bertalanéval:^[159] „A társaságnak [...] a gonosz tettét és

vétket kell megsemmisítenie s jövőre lehetetlenítenie, nem pedig a gonosztevőt és a vétkest, kiből könnyen még jó s erényes ember válhatik, ha bölcs rendeletek s célszerű büntetések által az ellenkezőrei alkalomtól megfosztatik.” Mózes eljárása és a Talmud idevágó rendelkezése, a sanhedrin felállítása példamutató: „lehetetlen csodálatra nem gerjesztetnünk e bölcs törvényhozó testület iránt, ki oly jól tudta ugyan fenyegetni a halállal, és visszariasztani az által a halálbűnöktől, de tudta is föltartani a bakó emberkivégző kezét és a még a vétkes egyén életét is meglehetősen kimélni és az összességnek megtartani.”^[160]

Horn Ede második közleménye: A zsidó-ügy és a sajtó honunkban a magyar irodalomban élő zsidó torzképek seregszemléje. Komor a következtetés:

„A magyar szépirodalomban hatalmat vett a türelmetlenség és embertelenség bizonyos szelleme, mely őt a zsidók irányában tévutakra vezet, s feladatát egészen eltéveszteti. Ahelyett, hogy igazságot s felvilágosodást terjesztene a nép között, balítéleteit elenyésztené, és emberszeretetre oktatná: inkább arra törekedik, hogy a középkor homályát örökítse, a türelmetlenséget és a zsidógyűlöletet mindig új és új tápanyaggal felélessze, s a nép durva előítéleteit gondosan ápolja, s újakkal szaporítsa. Az irányköltészetnek ugyan még nálunk kevés tisztelője és annál keveseb képviselője akadt. A lángelméjű Eötvös, ki derék »falu jegyzőjében«-ben irányregényt felállítani merészelt, melyben politikai alkotmányunk s intézményeink hiányait híven ábrázolá, s azokat elmésen s éles gúnyorral ostorozta, az ítézettől [...] erősen megdorgáltatott, s megpendített azon régi nóta: miszerint az irányköltészet nem lehet költészet, mert iránnyal bír.”

Az összkép talán a valóságosnál komorabb, mert találhatunk a magyar irodalomban pozitívabb megnyilatkozásokat,^[161] viszont az kétségtelen, hogy demonizált zsidó 1840 után bukkant fel magyar regényekben. Horn Ede maga is talált szívderítőbb mozzanatokot a magyar sajtóban, ugyanakkor okkal tette szóvá, hogy azért gyakran hozzáfűztek ezekhez a szerkesztők olyan jegyzeteket, amelyek egyben állásfoglalást is tükröztek. Ugyanakkor maga is olyan gyakorlatot követett, vagy inkább kezdeményezett, amely azért, hogy a veszélyekre hívja fel a figyelmet, a negatívumokat kiemelten kezelte. Így aztán több pozitív megnyilatkozás került jegyzetbe, és ezzel ezek jelentőségét is óhatatlanul lefokozta.^[162] Ezzel csak nagyobb propagandát csinált a nem kívánatos megnyilatkozásoknak. Ugyanakkor a korábbi zsidó politikai irodalmat is elfelejtette. Ez lehet tudatos írói fogás, hiszen az előzmények részletezése saját fellépésének erejét is némileg gyengíthette, de az is lehet, egyszerűen nem tudott az előzményekről.^[163] Márpedig nemcsak német, hanem magyar nyelvű brosúrák is megjelentek már. Így *A zsidó és a korszellem Európában* Rosenthal Mórictól, akinek zsoltárfordításait sem említette Horn Ede. Igaz, ebben olyan tanácsokat adott a zsoltárfordító, amelyek idejétmúltak tűnhetnek: „A következő életmód vezet tudományra: sóskenyér legyen eledeled, közönséges víz italod, a csupasz föld fekhelyed.”^[164] Valószínű, hogy szándékos felejtés áldozata lett Bloch Móric *A zsidókról* című emancipációt követelő, merész hangú műve, amelyet Vajda Péter látott el előszóval, kifejtve, hogy gazdasági, társadalmi, politikai és nemzeti szempontok egyaránt a „zsidóság fölszabadulása” mellett szólnak, miközben „a zsidó elnyomtatása káros volt az elnyomókra nézve is”.^[165] Blochot az Akadémia 1841-ben tagjai közé is választotta, később viszont – miután több rabbival is meghasonlott az általa javasolt zsidó tanítóképző ügyében – áttért a kereszténységre, először lutheránus lett, majd református, és a magyar protestantizmus egyik vezető alakjává emelkedett.

Igazán úttörő Horn Ede harmadik közleménye, mert ez a korabeli politikai erők zsidókkal szembeni magatartásának a lényegre törő elemzése. *Visszapillantás* a címe, de a jövő útjait és lehetőségeit fürkészi – briliáns érveléssel. A magyar–zsidó rokonság alapító mítoszával indul, és a sorsközösség gondolatában teljesedik ki a gondolatmenet. Tudjuk, a reformáció prédikátorai vetették fel először, hogy 1526 és ami utána következett Isten büntetése, próbára teszi az ő népét, amelynek eleit a Biblia választott népével rokonították. Horn Ede a magyar–zsidó sorsközösség ezen hagyományát folytatta, anélkül hogy talán tudta volna, tudatosan akarván hagyományt teremteni, vagy hagyomány teremtés feltételét kialakítani. Mert:

„Köztudomású dolog, mily nagy a hasonlóság a héber és a magyar nyelv közt. Még szembetűnőbb pedig sorsábani hasonlatossága e két népfajnak, habár csak a jelenkort is vesszük tekintetbe. A magyar, például,

még a legközelebb külföld: Ausztria, Németország előtt nagyrészt ismeretlen, valódi terra incognita; tőlük természetesen illő méltánylást nem is igényelhet. A zsidóval szintúgy áll a dolog. Legközelebb körülete t.i. Magyarország őt nem ismervén, földieinknél sem elismerésre, sem méltánylásra nem találhat...”

A magyar ebben az érvelésben másik zsidó. A zsidó pedig rosszabb helyzetben lévő magyar. Hiszen:

„A valódi, minden hazafi szívét mélyen megszorító baj abban rejlik, hogy maga a magyar még maga magát ismerni, elismerni s méltányolni nem tudja. Sem földének erejét s áldástelt termékenységét, sem maga a nemzettestben rejlő erőt s kifejlődhetést, sem tettűs voltát, sem a bűcsírájú jövőt ismerni, elismerni s igazán méltányolni nem tudja. Ez a második s pedig fontosb baj, a nehezebb akadály, mely a magyarnak kifejlődését s előrehaladását tetemesen csökkenti... S éppen úgy áll a dolog a zsidóval. A külföld, maga a hon őt nem ismeri. Ez sajnos ugyan, de még nem oly káros, mert csak a külvilággali viszonyait érinti. De van még más, s pedig benső baj. A zsidó maga magát nem ismeri, sem voltát, sem jelenét, sem jövődjét. Természetesen sem ennek, sem annak követeléseit s igényeit. Ezeket nem ismervén, még természetesb, hogy nem teljesítheti. S ez benső baj, és ez előmenetelét gátolja, szellemi fejlődését s fölvirágzását akadályozza, s ez szomorú, nagy megszorító.”

Az önismeret hiányának oka is közös: a restség. A magyar a külföld számára nem írja le hazáját. A zsidó nem tárja elő a maga bajait, hogy orvosoltassanak – fejtegette Horn Ede, aki korántsem öncélúan akarja a zsidó „benső bajait” előtárni a „szellemvilágban”. Célja:

„Fölbresztessék az által [mármint a helyes önkép által] a zsidóban a tetterő s önbecsület, keresztény polgártársaiban pedig elismerés s törekvései iránti méltánylás; nyilváníttassanak itt külső mind belső bajai; de mutattassanak egyszersmind a gyógyszerek, melyektől gyökeres segítséget várhatni.”

Az európai zsidók újkori történetéből a felvilágosodás nagy tételének, az emberi természet egyetemességéről szóló tétel igazolását olvasta ki Horn Ede. Mert:

„Ha valahol, úgy itten legjobban kiviláglott: *hogy azzá válik az ember, amivé a körülmények őt nevelik.* Emberré vált a zsidó, mihelyt annak ismerték, embertársai. Polgárrá lett, mihelyt az álladalom őt keblébe fogadta vala, és annak hatáskörét kinyitották előtte. És világpolgárrá lett, mihelyt a világ őt polgárának elismeré.”

A fordulatot Magyarországon az 1840-i diéta jelzi. A nagy nekilendülés utáni fejlemények jellemzése a lehető legpontosabb:

„A zsidóügy iránti lelkesedés azóta majdnem egészen leszállt a magyar politika színpadjáról. Csak igen szűk helye maradt fenn még a lelkesedésnek, szívében azon nemeseknek, kik a magasztos és üdvös Triász: szabadság, jog és emberiség körül harcolnak. Általánosan véve a józan gondolkozás és a szűkkeblű számítás helyét foglalák el az előbbi lelkesedésnek.”

Mi várható ilyen körülmények között a különböző politikai erőktől?

Horn Ede „a zsidó ügyben” három „különvált nézeteket” különböztetett meg. *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című könyvében is idézi saját magát, olykor jelentősen eltérve a következőkben idézésre kerülő eredeti – teljes – szövegtől.

„Élén állanak a szabadelvűek. Ezek a zsidók polgárosítását kívánják azért, mivel ez követelése korunk szellemének, és múlthatatlanul szükséges a zsidónak üdvös fejlődésére és az ország fölvirágzására. Elismerik, hogy a polgárosítás nem kérendő és nem kikoldulandó engedmény: hanem joga a haza minden fiának, jogszerű tulajdona, melyet elvenni tőle csak akkor szabad, ha vele visszaélt, és ha érdemtelennek találtatott

arra. Tőle azt megtagadni – mivel *talán* nem a reménylett módon élend vele – mindenesetre igazságtalan előítélet... Elismerik ők, hogy a zsidó ügy nem különvált egy kérdés, hanem hogy közvetlen összeköttetésben áll a más teendővel; hogy csak az lehet érdemes a valódi szabadságra, ki mást attól meg nem foszt; és hogy csak akkor reményelhetni fölvirágzását összes hazánknak, ha minden törzsöknek és néposztálynak minden lehető alkalom és tér engedtetik erejének s tehetségeinek szabad és illendő fejlesztésére és használatára.”

Jelentős eltérés az, hogy „törzsök” és „osztály” kifejezés helyett a jelen 1851-es műben „lakos” áll, holott az 1847-es kifejezések használatát igazolta a történelem. Az ellenzék társadalmi és nemzeti érdekegyesítő politikájának tényleges és szimbolikus sikerei: a jobbágyfelszabadítás és a szegedi nemzetiségi határozat. Ez utóbbit maga Horn Ede is pozitív fejleménynek tartotta, igaz, *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művében pontatlanul írt arról, hogy a szegedi nemzetiségi dekrétuma nemzetiségek egyenjogúságát emelte törvényerőre, mert az osztrák egyenjogúsági formulával szemben tudatosan a frankfurti parlament „alapjogok” tervzetéből kölcsönzött nemzetiségi fejlődés tézisét állította szembe, és alkalmazta – egyedülálló módon az akkori Európában: „A magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése következőkben ezennel biztosítatik.” Különös játéka az emlékezetnek: amikor Horn Ede 1850-ben a „lakos” kifejezéssel élt, a francia nemzetkoncepciót alkalmazta, amelyhez a magyar ellenzék még 1847-ben közelebb állt, mint a szegedi nemzetiségi határozathoz.

A továbbiakban az eltérések az 1847-es szöveg és annak német fordítása között már inkább csak stilárisak.

„De e főpártban észrevehetni két különböző véleményárnyzatot. Az egyik testestül-lelkestül akarja, kívánja is a polgárosítást, s teljes meggyőződéssel harcol ez ügy mellett, s törekszik annak elérésére. [...] A másik csak azért szól mellette, mivel *kell*, mivel politikai rendszerének egy részét teszi, és hogy az egész rendszeren csorba ne ejtessék, szükség azt is fenntartani, vitatni. És kiismerhető mind beszédükből, mind írásaikból ezen kénytelenség, melyen e szabadelvűség alapul, s ha adnának is a zsidónak polgári jogot, más záradék által elvennék tőle, mit az elsőben megengedtek. [...] Az első felekezettől – ha csak oly kicsiny nem lenne – mindent remélhetnének. A másodiktól csak akkor, ha egykor el lesznek döntve az országnak minden más kérdései, s kielégítve látandják saját követeléseit; csak akkor remélhetni, hogy zárkóvt a szabadelvűség épületének fölteendő, a zsidónak is majd a neki tartozó jogokat megadandják.”

Érdemes egy pillanatra ezen passzusnál megállni. Nemcsak a fogalomhasználat leleményessége miatt. A felekezet kifejezés ugyanis találó, mivel a kérdésnek, mint már utólag látjuk, van némi vallásos jellege, hiszen hitre épül. Ami ennél fontosabb, az a jóslat. A történelemből sokat tanuló Irányi Dániel – akiről éppen Horn Edétől tudjuk, a képviselőválasztáskor rájátszott a pesti burzsoázia antiszemitizmusára – így tekintett vissza 1860-ból az 1849-es emancipációra: „A zsidók *egyhangúlag* egyenjogúnak nyilvánítottak a keresztényekkel. Elbeszélésünk elején nem rejtettük véka alá, mennyi lesújtó előítélet akadályozta azonnali emancipálásukat. Egy év leforgása alatt ezek az előítéletek elpárologtak, mert az izraeliták valóban hazafiasan viselkedtek.” És így „a magyar parlamentarizmus történetének záróköve [...] a nemzetiségek megbékéléséről szóló nyilatkozat és a zsidóemancipáció megszavazása”.^[166] Horn Ede is a zárkőről írt, akár Irányi zárkőről. (Később jó barátság szövődött közöttük, Horn Ede – látni fogjuk – több könyvével is megajándékozta.)

„Szabadelvűek ellenében – fejtegette Horn Ede – állnak a konzervatívok, a statusquo barátai. Ezek Németországban is ellenei a zsidók polgárosításának, és ahol e párt hatalomra vergődött fel 1814 óta, például: Porosz-Hannoverben, a zsidóügy majd mindenkor hátralépéseket tett, előrehaladást sehol se. De hazánknak konzervatívjait jól meg kell különböztetnünk a németországiaktól. Hála a Magyarok Istenének! Hazánkban »történeti oskola« még nem képződött, mely minden jogtalanságot jognak tart, ha csak ősi, minden intézményeket jogszerűeknek mond, ha csak ősiségszenteltek; minden újításnak ellentáll csupán azon okból, mivel az elavultat helyéből kiszorítja; és következőkép a zsidót is ezen szabdtalan helyzetében hagyni akarná, mivelhogy eddig is olyan volt. Nem ismerik a mi konzervatívjaink a »keresztényi álladalom«-nak elvét, mely nemkeresztények hozzájárulása által veszélyeztetnék, ha t.i. ezek is földjét mivelik, iparát előmozdítják, a tudományokat és mesterségeket elősegítik, és az álladalomnak javára, mint ügyvédek, bírák, tisztviselők, stb.

szolgálnak. Konzervatívjaink a zsidóügyben is fontolva haladók, és míg erős talpon alapuló jövőt bizonyosan nem remélhetni: a statusquo parányi részét sem akarják helyéből kimozdítani, – és mindig a réginél marasztaltatni törekszenek. [...] Veszélyes ugrásokra azoknak nincs kedvük. A polgárosítást pedig veszélyesnek azért tartják, *mivel a zsidót nem ismerik*. És onnan az örök ellenvetés a zsidó állított erkölcstelensége, durvasága, és az abból következtetett polgárosításrai képtelenségéről! [...] Honnan ez az általános félreismerés? Már e cikk kezdetén megmutatók. Könnyen átlátni, hogy e párttól csak kevesek és lassan nyerendők az engedmények; teljes polgárosítást csak akkor remélhetni, ha a zsidó magát bensőleg, külsőleg is, amennyire tőle kitelhető, átalakította légyen, és így de facto már annak birtokába jövendett volna, amit most kérnie kell. Bizony oly közel nincs az idő ennek elérésére. De ha az idő egykor beköszön, ezen párt nem átalandja a fait accomplit a jognak címével is fölruházni.

E két párt elvekből indul ki. És ámbár a másodiké nekünk nem kedvez, az mégis örvendetes, hogy elv szolgál az ellenzésnek alapjául, és önkény áldozata többé nem vagyunk. Az elv észben terem, ésszel is harcolhatni ellene. Az elv szüleménye az időnek és körülményeknek, s ezeknek elváltozása mellett annak megváltoztatását is remélhetni. Nem így áll a dolog az önzéssel; ez ellen sem ésszel nem harcolhatni, sem idő-s körülményektől nem remélhetni gyógyítását. Mindig és örökké hatalmas befolyása van az önzésnek; mert az önfenntartási ösztön örökké meg örökké hatalmas. És ez az ellenség kezdettől fogva a zsidóügy ellen lépett föl, ez az, mely napról napra keményebben, hevesben is lép föl a polgárosítás ellen; mert önérdekét veszélyeztetettnek véli. Képviseletik azon párt a honfiak azon osztálya által, mely érintkezésbe jó a zsidóval, a polgártól t.i., mely a zsidónak tudományok, tiszték és mesterségek szabad gyakorolhatása esetében önérdekének tönkrejutásától fél. És annál inkább, mivel eddig is szokva volt: céhek, szabadalmazott testületek, s más efféle eszközök által önérdekeit minden keresztény ellen is megőrizni és maga érdekeit inkább mint a közjóét tekintetbe venni. E párttól – ha a törvény közbe nem lép – jobbulás csak akkor várható, ha polgáraink közt földerülend a míveltség jótevő szelleme, és tanulandnak az álladalommal összeolvadni s a közjó felvirágzásában maguk üdvét lelmi meg.

Az első párt az 1840-i országgyűlésen többségben volt. Az akkor Magyarhonban föltűnt polgárosítási eszme: egy negyed millió honfiakat az elavult iga alól kiszabadítani, és az emberiség szent kötelékei által a hazának megnyerni, sokkal magaszatosb és istenibb vala, mintsem hogy feltűnésekor kicsinyszerű kétkedéseknék és szűkkeblű számlálgatásoknak helyet engedett volna, és azért meglepőleg kedvező eredménye is volt. 40-43-ig kétkedés és számlálgatás nyérének tért, és meg is kezdte bukni az ügy. Onnan mostanig a harmadik párt mindinkább veszélyeztetve látja külön érdekeit a mesterségek szabad gyakorlása elleni gátok és akadályok eltörölése által; és azért a törvénytől tett engedmények a valódi életben mindig gátokra akadnak, és azért a gyakorlat nem érezteti velünk a törvény jóságát, minket a nyert engedményektől megfosztani törekszik, és ezen törekvésében napról napra veszélyesbé, meg nyomasztóbbá válik.

Általánosan véve a köznemesség az első párthoz tartozik s képviseletik a *Pesti Hírlap* s *Jelenkor* által; a felsőbb rendek – Zay, Eötvös s még néhány dicső hazafit kivéve – a második párthoz; képviseletik a *Híradó*; tulajdonképi polgárság s a klérus nagyobb része a harmadik párthoz; ezeket képviseletik a *Nemzeti Újság* és a *Pester Zeitung*.”

Horn Ede jobban figyelt az életben jelentkező pozitív mozzanatokra, mint az irodalmi élet fejleményeire. Például Kassa esetében, ahol a polgárság ki szerette volna a zsidókat telepíteni a városból. Jelezte, hogy a városkapitány ezt ellenezte, de rákényszerítették. Aztán rejtélyesen hozzáfűzte, hogy „közbejött akadályok” a kitelepítést megakadályozták. Politikai taktikából nem tette közzé: a Helytartótanács tiltotta meg a helyi (lumpen)burzsoá kezdeményezést. Aprólékosan felsorolta, hogy zsidók, hol és milyen állásokat foglalnak el. Saját párt-diagnózisának némileg ellentmondva több arisztokratát említett, akik anyagilag segítették zsinagógák építését. Okkal emelte ki, hogy Bloch Mórt a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választotta, csak arról hallgatott, hogy a nagy nyelvtudós, aki a Ballagi nevet vette fel, nemsokára áttért a protestantizmusra. Külön kiemelte, hogy a Bihar megyei Darvason „parasztoktól zsidó bíró is választatik...” A három pont sokat sejtetett, az alaptézist: a magyar nép nem zsidóellenes. A példák viszont nemcsak azt kellett,

hogy jelezzék: a magyar társadalom befogadó, hanem egyben azt is, hogy van lehetőség az érvényesülésre. Már csak a vádat kellett elutasítani, miszerint a zsidók magyarosodása „speculatio”. Hiszen:

„A zsidó – úgy mondák – színlelt magyarsággal akarja a szabadelvű pártot megnyerni, és az által könnyű szerrel polgárosítást szerezni magának. De hiszen a szabadelvű párt azóta nézeteiben megváltozott, és a zsidó a polgárosítást nem nyerte. És ellankadt-e a zsidók magyarosodási buzgalma? Semmiképpen. A leggonoszívűbb zsidóellenesség sem tagadhatja, és mindenhol nyilvánosan el is ismertetett, hogy Magyarhonnak nemmagyar lakosai közt a zsidók legtöbbször és legnagyobb készséggel magyarosodnak meg, úgy, hogy most sok helyen már társalgási nyelvvé kirekesztőleg a magyar nyelv lett, és a gyermekek csak 8–9 évi korukban kezdenek német vagy más idegen nyelvet tanulni.”

De nemcsak így „törekednek a zsidók a magyarokkal fölolvadni, és a nemzettel egyesülni. Jegyzésre méltó még az, hogy maguk a vakhítű rabbik, kik tanítványaiknak (Bachurim) a német olvasást és idegen nyelv tanulását eltiltják, a magyar nyelv tanulását nekik nemcsak megengedik, de őket arra buzdítják is.”^[167]

Ha arra gondolunk, hogy Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művében milyen élesen nyilatkozott az ortodoxokról, akik egyenesen az emancipáció elhalasztását kérték, idézett cikkének a célzata egyértelmű: egyrészt tartott a zsidóság belső meghasonlásától, másrészt nem akarta a zsidóság egy részét feláldozni bűnbakként; teljes és kivétel nélküli emancipációt akart. Ha az ortodoxok anacionalizmusát is megemlíti, óhatatlanul bekerül a szelektív antiszemitizmus zsákutcájába, elfogadja, hogy van jó zsidó és rossz zsidó, emancipációra érdemes és érdemtelen, és ezzel maga is csak érvet szolgáltat az emancipáció külső ellenségeinek. Ugyanakkor egyre inkább azt a radikális reformot képviselte, amely miatt a zsidóság nagy része már nem is tartotta őt zsidónak. 1848–1849 a radikális reform nagy esztendeje.

[1] Einhorn, I.: Die Revolution und Die Juden in Ungarn. Nebst einem Rückblick auf die Geschichte der Letztern. Befürwortet von Dr. Julius Fürst, Lehrer and der Universität zu Leipzig. Leipzig, 1851.

[2] Einhorn Ignác [Horn Ede]: A forradalom és a zsidók Magyarországon. Ford.: Fenyő István. Bp., 2000. (továbbiakban: Einhorn, 2000.) Német újrakiadása: Ignaz Einhorn [Eduard Horn]: Die Revolution und die Juden. Bp., 2001. Ebben: Miskolczi Ambrus: Nachwort. Ein Lebenskampf für die Freiheit. Uo. 181-189. p.

[3] Miskolczi Ambrus: Horn Ede (1825-1875) dilemmái. In: Einhorn, 2000. 189-258. p.

[4] Büchler Sándor: A zsidók a magyar szabadságharcban. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1899. 181. p.

[5] Biographie von Eduard Horn. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTAKK) Ms. 293/2. (Herman Ottó hagyatékából maradt fenn.)

[6] [Horn Emil: Horn Ede]. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Oct. Hung. 900/17. (továbbiakban: Horn Emil, 1893)

[7] Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Bp., 1894. (továbbiakban: Szinnyei, 1894.) 1087-1098. p.

[8] Szinnyei József: Komárom 1848-49-ben. (Naplójegyzetek). Bp., 1887. 319. p.

[9] Horn, Émile Édouard: Édouard Horn. Paris, 1926.

[10] [Kertbeny Károly:] Ungarns Männer der Zeit. Prag, 1862. (továbbiakban: Kertbeny, 1862.) 74-90. p.

egyhazi-torteneti_szemle_2005_02_008-058.htm

- [11] Reich, Ignaz: Beth-el: Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten. I. Pest, 1868. 194-203. p.
- [12] Kertbeny, 1862. 74. p.
- [13] Ld. Szinnye, 1894. 1096-1098. p.
- [14] Zum ewigen Andenken an Eduard Horn. Bp., 1875.; An dem Sarge des unvergeßlichen Patrioten Eduard Horn. Bp., 1875.; Das Leben, Wirken und Ende des Patrioten Eduard Horn. Bp., 1875.; Gyászkoszoru Horn Ede a földmívelés, ipar- és kereskedelmi ministerium államtitkár sirjára. Bp., 1875.
- [15] Pulszky Ferenc: Életem és korom. Szerk.: Oltványi Ambrus. II. Bp., 1958. (továbbiakban: Pulszky, 1958.) 215. p.
- [16] Maayer, Sigmund: Ein jüdischer Kaufmann 1831 bis 1911. Lebenserinnerungen. Leipzig, 1911. 68-69. p.
- [17] Horn Ede és a pesti reform. In: *Hitközségi Szemle*, 1913. 1. sz. 6-7. p.; Bodor Zsigmond: Horn Ede emlékezete. In: *Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társaság*. (továbbiakban: IMIT.) Bp., 1914. 196-212. p.
- [18] Heller Farkas: Horn Ede. – MTAKK, Ms. 5194/11.
- [19] Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp., 1967.; Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció, 1849-1867. Bp., 1984.
- [20] Szabad György: Forradalom és kiegyezés választűjén (1860-1861). Bp., 1967. 148-149., 300., 358., 364., 367. p.
- [21] Szabad György: Az önkényuralom kora (1849-1867). In: Magyarország története, 1848-1890. Szerk. Kovács Endre – Katus László. Bp., 1979. (Magyarország története tíz kötetben. 6/1.) 624. p.
- [22] S. Vincze Edit: A magyarországi munkásmozgalom kezdetei. In: Magyarország története, 1848-1890. Szerk. Kovács Endre – Katus László. Bp., 1979. (Magyarország története tíz kötetben. 6/2.) 882. p.
- [23] Jókai Mór: Följegyzések. II. Szerk.: Péter Zoltán – Péterffy László. Bp., 1967. 843. p.
- [24] Jókai Mór: Levelezése. II. Szerk.: Oltványi Ambrus. Bp., 1975. 695. p.
- [25] A magyar sajtó története. II./1. Szerk.: Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp., 1985. 216.; 313., 619. 630. p.; II/2. 39., 94. p.
- [26] Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Bp., 1922. (továbbiakban: Venetianer, 1922.) 187-188., 217. p.
- [27] Komlós Aladár: Magyar-zsidó szellem-történet a reformkortól a holocaustig. I. Bp., 1997. 44-47. p.
- [28] Komlós Aladár: Magyar-zsidó írók 1848-ban. In: *Évkönyv. IMIT*. Bp., 1948. 192. p.
- [29] A régi Horn Ede utca névadója ma Weiner Leó. Varga Domokos: *Kamaszkrónika*. Bp., 2004. 88. p.
- [30] Vázsonyi Vilmos szíves közlése.
- [31] Lásd Horn Ede síremlékének fotóját: *Népszabadság*, 2002. május 23. 38. p.
- [32] A zsidó Budapest. I. Szerk.: Komoróczy Géza. Bp., 1995. 139. p.; *Múlt és Jövő*, 1935. 380. p.
- [33] Zsidó Évkönyv. Szerk. Kiss József. Első évfolyam 5636 (1875-1876). Bp., 1876. 3. p.
- [34] Zakar Péter: Tábori rabbik 1848-1849-ben. In: *Múlt és Jövő*, 1998. 1. sz. 88-102. p.; Uő: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. Bp., 1999. 128-129. p.
- [35] Horel, Catherine: Juifs de Hongrie 1825-1849. Strasbourg, 1995.; Pietsch, Walter: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba. Bp., 1999. (továbbiakban: Pietsch, 1999.); Katz, Jakov: Végzetes szakadás. Bp., 1999.; Fejtő Ferenc:

Magyarság, zsidóság. Bp., 2000.

- [36] Fenyő István: Der ungarische Israelit. A magyar zsidók első hetilapja 1848-ban. In: *Élet és irodalom*, 1998. április 3.; Uő: A zsidókérdés első elemzése Magyarországon. In: *Múlt és Jövő*, 1999. 2. sz. 49-58. p.; Einhorn, 2000. 167-188. p.
- [37] Sándor Pál: A honi zsidó értelmiségről 1840-49-ben. In: *Századok*, 1994. 1. sz. 110. p.; Uő: Az emancipáció történetéhez Magyarországon, 1840-1849. In: *Századok*, 1995. 2. sz. 325. p.; Patai, Raphael: The Jews of Hungary. Detroit, 1996. 248., 309. p.; Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp., 1998. 42., 102., 131., 464., 619., 689., 691. p.; Ungvári Tamás: Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon. Bp., 1999. 73. p.
- [38] Dubnow, Simon: Weltgeschichte des jüdischen Volkes. IX. Berlin, 1929. 382. p.
- [39] Häusler, Wolfgang: Assimilation und Emanzipation des ungarischen Judentums um die Mitte des 19. Jahrhunderts. In: *Studia Judaica Austriaca III*. Eisenstadt, 1976. (továbbiakban: Häusler, 1976.) 68. p.
- [40] Häusler, Wolfgang: Das österreichische Judentum zwischen Beharrung und Fortschritt. In: *Die Habsburgermonarchie, 1848-1918*. IV. Hrsg.: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter. Wien, 1985. 645-646. p.
- [41] McCagg, William O.: Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670-1918. Bp., 1992. 105. p.
- [42] Encyclopaedia Judaica. VI. Jerusalem, 1971. 532. p.
- [43] Ben-David, Joseph: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon. In: *Világosság*, 1997. 8. sz. (továbbiakban: Ben-David, 1997.) 30., 20-21. p.
- [44] [Patai József:] „A száműzött Rákóczi.” In: *Múlt és Jövő*, 1914. 333. p.
- [45] Horn Emil, 1893.
- [46] Horn Antal: Márczius 15. In: *Magyar Ujság*, 1898. márc. 15.
- [47] *Der Orient*, 1840. 32. Id.: Häusler, 1976. 44. p.
- [48] Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Bp., 1997. 16-21., 249-274. p.; Karady, Victor: Gewalterfahrung und Utopie. Juden in der europäischen Moderne. Frankfurt am Main, 1999. 30-31., 92-94. p.
- [49] *Das Judentum in Oesterreich und die böhmischen Unruhen*. Leipzig, 1845. 105. p.
- [50] Ben-David, 1997. 9. p.
- [51] Büchler Sándor: Adalékok a hazai zsidó községek történetéhez, 1830-1848. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1890. 470. p.
- [52] Carmilly-Weinberger, Moshe: The Jewish Reform Movement in Transylvania and Banat: Rabbi Aaron Chorin. In: *Studia Judaica*. VI. Cluj-Napoca, 1997. 13-60. p.
- [53] Kecskeméti Lipót: Löw Lipót. In: *Évkönyv. IMIT*. Bp., 1912. 17-23. p.
- [54] Katz, Jacob: Chátám Szófér életrajzához. In: *Századok*, 1992. 1. sz. 81., 94. p.; Pietsch, 1999. 11-12., 152. p.
- [55] Spitzer, Shlomo: Der Einfluß des Chatam Sofer und seiner Preßburger Schule auf die jüdischen Gemeinden Mitteleuropas im 19. Jahrhundert. In: *Studia Judaica Austriaca*, VIII. Eisenstadt, 1980. 118. p.
- [56] Maier, Johann: Geschichte der jüdischen Religion. Freiburg, 1992. 539. p.
- [57] Zsoldos Jenő: A felvilágosodás német zsidó írói és a magyar irodalom. Bp., 1939. 23. p.
- [58] Pietsch, 1999. 152. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_008-058.htm

[59] Erre a szempontra hívta fel a figyelmet bírálataiban: Zakar Péter: Egy patrióta zsidó hitvallása 1850-ből. In: *Aetas*, 2001. 2. sz. 258. p.

[60] Révész Imre: Lamennais és a magyarok. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1954. 1-2. sz. 35-122. p.

[61] Id. Girardet, Raoul: *Mythes et mythologies politiques*. Paris, 1986. 173. p.

[62] Löw, Leopold: *Alle Hilfe kommt von Gott*. Pápa. 1846. 18-21. p.

[63] Philippson, Ludwig: Előszó. (Harzburg, 1855. június 12.) In: Hecht Manó: *Izrael története a Biblia befejezésétől a jelenkorig. Zsidó tanintézetek, felsőbb polgári iskolák és gymnasiumok, családok és tanodai könyvtárak számára*. Pest, 1865. IV. p.

[64] Heman, F.: *Geschichte des jüdischen Volkes seit der Zerstörung Jerusalems*. Hrsg.: Harling, O. von. Stuttgart, 1927. 373-382. p.

[65] Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Bp., 1992. 88-89. p.

[66] Silberstein Adolf: *A zsidó küldetés és a magyar társadalom*. In: *Zsidó Évkönyv*. Szerk. Kiss József. Első évfolyam 5636 (1875-1876). Bp., 1876. 127. p.

[67] Alexandersohn, Jonathan: *Ehrenrettung und auf Dokumente gestützte Widerlegung aller gegen mich vorgebrachten Beschuldigungen und Verunglimpfungen. Meine durch öffentliche Blätter einigermaßen schon bekannte Verfolgungsgeschichte*. Frankfurt a. Main, 1847. (továbbiakban: Alexandersohn, 1847.) 51. p.

[68] Katz, Jakov: *Divine Law in Human Hands*. Jerusalem, 1998. (továbbiakban: Katz, 1998.) 454. p.

[69] Alexandersohn, 1847. 51-55. p.

[70] Katz, 1998. 451. p.

[71] Alexandersohn, 1847. 20. p.

[72] Katz, 1998. 481., 497. p.

[73] *Magyar Országos Levéltár, A 39.* (= Magyar Királyi Udvari Kancellária. Általános iratok.) 1847:542. sz.

[74] Sorkin, David: *Enlightenment and Emancipáció: German Jewry's Formative Age in Comparative Perspective*. In: *Comparing Jewish Societies*. Ed.: Endelmann, Todd M. Ann Arbor, 1997. 99. p.

[75] Alexandersohn, 1847. 141-156. p.

[76] Mendelssohn, Moses: *Vorrede. Mannasseh Ben Israel: Rettung der Juden. Moses Mendelssohn's Sämmtliche Werke*. Ofen, 1825. 49., 59. p.

[77] Kohn Sámuel: *Kohn Schwerin Götz. Élet és korrajz, 1760-1850*. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1899. 29. p.

[78] Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*. Bp., 1930. 65. p.

[79] *Die Pränumerations-Sehnsucht der Pressburger Zeitung und Pannonia, oder Die belletristischen Leiden der politischen Tagespresse. Rührspiel in 2 Blättern ohne Musik*. In: *Pannonia*, 1847. dec. 28. 148. sz. 593. p.

[80] Reschat, Gertrud: *Das deutschsprachige politische Zeitungswesen Preßburgs*. München, 1942. 40. p.

[81] Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820-1892*. Bp., 1985. 21. p.

[82] Kertbeny, 1862. 76-77. p.

egyhaztortenereti_szemle_2005_02_008-058.htm

[83] Pesth, 8 Mai. In: *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1846. 24. sz. (június 8.) 351-353. p.; Pesth, 10 September. In: *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1846. 41. sz. (október 5.) 600-601. p.; Pesth. 9 November. In: *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1846. 49. sz. (november 30.) 721-723. p.; Pesth, 8. Oktober. In: *Der Orient*, 1847. 44. sz. (október 8.) 348. p.; Einhorn, I.: Zur Judenfrage in Ungarn. Offenes Schreiben an. p. t. Herrn Goerg Fülepp, Verfasser der Schrift: A zsidók emancipációja Magyarhonban nem czélszerű. Pesth, 1848. In: *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1848. 8. sz. (február 18.) 107-108. p.

[84] A zsidók és az uzsora. In: *Hetilap*, 1847. 110. sz. (január 19.) 94-95. p.; Az uzsora és a zsidók. In: *Pesti Hírlap*, 1847. 813. sz. (január 15.) 34. p.

[85] Einhorn Ignác: Szózat a magyar zsidóság képviselőihez. In: *Társalkodó*, 1847. 45. sz. (június 6.)

[86] Einhorn Ignác: A zsidó-ügy és a sajtó honunkban. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv*. Pest, 1848. 225. p.

[87] Szalai Anna: Ábrahám és Árpád. A zsidó értelmiségi útkeresése a szabadságharc előestéjén. In: *Irodalomismeret*, 1998. 1-2. sz. 79-86. p.

[88] Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp., 1937. 131. p.

[89] Karády Viktor: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Bp., 1997.

[90] Cantor, Norman F.: *The Sacred Chain. The History of the Jews*. New York, 1995. 236., 241. p.

[91] Id. Häusler, 1976. 71-72. p.

[92] *Die Opposition*, 1848. 13. sz. (április 25.) 50. p.

[93] S. Lengyel Márta: Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a 19. század derekán. Bp., 1985. 69. p.

[94] Wysber, Ludwig: *Lebensbilder aus Ungarn*. Wien, 1850. (továbbiakban: Wysber, 1850.) 34., 37. p.

[95] D.: Im Prinzip. In: *Der Patriot*, 1848. 25. sz. (augusztus 5.) 225-226. p.

[96] Wysber, 1850. 41. p.

[97] Schickert, Klaus: *Die Judenfrage in Ungarn*. Berlin, 1942. (továbbiakban: Schickert, 1942.) 7-8., 82. p.

[98] Alexander Bernát: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 1917. 41. p.

[99] Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. In: *Reform és hazafiság*. Szerk.: Fenyő István. Bp., 1978. (Eötvös József művei. I.) 225. p.

[100] Idézi: Häusler, 1976. 33. p.

[101] Ehrmann, Daniel: *Betrachtungen über jüdische Verhältnisse*. Pesth, 1841. 20. p.

[102] Róth Herman: *A zsidók polgárosítása ok- s czélszerű, vagyis vázlat a zsidók közép- és jelenkori helyzete, jelleme s viszonyairól*. Pest, 1848. 5., 44., 49-50., 58. p.

[103] Löw, Leopold: *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet*. Pest, 1871. 155. p.

[104] Kecskeméti Károly: *A liberalizmus és a zsidók emancipációja*. In: *Történelmi Szemle*, 1982. 2. sz. (továbbiakban: Kecskeméti, 1982.) 196-198. p.

[105] *Pesti Hírlap*, 1844. 349. sz. (május 5.) 299-300. p.

[106] Krug, W. T.: *Die Politik der Christen und die Politik der Juden in mehr als tausendjährigen Kampfe*. Leipzig, 1832.; Rürup, Reinhard: *Emanzipation und Antisemitismus*. Göttingen, 1975. 35., 61. p.

[107] Schickert, 1942. 65-68. p.

[108] Löw, Leopold: Geschichte der Juden in Ungarn. Bp., 1874. 194. p.

[109] Katz, Jakob: Kifelé a gettóból. Bp., 1995. 177. p.; Benbassa, Esther: Histoire des Juifs en France. Paris, 2000. 143-144. p.

[110] Rotenstreich, Nathan: Jews and German Philosophy. The Polemics of Emancipáció. New York, 1984. 38-39. p.; Prager, Dennis – Telushkin, Joseph: Why the Jews? The Reason for Antisemitism. New York, 1985. 138-140. p.; Wistrich, Robert: Between Redemption and Perdition. Modern antisemitism and Jewish identity. Rotledge-London-New York, 1990. 9-16. p.; Kaplan, Francis: Marx antisémite? Paris, 1990.; Landmann, Salcia: Die Juden als Rasse. Frankfurt am Main, 1992. 343-344. p.; Gabel, Joseph: Jobboldali és baloldali zsidóellenesség. Bp., 1995. 52-55. p.

[111] Cuddihy, John Murray: The Ordeal of Civility. Freud, Marx, Lévi-Strauss, and the Jewish Struggle with Modernity. Boston, 1987. 119-150. p.

[112] Eisler Mátyás: Egy babérlevél Kossuth koszorújára. In: Évkönyv. IMIT. Bp., 1903. 15. p.

[113] Szabad György: A polgári jogegyenlőség elleni támadás és kudarca a század végi Magyarországon. In: *Társadalmi Szemle*, 1982. 8-9. sz. 68-78. p.

[114] Katz, Jakob: Exclusiveness and Tolerance. Oxford, 1961. 179., 182. p.

[115] Löw Leopold: Nyílt levél a zsidó-emancipáció ügyében. In: *Pesti Hírlap*, 1844. 357. sz. (június 2.) 375-376. p.

[116] Löw Lipót: Jeremiás prófétának négy aranyszabálya a valódi hazafiságról. Pápa, 1847. 13. p.

[117] Venetianer, 1922. 152. p.

[118] Zala Tamás: Zsidók. In: Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Szerk.: Ács Zoltán. Bp., 1994. 231. p.

[119] Katz, Jakob: From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700-1933. Cambridge, 1980. (továbbiakban: Katz, 1980.) 236. p.

[120] Kecskeméti, 1982. 197. p.

[121] Zemlén, követutasítások. In: *Jelenkor*, 1847. 77. sz. (szeptember 26.) 460. p.

[122] Schickert, 1942. 79-81. p.

[123] Bence György: A magyarországi zsidók története az előidőktől a zsidó vallás recepciójáig. (Kézirat, 1988.) Ezúton köszönöm meg, hogy a szerző munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

[124] Schickert, 1942. 79-81. p.

[125] Schaffer Károly: A lángész. Bp., 1938. 50. p.

[126] Barany, George: Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791-1841. Princeton, 1968. 357-359. p.

[127] Haraszti György: Zsidónak lenni (egy lexikonban). In: A határ és a határolt. Szerk.: Török Petra. Bp., 1997. 272. p.

[128] Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. Szerk.: Károlyi Árpád. Bp., 1921. 311., 438., 442. p.

[129] Katz, 1980. 234-335. p.

[130] Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek. II. Pest, 1846. 95-117. p.

[131] Szabó Dezső: Az egész látóhatár. II. Bp., [é.n.] 258.

egyhaztortenereti_szemle_2005_02_008-058.htm

- [132] Mikszáth Kálmán: Kuthy Lajos. Hazai rejtelmek. I. Bp., 1906. IX-XI. p.
- [133] Wallentiny Dezső: Kuthy Lajos életrajza. Rimaszombat, 1897. 78. p.
- [134] Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. II. köt. Kolozsvár, 1939. 122. p.
- [135] Kornai István: A bécsi császári kormányok kémeinek jelentései a magyar írókról. – Petőfi Irodalmi Múzeum, V 4131-204. sz.; Pajkossy Gábor: Toldy Ferenc pályaképéhez. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk.: Erdődy Gábor – Hermann Róbert. Bp., 2002. 180-198. p.
- [136] Erről készülő könyvem: Ahasvérus, Metternich és a magyar kérdés. Gustave d'Eichthal báró közép-európai tervei.
- [137] Michelet, Jules: Correspondance générale. II. Éd.: Le Guillou, Louis. Paris, 1994. 632-634. p.
- [138] Zeldin, Theodor: Histoire des françaises, 1848-1945. IV. Paris, 1979. 94. p.
- [139] Blake, Robert: Disraeli. New York, 1967. 194., 202. p.
- [140] Disraeli, B.: Tancred or the New Crusade. Paris, 1847. (továbbiakban: Disraeli, 1847.) 101. p.
- [141] Schwanitz, Dietrich: Das Shylock-Syndrom oder Die Dramaturgie der Barbarei. Frankfurt am Main, 1997. 159. p.
- [142] Disraeli, 1847. 102. p.
- [143] Brandes György: Lord Beaconsfield. (Disraeli Benjamin.) Ford. Halasy Aladár. Bp., 1910. 117., 161.
- [144] Disraeli: Coningsby vagy az új nemzedék. II. Ford.: Bokor. Pest, 1859. (továbbiakban: Disraeli, 1859.) 83. p.
- [145] Disraeli, 1859. 137., 140. p.
- [146] Disraeli: Lothair. I. Ford.: Földy Géza. Pest, 1871. 319-320.; II. 27. p.
- [147] Szabad György: Kossuth politikai pályája. Bp., 1977. 68. p.
- [148] Venetianer, 1922. 158-162. p.
- [149] Tolna Megye Levéltára. Megyegyűlési jegyzőkönyv, 1848:2466. sz.; Kazinczy Gábornak küldött példány: MTAKK, Tört. 2-86. sz.
- [150] Pulszky, 1958. I. köt. 83., 80., 85. p.
- [151] Bona Gábor: Az 1848-49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei. In: *Múlt és Jövő*, 1998. 1. sz. 61-62. p.
- [152] Löw Lipót: Javaslat a zsidóügy iránt. In: *Pesti Hírlap*, 1847. 901. sz. (június 22.)
- [153] Löw Lipót: Hitvallás letétele. A magyar zsinagóga. Pápa, 1847. 42-43. p.
- [154] Barany, George: „Magyar Jew or: Jewish Magyar”? (To the Question of Jewish Assimilation in Hungary). In: *Canadian-American Slavic Studies*. 1974. 1. sz.
- [155] Hartmán Lipót: Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar. Pécs, 1848.; Hartman, Leopold: Die Juden in Ungarn, Kroatien und Slavonien. Ein Beitrag: Judenfrage im Jahre 1848 und in der Gegenwart. Nach meinem, im Jahre 1848 erschienen ungarischen Werke „Magyar zsidó, vagy: Zsidó magyar?” in's Deutsche übertragen, und dem Verfasser der jungst in kroatischer Sprache erschienen Flugschrift „Izraelićani u. Hrvatskoj i Slavoniji” zur geneigten Beachtung empfohlen von Leopold Hartmán Bürger und Buchhändler in Agram. Agram, 1861.
- [156] Kármán Mór: A zsidóság hivatása és a rabbiság feladata. In: *Múlt és Jövő*, 1914. 3., 6. p.

[157] Diósy Márton: A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület, röviden a magyarító egyesület célja, szervezete, működése és történetének vázlata. Vezérszózat. In: Első magyar zsidó naptár és évkönyv. Pest, 1848. 83-88. p.

[158] Blau Lajos: Horn Ede államtitkár két ifjúkori levele Brill S. L.-hez. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1899. 266. p.

[159] Kecskeméti Károly: A halálbüntetés ügye az országgyűlésen. Szemere Bertalan 1843. augusztus 19-i beszéde. In: *Kriminológiai Közlemények*, 1996. 53. sz. 84-104. p.

[160] Horn Ede: *A halálbüntetés a régi hébereknél*. In: Első magyar zsidó naptár és évkönyv. Pest, 1848. 177-178. p.

[161] Zsoldos Jenő: *A magyar irodalom és a zsidóság*. Bp., 1943.

[162] Einhorn: *A zsidó-ügy*. In: Első magyar zsidó naptár és évkönyv. Pest, 1848. 220-224. p.

[163] Rosenthal Móricz: *A zsidó és a korszellem Európában*. Pest, 1841.; Ehrmann, Daniel: *Betrachtungen über jüdische Verhältnisse*. Pesth, 1841.; Oesterreicher, Elias: *Der Jude in Ungarn wie er war, wie er ist, und wie er seyn wird*. Pesth, 1842.; Kronenfels, F. G.: *Die Juden in Ungarn wie sie handeln und wandeln*. Leipzig, 1843.; Bárányi [János]: *Ueber Ungarns Zustände*. Preßburg, 1847.

[164] Rosenthal Móricz: *A régi rabbik erkölcsstudománya rapsodiai oktató mondatokban*. Buda, 1841. 73. p.

[165] Bloch Móritz: *A zsidókról*. Pest, 1840. VII. p.

[166] Irányi Dániel – Chassin, Charles-Louis: *A magyar forradalom politikai története 1847-1849. II*. Bp., 1989. 344-345. p.

[167] Einhorn Ignác: *Visszapillantás*. In: Első magyar zsidó naptár és évkönyv. Pest, 1848. 241-288. p.

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Fedeles Tamás: Egyházi kapcsolatok Pécs és Zágráb között. (Pécsi kanonokok a zágrábi székeskáptalanban, 1345–1526)

A két szomszédos püspökség között élénk kapcsolat alakult ki már a középkor korábbi szakaszában, amely alól természetesen a két *diocesis* egyházi középírátege sem képezett kivételt. A két püspöki székhely kanonoki testületei több alkalommal érintkezésbe kerültek egymással, így előfordult, hogy az intézmények egymás ügyeiben állítottak ki közhitelű okleveleket, hatósági emberekkel vettek részt határjárásokon, vizsgálatokon, birtokba iktatásokon. Ezen felül pedig gyakran személyi kapcsolatok is erősítették a két kanonoki testület viszonyát.^[1] A két egyházmegye között a kapcsolatok még intenzívebbé váltak a 15. század első felében. Ebben az időszakban a pécsi- és a zágrábi püspököket rokoni szálak fűzték egymáshoz, így a két püspökség kapcsolatait nyilván ez is erősítette. Eberhard főkancellár első ízben 1397–1406 között, majd 1409–1419 között volt zágrábi püspök. Alsáni Bálint halálát (1408) követően, pedig rövid ideig a pécsi püspökség *gubernatora* volt (1408–1410).^[2] Az Albeni család ettől kezdve közel fél évszázadig irányította a pécsi-, és három évtizedig a zágrábi püspökséget. Eberhard Petermann nevű unokaöccsére bízta a pécsi egyházmegye vezetését, így 1409–1411 között ő világiként kormányozta azt.^[3] Albeni János, szintén Eberhard unokaöccse, 1410-ben jutott a pécsi püspöki székbe, majd egy évtized múltán (1420) a zágrábi egyházmegye élére került, amelyet egészen az 1433-ban bekövetkezett haláláig irányított.^[4] A családból utolsóként, János öccse, Henrik töltötte be a pécsi főpásztori hivatalt 1421–1444 között.^[5]

E rövid bevezetést követően, a pécsi székeskáptalan archontológiájának és prozopográfiájának összeállítása során összegyűjtött, zágrábi vonatkozású adatokat vesszük sorra. A vizsgált időszakban a pécsi székeskáptalan hat ízben állított ki közhitelű okiratot a zágrábi káptalan számára, érdekében. 1359-ben és 1402-ben egyaránt a zágrábi káptalan *Toplichha* nevű, Varasd megyei birtokának határjárásánál voltak jelen a káptalan *testimoniumai*.^[6] Egyetlen alkalommal szállt ki pécsi tanúbizonyosság Zágráb megye területére: Mátyás császári prépost és zágrábi kanonok kérte a káptalant, hogy küldje ki egyik tagját azon eskü letételére, amely János zágrábi püspök és a zágrábi káptalan közti birtokvitát volt hivatva lezárni.^[7] A káptalan Gál baranyai *archidiaconust* bízta meg a feladattal, aki a zágrábi székesegyházban jelen volt az eskü letételénél.^[8] 1405-ben György pécsi *custos* vett részt a zágrábi káptalan Perlak nevű *possessiojának* határjárásán, amelyről aztán Pécssett privilégiumot állítottak ki.^[9] 1436 októberében a káptalan előtt megjelent Fábíán, pécsi és zágrábi kanonok, és a zágrábi káptalan nevében tiltotta Chillei Ulrikot, Medvevár és tartozékai elidegenítésétől.^[10] Utolsó alkalommal 1458-ban állítottak ki oklevelet a zágrábi kanonoki testület részére Pécssett. Ekkor Mátyás király (1458–1490) utasítására, a királyi kúriából delegált János literátus – Péter pécsi kanonok jelenlétében – visszaiktatta a zágrábi káptalant *Bythowc* nevű, muraközi birtokába, amelyet Chillei Ulrik özvegye elfoglalt.^[11]

1517-ből egy igen érdekes adat áll rendelkezésünkre, amely szintén a két egyházi testület szoros kapcsolatát bizonyítja. Ebben az esztendőben a zágrábi székesegyház orgonájának modernizálása céljából Stek János mestert hívták a városba. Stek már 1494-től a pécsi székeskáptalan kanonokja volt, aki nemcsak kiváló orgonista hírében állt, hanem az orgonaépítés terén is kiváló szaktudással rendelkezett. Pécssett ő volt a székesegyház és a Szent Bertalan plébániatemplom orgonistája 1513-tól.^[12]

A továbbiakban, a két testületben egyaránt javadalommal rendelkező személyek bemutatására térünk rá. Két személy a zágrábi káptalan éléről került a pécsi préposti méltóságba. Alsáni Bálint bíboros *neposa*, Garai László 1401-ben került a pécsi káptalan élére, míg Gatalóczi Mátyás 1428–1437 között állt a kanonoki testület élén. Az említett két prépost mellett további 18 személyről van tudomásunk, akik mindkét testületben kanonoki stallummal rendelkeztek. Büki Basó István a zágrábi főesperesi hivatalt cserélte fel az Erdélyben lévő kükküllői *archidiaconatussal*, majd onnét került a pécsi kanonoki testület élére. A két testületben a vizsgált személyek közül hat került a méltóságviselők közé. 5 fő (Herard, Regensburgi, Sienai, Zloteg,

Zólyomi) a *lectori* tisztséggel járó feladatokat látta el, míg egy személy (Zágrábi) az éneklőkanonoki méltóságot töltötte be. A vizsgált személyek közel 40%-a (a két András, Büki, Gál, Herard, Hueveni, János, Zólyomi) a két testület egyikében *archidiaconusi* hivatal élén állt.

A származás tekintetében 8 fő (38%) esetében nem tudtuk megállapítani eredetüket. Az ismert származású személyek közül négyen (Hueveni, Montilioi, Regensburgi, Sienai) külföldről érkeztek. Három fő (Brodarics, Büki, Gatalóczi) köznemesi família tagja volt. Garai László bárói-, míg Garai Kelemen, Zágrábi és Zólyomi alkalmasint polgári származásúak voltak.

Mindössze öten (25%) folytattak egyetemi tanulmányokat a vizsgált személyek közül. Kettő (Büki, János) Bécsben tanultak, és egyaránt *magister artium* fokozattal zárták stúdiumaikat. Brodarics Padovában szerezte meg a kánonjogi doktorátust. A németalföldi származású, Hueveni Goeswin korábbi párizsi tanulmányait, 1412-től a kölni egyetemen folytatta egy pécsi kanonoki javadalom birtokában. Egy heidelbergi intermezzót követően egészen 1421-ig Kölnben tanult. Ehhez további anyagi támogatásra volt szüksége, amelyet újabb egyházi javadalmak megszerzésével biztosított: pécsi oltárigazgató, zágrábi és utrechti kanonok, *zempσαι* plébános volt.[13] Tanulmányai során a következő grádusokat szerezte meg: a szabad művészetek mestere, a teológia borostyánkorszorúsa, a medicina doktora. Montilioi egyetemi tanulmányait csak valószínűsíteni lehet.

Egyháziakról lévén szó, mindenképpen szólnunk kell kanonokjaink szerepvállalásáról a szentmise liturgiájában, zsolozsma-végzésében. A káptalanok létrejöttkor a kanonokok elsődleges feladata, a közös imavégzés és szentmise-bemutató, a közös élet (*vita communis*) feladásával fokozatosan háttérbe szorult. Ezen feladatok ellátására helyetteseket (*prebendarii, sacerdotes de choro*) alkalmaztak. A kanonokok nem törekedtek a magasabb egyházi rendek felvételére, így gyakorlatilag nyitva maradt előttük a laikus életbe való visszatérés lehetősége.[14] A kanonokoknak nem kellett felszentelt papoknak lenniük, hiszen az 1311-es viennei zsinat előírása alapján csak a *subdiaconus*sá szentelés volt számukra követelmény.[15] A most vizsgált személyek közül mindössze kettőnél (Gatalóczi, Miklós I.) vannak adataink egyházi státusukról: *presbiter*ek voltak. Brodaricsnál és Hueveninél források hiányában valószínűsíteni tudjuk, hogy szintén áldozópapok voltak. Egyházi pályafutásukat kettő (Brodarics, Gatalóczi) püspöki székben fejezték be, míg 5 személy (András, Büki, Garai László, Gál, Montilioi) jutott préposti méltósághoz.

Négy személy a királyi kancellárián tevékenykedett. Gatalóczi és Brodarics kancellárok, míg Büki és Fábán ítélmesterek voltak.

Pécsi és zágrábi kanonokok (1345–1526)

Nr.	Név	Javadalmak			
		Pécs	Év(ek)	Zágráb	Év(ek)
1.	Zágrábi Miklós	kanonok, <i>cantor</i>	1345–1358	kanonok	1345–?
2.	Montilioi Péter	kanonok	1352–1368	kanonok	1353–1368
3.	Gál	kanonok, ispotályigazgató	1359	bekcsényi főesperes	1359 előtt
4.	Miklós (I.)	kanonok	1394	kanonok	1394
5.	Miklós (II.)	kanonok	1434 (?)	kanonok	1434 e. (?)
6.	András	valkói főesperes, kanonok	1393–1403	kanonok	1397
7.	András, Demeter fia	tolnai főesperes	1393–1415	vaskai főesperes	1415 után

Nr.	Név	Javadalmak			
8.	Garai László	prépost, kanonok	1401, 1389–1402	prépost	1402
9.	Sienai Miklós	kanonok	1414	olvasókanonok	1414
10.	János, Fülöp fia	tolnai főesperes	1415–1430	vaskai főesperes	1415 előtt
11.	Hueveni Goeswin	kanonok, oltárigazgató	1412–1427	kanonok	1425–1427
12.	Gatalóczi Mátyás	kanonok, prépost	1412–1437	prépost, kanonok	1412–1428
13.	Regensburgi Erhard	kanonok, oltárigazgató	1429–1430	kanonok, <i>lector</i> ?	1429–1430
14.	Fábián	kanonok	1411–1439	kanonok	1436
15.	Zólyomi Benedek	valkói főesperes	1432–1433?	<i>lector</i>	1434–
16.	Herard	valkói főesperes	1434 ?	<i>lector</i>	–1434 ?
17.	Zloteg Fábián	kanonok	1438	kanonok	?–1438
18.	Büki Basó István	prépost	1438	zágrábi főesperes	1433–1438
19.	Garai Kelemen	kanonok	1446	kanonok	1457
20.	Brodarics István	kanonok, prépost	1508–1526	kanonok	1506 előtt

Adattár

1. András

Pécsi kanonok és valkói főesperes volt 1393 és 1397 között.[16] A zágrábi káptalanban egy kanonoki stallumra kapott kinevezést, amely elnyerése esetén a főesperesi hivatalról le kellett mondania. Eberhard választott zágrábi püspöktől megkapta az üresedésben lévő csázmái társaskáptalan prépostságát, azonban kétkedett a *collatio* jogosságában, így a pápa amennyiben a vizsgálat során alkalmasnak bizonyul, neki adja a javadalmat.[17] Ez a kérvény nyolc hónappal később megismétlődött, ám ekkor már csak pécsi kanonokként szerepelt.[18] Haláláról szintén egy kérvénykönyvből értesülünk, melyben a csázmái prépostságért folyamodnak.[19]

2. András, Demeter fia

Tolnai főesperes volt 1393–1411 között.[20] 1397-ben a káptalan akaratából és annak több tagjával, valamint jobbágyaival egy gadányi szőlő elfoglalásában ő is részt vett.[21] 1402-ben hiteleshelyi *testimoniu*mként vett részt Bátmonostori László fiai: László oldalán az ő Bátmonostora és Pál bátai apát Szeremlyén nevű Bodrog vármegyében fekvő birtokainak határjárásán, amelyet azonban az árvíz miatt el kellett halasztani.[22] Ő a tolnai főesperesi hivatalt és pécsi kanonoki stallumát elcserélte a zágrábi egyházmegyében lévő vaskai *archidiaconatus*ért és a zágrábi székeskáptalan kanonoki stallumáért Jánossal, annak birtokosával, amelyet a pápa is megerősített.[23]

3. Arnheiminek nevezett, Hueveni Goeswin[24]

1412-től rendelkezett egy kanonoki stallummal a pécsi káptalanban.[25] 1425-ben pécsi javadalmas kanonok és a pécsi püspökvárban egy meg nem nevezett oltár *sine cura* igazgatója volt.[26] Ekkor ismételt kérvényét terjesztette a Szentszékhöz a zágrábi egyházmegyében lévő csázmái főesperesi hivatalért, melyet János zágrábi püspöktől már elnyert.[27] A következő javadalmakkal rendelkezett az említetteken kívül a *supplicatio* idejében: egy-egy utrechti és zágrábi kanonoki stallum,[28] a Szent Péter plébániatemplom javadalma a *cambrai* egyházmegyében lévő *Zemsa* településen.[29] Két esztendő múlva is az említett *archidiaconatus*ért pereskedett.[30] Kiváló képességekkel és páratlan szorgalommal rendelkezett, hisz több egyetemen és fakultáson folytatott tanulmányokat, kimutathatóan legalább 25 esztendőn át. 1397-től 1406-ig a párizsi egyetemen tanult. 1397-ben a szabad mesterségek borostyánkoszorúsa, két esztendő múlva, pedig *magistere*, majd 1403-ban az angol nemzet *procurator*a volt. 1404-ben a medicina *baccalaureus*i fokozatát szerezte meg, majd 1412 szeptemberében a bécsi egyetem orvosi fakultásán a medicina doktoraként tűnt fel, majd 3 hónap elteltével a kölni egyetemen találjuk.[31] 1418-ban, Kölnben tartózkodott még, és ekkor két könyvét adományozta az egyetem *artes* fakultásának vélhetőleg a tandíja fejében. A könyvek „szakterületéhez” tartoztak, hisz egy teológiai és egy orvosi szakkönyvről van szó melyek értéke 2 forint volt.[32] 1418 decemberében a heidelbergi egyetemre iratkozott be,[33] majd 1421-ben ismét Kölnben találjuk.[34] Pécsi javadalmát feltételezésünk szerint Tamásfalvai Miklósnak köszönhette, aki 1412 őszén pécsi kanonokként iratkozott be a bécsi egyetemre. Pécsért alkalmasint igen keveset időzött, mely mellett szól az említett oltár javadalmának szinekúra birtoklása is. A pécsi káptalan ismert tagjai közül ő az egyetlen, aki orvosi végzettséggel rendelkezett a most vizsgált korszakban. A hosszú – és nyilvánvalóan nagy anyagi áldozatokat kívánó – egyetemi tanulmányait minden bizonnyal csak az időközben megszerzett egyházi javadalmak birtokában tudta abszolválni. Származását tekintve németalföldi, az Arnheim közelében, attól D-re, található, ma Hoevennek nevezett városka szülötte. Polgári származásához nem férhet kétség.

4. Brodarics István

1524–1526 között volt pécsi nagyprépost.[35] 1470 táján született régi szlavóniai nemes családban.[36] A család Körös megyében volt birtokos, és nemesi előneveiket is az ott fekvő ősi birtokukról, Polyánáról és Jarossynról vették.[37] Két testvére volt: Mátyás és Ilona.[38] Pécsért, a székesegyházi iskolában kezdte tanulmányait, majd alkalmasint Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505) küldte Padovába az egyetemre,[39] Szegedi Lukács zágrábi püspök is támogatta tanulmányait.[40] Az 1490-es években kezdte tanulmányait, majd 1506-ban kánonjogi doktorátust szerzett.[41] Hazatérte után rövid ideig Bakócz Tamás alkalmazta a kancellárián, majd 1508-ban már Szatmári György pécsi püspök és kancellár mellett találjuk titkárként.[42] Ezt a hivatalt több mint egy évtizedig töltötte be.[43] Egyetemi tanulmányai alatt Zágrábban volt egy kanonoki stalluma, de azt hazatérte után, valószínűleg Lukács püspökkel való megromlott kapcsolata miatt elhagyta.[44] 1517-ben érdemeire való tekintettel, címerbővítő levelet kapott.[45] Ebből tudjuk, hogy ekkor egy pécsi kanonoki stallummal és a Szent András kápolna rektorátusával rendelkezett, nyilván Szatmárinak köszönhetően.[46] 1521–1526 között királyi titkárként diplomáciai feladatokat teljesített: 1521-ben I. Zsigmond lengyel királynál, 1522–1524 között Velencében és Rómában tartózkodott követként, majd 1525–1526: ismét követ volt Rómában.[47] 1526 tavaszán kancellárrá nevezte ki a király.[48] 1522 januárjában, mint pécsi prépost érkezett Rómába követként.[49] 1524-ben már pécsi nagyprépostként és esztergomi kanonokként kapta meg a szent Margit oltár javadalmát,[50] majd ez év őszén elnyerte e káptalan éneklőkanonoki stallumát.[51] A budafelhévízi préposti javadalmat is vélhetőleg kezében tartotta.[52] 1526 tavaszán püspöki méltóságra emelkedett. A kinevezésre nemcsak az addigi kiváló szolgálataiért számíthatott joggal, hanem a kancellári hivatalt sem viselte azelőtt senki püspöki rang nélkül.[53] Burgio pápai

követ elérte, hogy Macedóniai László szerémi püspök a pécsi prépostságért és az egri órkanonoki méltóságért cserébe átengedte püspökségét.[54] Pétervárad elestének hírére, a pápához intézett levelében már azt írta, hogy szerémi püspökből újra pécsi prépost lett.[55] A mohácsi csatából „szerencsésen” Pozsonyba menekült,[56] ahol megírta a tragédia történetét.[57] Pécsi (1532–1537), végül váci (1537–1539) püspök lett.[58] Vácott fejezte be mozgalmas életét.[59]

5. Büki Basó István

Apja Körös vármegye főispáni tisztét látta el 1381-ben és 1384-ben. A család Zala és Vas megyében rendelkezett birtokokkal.[60] 1420-ban László nevű testvérével a vasvári káptalan előtt zalai és vasi birtokokat adományoztak Ollári Tompa András fiainak.[61] Úgy látszik ekkor még nem volt egyházi javadalma, vagy legalábbis azt ebben az oklevélben nem tüntették fel. Albeni János zágrábi püspök indította el a pályáját. Csázmai kanonokként iratkozott be a bécsi egyetem *artes* fakultására, amelyet a *magister* fokozat megszerzésével fejezett be. Zágrábi főesperes és kanonok volt, mely javadalmat és hivatalt Csupor Demeterrel cserélte el annak küüllői *archidiaconusi* hivataláért és erdélyi kanonoki stallumáért.[62] 1433 és 1439 között a titkos kancellária egyik protonotariususa volt.[63] 1436-ban – Gatalóczi távollétében – Zsigmond rábízta az alkancellári teendők ellátását. 1433-ban Rómában Zsigmond kíséretében tartózkodott a császárrá koronázás alkalmával.[64] Fontos szerepe volt hivatalnoki pályafutásában Gatalóczinak, aki ekkor már pécsi prépost, hisz Büki az ő familiárisa volt,[65] így nem kétséges, hogy ő vette maga mellé a kancelláriára. Minden kétséget kizáróan szintén kancelláriai „főnökének” köszönhette pécsi kanonoki javadalmát, és miután a pécsi préposti stallum Gatalóczi váci püspökségre emelkedésével megüresedett, ő azonnal a kúriánál folyamodott érte.[66] A pécsi prépostságáról egyetlen adatunk van: 1438 márciusában a préposti és kanonoki javadalma után lefizette az annátát,[67] azonban igen rövid ideig áll(hat)ott a káptalan élén, hisz a hiteleshelyi kiadványok *intitulatio*jában már 1438 decemberében Németi Gergely prépost neve szerepelt.[68] Albert király kiváló embere volt, hisz az uralkodó kérvényt intézett a pápához, hogy Zólyomi Benedeket nevezze ki a zágrábi püspökség élére, és az így megüresedett fehérvári prépostságra pedig Bükit.[69] A pápa ezt ekkor megtagadta, ám fél esztendő múlva már Büki ült a fehérvári káptalan préposti stallumában.[70] Albert király halála után már csak a fehérvári prépostság ügyeit irányította, végül 1443 derekán elhunyt.[71]

6. Fábrián

Pécsi kanonokságát 1411–1439 között tudjuk adatolni. 1411-től a nagy kancellária nótáriusa, pécsi javadalma mellett egy pozsonyi stallummal is rendelkezett.[72] 1417-ben Zsigmond Konstanzbán kelt parancsában is még „*curie nostre notarius specialis*”-ként van feltüntetve.[73] 1423–1437 között a nagy kancellária protonotariusaként tevékenykedett.[74] Feladatköréhez tartoztak az ország különböző területein végzendő vizsgálatok, határjárások, így nem tartózkodott székhelyén.[75] 1436 októberében a pécsi káptalan előtt megjelenvén a zágrábi káptalan nevében tiltotta Chillei Ulrikot, Medvevár és tartozékai elidegenítésétől.[76] Ekkor, a pécsi mellett egy zágrábi javadalommal is rendelkezett. 1439 májusában a csázmai káptalan előtt a néhai Szerdahelyi Márton bán fiával, Derssel fennállott minden perüknek véget vetettek, nyugtatták egymást minden hatalmaskodásról és az összes peres iratukat semmisnek nyilvánították.[77] Származásáról, családjáról nem rendelkezünk közelebbi információval, így az egytagú névhasználatból alkalmasint jobbágyi eredetére következtethetünk.[78]

7. Garai Kelemen

IV. Jenő pápa a Sienai János elhunytával megüresedett pécsi kanonoki stallumot adományozta neki.[79] Kelemen ekkor a pécsi püspökvárban működő Keresztelő Szent János társaskáptalanban rendelkezett egy kanonoki javadalommal, továbbá a préposti kúriában lévő kápolna, Szűz Mária oltárának jövedelmét is élvezte.[80] Később a zágrábi székeskáptalanban is kanonoki stallumhoz jutott, és úgy látszik Zágrábba is költözött. 1457 októberében a zágrábi káptalan kiküldöttjeként részt vett Blagay Gergely *Oresia* nevű, Zágráb vármegyében fekvő birtokba történő beiktatásán, és az azt megelőző határjáráson.[81] Származását tekintve a Valkó megyei Gara mezővárosból származó polgár volt.

8. Garai László

Alsáni Bálint bíboros, pécsi püspök unokaöccse, bizonyosan e családi kapcsolat révén jut javadalmaihoz. 1389-ben, Bálint püspök terjesztett a szentszékhez kérvényt a *nepos* érdekében, hogy az esztergomi káptalanban javadalmat kaphasson.[82] Ekkor már pécsi és boszniai kanonok, valamint a zágrábi székeskáptalan prépostja. 1401 áprilisában már pécsi prépostként szerepelt a káptalan egy közhitelű kiadványában.[83] IX. Bonifác okleveléből arról értesülünk, hogy a zágrábi székeskáptalan préposti javadalmát, miután László elfoglalta a pécsi préposti stallumot, most a pápa Körösi Dénesnek adta.[84] Úgy tűnik azonban, hogy továbbra is kezében tartotta a zágrábi prépostságot, mivel a következő év tavaszán a pécsi káptalan oklevelében is még szerepel e címe, azonban ekkor már nem ő töltötte be a pécsi préposti méltóságot.[85] A fenti oklevél arról tájékoztat, hogy Katalin nevű nővérének és két unokaöccsének 1000 aranyforint értékben birtokokat zálogosított el.[86] Ezzel el is érkeztünk egy rejtélyes kérdéshez: a családi viszonyokhoz. A pápai oklevelekben kivétel nélkül Jánost nevezik meg apjaként és Kollányi munkájában is ez szerepel.[87] A családfákon azonban nem találunk ilyen leszármazást. Legújabbban az Engel Pál által készített genealógiai táblán szerepel egy Garai László, akinek apja Alsáni Bálint nagybátyja, azonban e László apja Pál zalai ispán volt.[88] Amennyiben az Alsáni családot vizsgáljuk, úgy szintén azt kell megállapítanunk, hogy Bálint bíborosnak ott is volt egy János nevű unokaöccse, ám az ő apja, Bálint testvére, szintén a Pál nevet viselte.[89] A Garai család mellett szól az, hogy az ott szereplő Lászlónak volt egy Katalain nevű leánytestvére, aki Korbáviai Gergelyhez ment nőül, azonban gyermekeikről a genealógiai táblák nem közölnek adatokat.[90] Ezek alapján mindenképpen bárói származásúnak tartjuk.

9. Gatalóczi Mátyás[91]

Szlavóniai köznemes család sarja volt, ám születési idejéről nem rendelkezünk közelebbi információkkal.[92] Már igen fiatalon a királyi udvarba került, alkalmasint a pályakezdését is támogató Eberhard zágrábi püspöknek, a főkancellárnak köszönhetően.[93] Egyházi javadalmai közül az első, melyről információk állnak rendelkezésünkre, a bácsi székeskáptalan olvasókanonoki méltósága volt.[94] 1410-ben a zágrábi székeskáptalanban jutott egy kanonoki stallumhoz, melyet nagy valószínűséggel szintén Eberhardnak köszönhetett.[95] Már pécsi kanonoki javadalommal és a falakon kívüli Krisztus teste kápolna rectorátusával is bírt, amikor a pápa rá ruházta a zágrábi székeskáptalan préposti *dignitas*-át, továbbá – a már korábban birtokolt – zágrábi kanonoki stallumát még egy kanonoki javadalommal egészítette ki.[96] Zsigmond 1426-i adományleveléből arról értesülünk, hogy az uralkodót külföldi útjai során több alkalommal elkísérte, sőt érdemeket szerzett hadjárataiban is. Mind az uralkodópárnak, mind a nagyuraknak sok szolgálatot tett, melyekért adományként a Verőce megyei Mindszent (Verőcefő) és még tíz további birtokot kapta. A

nagykancellária ítélmestereként – mely hivatalt 1419 és 1423 közt látta el – többször kapott pápai felmentést a rezideálás alól.[97] 1424-től titkos alkancellárként tevékenykedett, majd 1434-től, – Albeni János zágrábi püspök, főkancellár halálát követően – a nagykancellária élén állt.[98] Zsigmondot jelentős költségek mellett a császárkoronázásra (1433) is elkísérte. A titkos kancellária bírói tevékenységét az 1435-ös reform után főkancellárként ő irányította és – Mályusz szavaival élve – „vezetése alatt a személyes jelenlét bírósága Zsigmond uralkodásának legvégén már kialakultnak tekinthető”. [99] A személyes jelenlét bíróságának folyamatos működése végett 1436-ban nem tartott Zsigmonddal csehországi útján, hanem két ítélmestere, Büki István és Németi Gergely látta el a kancellári teendőket az uralkodó mellett.[100] 1428-ban a király, szolgálatait honorálandó, a pécsi székeskáptalan préposti stallumát juttatta neki, mely egyházi testületet püspökségre emelkedéséig irányított.[101] A kancelláriákban teljesítendő szolgálatai végett vélhetőleg igen keveset időzhetett Pécsen. Kisebb egyházi javadalmait a főpapi székbe történő emelkedése után kiadta kezéből, ám adataink csak a pécsi székeskáptalan préposti beneficiumára vonatkozóan vannak. A fentebb már említett Németi Gergely – ítélmester, boszniai és pécsi kanonok, pécsi *custos* – fordult kérvénnyel a pápai kúriához e javadalomért, 1437 decemberében, mivel Mátyás a váci püspökségre emelkedett.[102] Zsigmond halála után rövid ideig még segítette a kancellária munkáját, azonban élete hátralévő részében már főpásztorként tevékenykedve szolgálta egyházmegyéit. Elsőként a váci püspöki méltóságot kapta meg (1437-1439), majd rövidesen a jóval tekintélyesebb veszprémi egyházmegye élére került (1440), melyet egészen haláláig (1457) irányított.[103] Életének javát kancelláriai hivatalnokként élte le, ám úgy látszik, nem érezte hiányát a jogi képesítésnek, nincs nyoma ugyanis, hogy kapcsolatba került volna valamelyik egyetemmel, így alkalmasint csak az egyháziak általános műveltségével rendelkezett.[104] Kétségtelen, hogy a szokásjoggal és törvényekkel tisztában volt, hisz munkájának kielégítő ellátásához ezen ismeretekre nélkülözhetetlen szüksége volt. Ifjú korától kezdve a kancelláriai irodákban tevékenykedett, így alkalma nyílt azok működését alaposan tanulmányozni, a tapasztaltabb tisztségviselőktől újabb ismeretekre szert tenni. Pályája alakulásában nagy szerepe volt bizonyára tehetségének. Elengedhetetlen volt azonban, hogy olyan kiemelkedő pártfogója legyen, mint Eberhard, majd az ő halála után Albeni János. Nem meglepő ezek után, hogy Gatalóczi is „szárnyai” alá vette az általa tehetségesnek tartott ifjakat és egyengette pályájukat. A fentebb már említett – szintén köznemesi származású – Bükit, akit familiárisi szálak is hozzá kötöttek, 1433-ban maga mellé vette ítélmesternek a titkos kancelláriára, majd egy kanonokságot és egy főesperesi hivatalt (1436) eszközölt ki számára a zágrábi székeskáptalanban.[105] Veszprémi püspökként sem feledkezett meg róla, és valószínűleg ő segítette a fehérvári préposti stallumhoz is.[106] Másik ítélmestere – a fentebb már szintén említett – Németi Gergely a pécsi káptalanban őrkanonoksághoz jutott, majd Gatalóczi ő követte a préposti méltóságban. Nem nehéz e javadalomszerzések mögött is Mátyás közbenjárását sejteni, hiszen elég csak arra utalni, hogy az ő irányítása alatt működő káptalanban jutott méltósághoz, majd prépostsághoz.[107] Unokaöccse – a szintén Körös megyei – Vitéz János is neki köszönhette pályakezdését, hisz az ő révén került a kancelláriára, ahol 1439-ben már ítélmesterként tevékenykedett, és szintén neki köszönhette a zágrábi káptalanban elnyert őrkanonokságot (1438).[108] László nevű testvére vélhetőleg világi pályán maradt, ám róla nem rendelkezünk okleveles adatokkal.[109] A hivatali pályája mellett a lelkiekről sem feledkezett meg, minthogy egyházi állapotát tekintve áldozópap (*presbiter*) volt.[110] 1431-ben teljes feloldozásra és hordozható oltár tartására kapott engedélyt a Szentszéktől. 1433-ban pápai engedélyt kért, hogy a zágrábi egyházmegyében fekvő *gathaluczi* Szent Kereszt plébániatemplomban tíz keresztényt teljes bűnbocsánatban részesítsen, majd e templom számára búcsú tartását kéri a Szent Kereszt feltalálása (május 3.) és a Szent Kereszt felmagasztalása (szeptember 14.) ünnepekre. Valószínűleg e templom számára kívánt relikviákat szállítani, melyért szintén *supplicatio*val fordult a pápai kúriához.[111]

10. Gál, Bálint fia

1359-ben pécsi javadalmas kanonok és a Szent Bertalan ispotály *rectora* lett.[112] Egyházi pályafutását a zágrábi székeskáptalan kanonoki stallumával és a bekcsényi főesperesi hivatallal kezdte meg, bár e javadalmak elnyerésének időpontját nem tudjuk.[113] Ezután rövidesen a kalocsai székeskáptalanban is

kanonoki javadalomhoz jutott.[114] 1360-ban a kői prépostság élére került. Ennek elfoglalása után a bekcseyi főesperességről le kellett volna mondania, mivel a pápa, a király előterjesztése alapján, e hivatalra már kinevezte Miklós győri kanonokot.[115] 1365-ig biztosan ő töltötte be az említett főesperesi hivatalt, ám ekkor lemondott róla. Ebben az esztendőben a király kérvényt nyújtott be érdekében a pápai kúriához, amelyből megtudjuk, hogy időközben elnyerte az esztergomi székeskáptalan éneklőkanonoki hivatalát is,[116] lemondott a kői prépostságról, továbbá – a zágrábi javadalma és az ispotály *rectoratusa* mellett – a pécsi káptalanban még egy stallumra tett szert.[117] Szintén ebben az évben vált meg az ispotály *rectoratusától*, mely élére Plawe Konrád került.[118] 1365–1373 között az esztergomi székeskáptalanban rendelkezett egy kanonoki javadalommal.[119] 1374-ben hájszentlőrinci prépostságát és zágrábi javadalmát még közben tartotta.[120] 1372-ben váradi olvasókanonoki hivatalra pápai kinevezést kapott és noha már az – addig birtokolt – esztergomi kanonoki stallumára is kinevezték utódját, mivel a káptalan székvárosában meg sem jelent és levelet sem küldött, így nem nyerte el a méltóságot.[121] Az esztergomi *lectoratusért* akkor folyamodott (1374), amikor a korábbi javadalmas, Alsáni Bálint a pécsi egyházmegye élére került. Békefi és Kollányi is hangsúlyozza, hogy ezt a hivatalt ténylegesen nem nyerte el, ám az oklevelekben még 1378-ban is esztergomi olvasókanonokként szerepelt.[122] Származásáról semmit nem tudunk. Több alkalommal a király nyújtott be *supplicatit* Gál érdekében, aki a kérvények alapján a király alkancellárjaként működött.[123] Apját Bálintnak hívták, ám családjáról és származásáról további adatok nem állnak rendelkezésünkre.

11. Herard

Egyetlen, 1434-ben kelt, hiteleshelyi oklevélben szerepelt neve valkói főesperesként.[124] Lukcsics Pál regesztakötetében az 1437-es évnél a következőket olvashatjuk: „[...] miután Zólyomi Mátyásfi Benedek a valkói főesperességről és a pécsi javadalmas kanonikátusról, Jánosfi Miklós a javadalmas zágrábi kanonikátusról, és Jánosfi Herard a zágrábi *lectoratus*ról csere okából lemodtak, az említett cserét Henrik pécsi püspök és Kaproncai János a zágrábi egyház vikáriusa hatalmuknál fogva úgy rendelik el, hogy a főesperesség Herardé, a javadalmas pécsi kanonikátus Miklósé, míg a zágrábi kanonoki javadalom és a *lectoratus* Benedeké legyen.”[125] A hiteleshelyi oklevéllel összevetve, mindenképpen azt kell mondanunk, hogy Lukcsics kiváló munkájában ez a regeszta vélhetőleg téves évszámmal szerepel. A valkói főesperesi hivatalban 1435-ben már Barnabást találjuk.[126]

12. János

1415–1431 közt volt tolnai *archidiaconus*. [127] Tanulmányokat folytatott valamely külhoni egyetem *artes* fakultásán, melyet sikeresen abszolvált, így 1430-ban már a szabad művészetek mestereként szerepelt egy hiteleshelyi oklevél méltóságsorában.[128] Alkalmasint azonosíthatjuk azzal a *Johannes de Tolnaval*, aki 1429-ben a bécsi egyetem bölcsészeti karán bukkant fel.[129] Korábban a zágrábi egyházmegyében lévő váskai főesperesség élén állt, melyet András tolnai főesperessel elcserélt.[130] A zágrábi káptalanban birtokolt kanonoki javadalmát szintén elcserélte Andrással, annak pécsi stallumáért.[131]

13. Miklós (I.)

1394-ben kapott egy – lemondás folytán megüresedett – kanonoki javadalmat Pécsett.[132] Ekkor már egy-egy kanonoki javadalommal rendelkezett a zágrábi székeskáptalanban, továbbá a pécsi püspökvárban működő társaskáptalanban is. A pápai bulla meghagyta neki, hogy amennyiben elfoglalta a javadalmat, úgy a kiskáptalani stallumot adja ki kezéből. Egyházi állását tekintve áldozópap (*presbíter*) volt.[133]

14. Miklós (II.)

Zágrábi kanonoki javadalmát cserélte Zólyomi Benedekkel annak pécsi javadalmáért.[134]

15. Montilioi Péter[135]

Már 1352 előtt rendelkezett egy kanonoki stallummal a pécsi káptalanban.[136] 1352-ben Miklós pécsi püspök a pozsegaszentpéteri társaskáptalan préposti méltóságát, mint saját adományozási körébe tartozó javadalmat, neki adta és a pápai megerősítést is kieszközölte számára. Egy közelebről nem ismert egyetemen folytatott jogi tanulmányait sejteti, hogy a püspök *in iure perito* káplánjának és familiárisának nevezte. De Judicis Vilmos bíboros is familiárisának nevezte, és az általa korábban birtokolt zágrábi stallumot kérte számára,[137] amelyet VI. Ince pápa 1353-ban neki adományozott.[138] Ugyanebben az esztendőben a dömösi társaskáptalan éneklőkanonoki hivatalát is betöltötte, azonban pozsegai stalluma érdekében erről lemondott. Péter igen jó módban élhetett, melynek ékes bizonyítéka, hogy Renoldus mester személyében saját káplánt alkalmazott. Koszta neve alapján olasz, vagy francia származását valószínűsítette, és véleménye szerint Vilmos bíboros kíséretében érkezhetett az országba, a főpap itt birtokolt javadalmi kezelésére.[139] 1368 márciusában már nem volt az élők sorában, mivel ekkor zágrábi javadalmát Mihályfi Gergely esztergomi kanonok kapta.[140] Pécsett birtokolt stallumát Oslnai Konrád fia: Kelemen társaskáptalani kanonok nyerte el a következő év júniusában.[141]

16. Regensburgi Erhard

1429-ben a zágrábi székeskáptalan *lector*i hivataláért nyújtott be ismételt kérelmet a római kúriához.[142] Ekkor a pécsi és a zágrábi kanonoki testületekben birtokolt egy-egy kanonoki javadalmat.[143] A következő évben ismét az említett hivatalért *supplicált*, ám ekkor már két kanonoki stalluma mellett a pécsi székesegyház Szent Dániel oltárának *rektoratus*át is megszerezte.[144] A Német–Római császárság területén, Bajorországban található egyházmegyei központból származó egyházfői alkalmasint polgári családból származott.[145]

17. Sienai Miklós

XXIII. János pápa írnoke és familiárisa volt. Az Apostoli Széknek tett szolgálataiért kapta meg 1414-ben a pécsi káptalan kanonoki stallumát, valamint a zágrábi káptalan olvasókanonoki hivatalát.[146] A toszkánai városból származó egyházfői az itáliai polgárságot képviselte a káptalanban, melynek székhelyén alkalmasint igen ritkán tartózkodott.

18. Zágrábi Miklós

1345 óta volt javadalma a pécsi káptalanban, és birtokolt egy kanóniát a zágrábi egyházban is. Endre nápolyi király káplánja volt.[147] 1351 augusztusában már pécsi *cantorként* szerepelt,[148] mely hivatal adta teendőket egészen 1357 tavaszáig ellátta.[149] A tárgyalta időszak két hiteleshelyi kiadványában szerepel a neve: 1356 októberében és a rákövetkező esztendő májusában.[150] Zágráb városából származott, minden bizonnyal polgári famíliából.

19. Zloteg Fábíán

1438-ban nyújtotta be folyamodványát a kúriához, hogy a zágrábi egyházmegyében, addig általa birtokolt, *Stezesa* plébániaegyház javadalmát Nagyszabói (Nagfabó?) Mátyás fia: Pállal annak pécsi kanonoki javadalmáért és az olvasókanonoki stallumért elcserélhessék. Már korábban rendelkezett egy javadalmas kanonoki stallummal a zágrábi káptalanban.[151] Nem tudom adatokkal alátámasztani a csere megvalósulását, ám amennyiben az realizálódott is, Fábíán igen rövid ideig volt pécsi olvasókanonok.[152]

20. Zólyomi Benedek

Egyetlen adatot találtam rá vonatkozólag Lukcsics Pál regeszta kötetében, az 1437-es évnél, ám az év megjelölése minden bizonnyal téves.[153] Benedek főesperes pécsi javadalmát és a valkói *archidiaconusi* hivatalt elcserélte a zágrábi olvasókanonokkal és egy másik zágrábi kanonokkal, azok stallumaiért.[154] Benedek neve nem szerepel a pécsi káptalan által írásba foglalt közhitelű oklevelekben, így valkói hivatalviselését csak a rendelkezésre álló adatokból tudom bekalibrálni. A valkói hivatal élén 1431 októberében még János teológiai doktor,[155] majd 1434 márciusában már Benedek utóda, Herard állt.[156] Ezek alapján hivatalviselését e két esztendő közé kell helyeznünk, de természetesen – adatok hiányában – pontos meghatározása nem lehetséges. A polgárháborús időszakban (1440–1445) az Erzsébet és László párti Cilleiek oldalán találjuk Benedeket, így a Szlavónia birtoklásában stratégiai fontosságú zágrábi püspökségre nevezték ki, azonban ténylegesen csak 1445 februárjában tudta elfoglalni az egyházmegyét.[157] 1454-ben hunyt el. Zólyomból származott, alkalmasint mezővárosi polgárcsaládból.

[A tanulmány horvát nyelven megjelent: Crkvene veze između Pečuha i Zagreba. Pečuški kanonici u zagrebačkom stolnom kaptolu (1354.–1526.). In: *Etnografija Hrvata u Mađarskoj*, 2004. 141-161. p.]

Jegyzetek:

[1] A korábbi időszakban erre Koszta László irányította a figyelmet. Koszta László: Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged, 1995. 233-272., 257. p.; Uő: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214-1353). In: Tanulmányok Pécs történetéből, 4. Pécs, 1998. (továbbiakban: Koszta, 1998.) 95. p.

[2] Engel Pál: Magyarország világi archontológiája (1310-1457). I-II. Bp., 1996. (továbbiakban: Engel, 1996.) I. 79., 80. p.; **Engel Pál – Süttő Szilárd: Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn. In: Südost-Forschungen. Bd. 54. 1995. 23-48. p.** (továbbiakban: Engel-Süttő, 1995.) 32-33. p.

[3] Ezt követően Horvát-dalmát bánként folytatott sikeres harcokat Velence ellen. Engel-Süttő, 1995. 37. p.

[4] Engel, 1996. I. 73., 80. p. Az államkormányzatban is fontos pozíciókat töltöttek be ebben az intervallumban a pécsi és zágrábi egyháziak. Eberhard 1404-1419 között állt a nagykancellária élén, akit Albeni János (1421-1433), majd Gatalóczi Mátyás (1433-1437) követett e hivatalban, de már főkancellárként. Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. (továbbiakban: Bónis, 1971.) II. tábla.

[5] Engel, 1996. I. 73. p.

[6] 1359. 11. 21.: Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF.) 256677.; 1402. 04. 03.: DF. 256678, regesztája: Zsigmond-kori oklevéltár. I-VII. Szerk.: Mályusz Elemér – Borsa Iván. Bp., 1951-2001. (továbbiakban: ZSO.) II/1. 656. p., Nr.2835.

[7] 1392. 02. 19.: Monumenta Historica Episcopatus Zagrabienensis. I-II. Ed.: Tkalčič, Ivan Baptista. Zagrabiae, 1874. (továbbiakban: Tkalčič, 1874.) I. 332-334. p.; Reg.: ZSO. I. Nr.2395.

[8] „ad ecclesiam Sancti regis Stephani de eadem hora tertiarum, hora scilicet magne misse accessisset” Uo.

[9] 1405. 03. 11.: DF. 256489.

[10] 1436. 10. 23.: Codex Diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. I-XI. Ed.: Fejér, Georgius. Budae, 1829-1844. (továbbiakban: CD.) X/7. 823-824. p.; Koller, Josephus: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. I-VII. Posonii, Pesthini, 1782-1812. (továbbiakban: Koller.) III. 353-354. p.; Tkalčič, 1874. II. 128. p.

[11] 1458. 09. 29.: DF. 256448.

[12] Grünpeck József királyi orgonistától tanulta a hangszeres játékot, és sajátította el a hangszerkészítés technikai elemeit. Szigeti Kilián: Pécs orgonistái és orgonaépítői a késő középkorban. In: Baranyai Helytörténetírás, 1974-1975. Pécs, 1976. 13-19., 14. p.; Uő: Régi magyar orgonák. – Pécs. Bp., 1979. 14-19. p.

[13] Die Matrikel der Universität Köln von 1389 bis 1559. Hrsg.: Keussen, H. v. 3 Bde. Bonn, 1928-1931. (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschitskunde VIII. 2. erw. Aufl.) (továbbiakban: MUK.) I. 159. p.; Lukcsics Pál: XV. századi pápák oklevelei. I-II. Bp., 1931-1938. (továbbiakban: Lukcsics, 1931-1938.) I. Nr. 785.

[14] Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. (továbbiakban: Mályusz, 1971.) 67-79. p., Németországban vikáriusnak nevezték őket. Ld. Hauck, Albert: Kirchengeschichte Deutschlands. V/1. Berlin-Leipzig, 1954.8 198-199. p.

[15] Hollmann, Michael: Das Mainzer Domkapitel im späten Mittelalter (1306-1476). Mainz, 1990. (Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte. Bd. 64.) 17. p. Azonban a példák alapján ezt sem tartották be minden esetben. A helyetteseknek felszentelt áldozópapoknak kellett lenniük, hiszen csak így végezheték el a rájuk bízott feladatokat. Ld. Mályusz, 1971. 78-79. p.

[16] 1393. 11. 19-én még László (CD X/2. 134-136.), míg 1397. 03. 26-án már Márton (DF. 233128) volt a valkói főesperes. A vatikáni okmánytár alapján nehéz tisztázni a helyzetet, ugyanis a 3. kötetében a következők szerepelnek: 1391. 06. 22-én a pápa Jánosfi Mártonnak adta a Jecozai Henrik halálával megüresedett valkói főesperességet. A hiteleshelyi oklevelek tanúnévsorában, pedig László neve szerepel két 1393-ban kelt diplomában. Vö. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL.) 7825. ill. 7903.

[17] 1398. 04. 09.: Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/1-6. II/1-3. Bp., 1881-1909. [reprint: 2000] (továbbiakban: Mon. Vat.) I/4. 61. p. A császmái prépost éves jövedelme 100 ezüstmárka volt. Ez igen magas összeg, hisz ez kb. az egri prépost jövedelmének szintje.

[18] 1398. 12. 01.: Mon. Vat. I/4. 96-97. p.

[19] 1403. 02. 26.: Mon. Vat. I/4. 507-508. p.

[20] 1393. 11. 19.: CD X/2. 134-136. Reg.: ZSO. I. Nr. 3214.; 1411. 11. 23.: A Pécz-nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok levéltárában őrzött oklevelei. I. Szerk.: Kammerer Ernő. Bp., 1906. 264-266. p. Egyes adatok szerint 1412-ben is ő töltötte be e hivatalt, ám erre vonatkozóan okleveles adatokat nem találtam. Vö. Timár György: Tolnávár Mohács előtt. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk.: Glósz József. Tolna, 1992. 41-90. p. (továbbiakban: Timár, 1992.) 49. p.

[21] A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb. ágának okmánytára. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső et al. I-XII. Pest-Bp., 1871-1931. (továbbiakban: Zichy-okmánytár.) V. 42-44. p.

[22] 1402. 07. 01.: Zichy-okmánytár. V. 299-300. p.

[23] Néhány év késéssel 1420. 07. 19-én a pápa utasította, többek közt a császári prépostot, hogy a cserét erősítse meg. Lukcsics, 1931. Nr. 310.; ZSO. VII. Nr. 1960.

[24] Részletesebben ld. Fedeles Tamás: Egy németalföldi orvosdoktor a középkori Magyarországon. In: *Orvostörténeti közlemények.* (Megjelenés előtt.)

[25] 1412. 12. 20.: MUK. I. 159. p. 94,1.

[26] 1425. 02. 09.: Lukcsics, 1931. Nr. 785.

[27] Uo.

[28] Már 1412-ben is kezén van ez a javadalom. Vö. MUK. I. 159. p.

[29] *A Franciaországban található egyházmegyében a nevezett települést nem tudtam azonosítani, talán hibásan került be a névalak a supplicatioba.* Vö. Orbis Latinus. Ed.: Graesse, J. G. Th. – Benedict, F. Großausgabe Hgg. Pelch, T. I-III. Braunschweig, 1972. III. passim.

[30] 1427. 07. 18.: Lukcsics, 1931. Nr. 951.

[31] MUK. I. 159. p. 94,1.

[32] Az egyik Halis-i Alexander *Summa super tertio libro Sententiarum*a, amely a tulajdonában lévő teológiai munka egy része lehetett, a másik Summa Guidonis in Medicina, amely a kor egyik sebészeti alapkönyve volt. Vö. Keussen, Hermann: Beiträge zur Geschichte der Universität Köln. In: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 1899. 319-320. p.

[33] 1419. 06. 23.: MUK. I. 142. p.

[34] 1421. 06. 28.: MUK. I. 223. p. 10.

[35] Petrovich elképzelhetőnek tartja, hogy az őt ebben a javadalomban követő Macedóniai László váradi püspöki székre jutását követően (1527) ismét ő foglalta el a stallumot. Petrovich Ede: Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. számú ház történetéhez. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956. Pécs, 1956. 31-47. p. (továbbiakban: Petrovich, 1956.) 34., 39. p.; Uő: A pécsi káptalani házak. Pécs, 1983. (Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat.) 19. p.; Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok, 1100-1900. Esztergom, 1900. (továbbiakban: Kollányi, 1900.) 135. p. Bónis tévesen kispépostként említette. Bónis, 1971. 314. p.

[36] Október 20-án született. Kujáni Gábor: Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István történetéhez. Bp., 1913. (továbbiakban: Kujáni 1913.) 12-13. p. Sörös 1471-re, míg Nagy Iván, majd munkája nyomán Kollányi 1490 tájára teszi születését. Sörös Pongrác: Jerosini Brodarics István (1471-1539). Bp., 1907. (továbbiakban: Sörös, 1907. 7. p.; Kollányi, 1900. 135. p.

[37] Kujáni, 1913. 9-10. p.; vö. Sörös, 1907. 7. p.

[38] Sörös, 1907. 7. p.; Kujáni, 1913. 14. p.

[39] Kujáni, 1913. 19. p. Bónis szerint Szatmári püspök **anyagi támogatásával került Padovába. Azonban ehhez figyelembe kell venni, hogy Szatmári 1505-től állt az egyházmegye élén, míg Brodarics már az 1490-es években Padovában volt. Ernszt halála**

után valóban Szatmári patronálta. Bónis, 1971. 314. p. Hasonlóképpen vélekedik Farbaký Péter: Szatmári György, a mecénás. In: Művészettörténeti Füzetek, 27. Bp., 2002. (továbbiakban: Farbaký, 2002.) 194. sz. jegyz.

[40] Ezzel szemben inkább Thuz Osvát zágrábi püspök (1466-1499) támogatását tartja valószínűnek: Farbaký, 2002. 26. p.

[41] Kujáni, 1913. 19. p.; Sörös, 1907. 8. p.

[42] Bakócz Tamás 1491-1521 között főkancellár, Szatmári 1503-1521 között kancellár, majd 1521-1524 között főkancellár volt. Bónis, 1971. VII. tábla.

[43] Tóth-Szabó Pál: Szatmári György prímás (1457-1524). Bp., 1906. (Magyar Történeti Életrajzok 22. 1-3 füzet.) 290. p.

[44] Valószínűleg Jalsics János, anyai nagybátyja, ajánlotta a püspök figyelmébe, aki a zágrábi káptalan éneklőkanonokja volt. Kujáni, 1913. 14. és 20. p.; Sörös, 1907. 8-9. p.

[45] A régi armálist a család egyik őse hadi érdemekért kapta alkalmasint Nagy Lajostól, vagy Zsigmondtól. A címer a következő elemekkel lett kiegészítve: „István érdemeit a babérszörűt vivő fekete holló simbolisálja és azt jelenti, hogy István a tanultságával és tudományával ékesítette a család érdemeit.” Kujáni, 1913. 8., 12-13. p.

[46] Sörös, 1907. 11. p.; Kujáni, 1913. 21. p.; Bónis, 1971. 314. p.; Petrovich, 1956. 38. p.

[47] Itáliai útján testvére, Mátyás is vele volt 1524 januárjáig. Ezen diplomáciai utak mellett, többször járt követként Bécsben, Prágában. Bónis, 1971. 314. p.; VII. tábla; Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal. II. köt. Bp., 1902. (továbbiakban: Fraknói, 1902.) 356. p.; Sörös, 1907. 12-19. p.

[48] Bónis, 1971. 314. p., VII. tábla; Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, 1458-1526. In: Különnyomat a „Turul” 1930. évi XLIV. kötetéből. Bp., 1930. 10. p. Érdemes itt Kubinyi András értékelését idézni: „1526 elején Brodaricsot nevezték ki kancellárnak [...] nyilván a Szentszék és a Vatikán politikáját képviselte, az eredmény mégis az lett, hogy Mohács esztendejében egy kellő tekintéllyel és hazai kapcsolatokkal nem rendelkező férfi állt a kancellária élén.” Kubinyi András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490-1526). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk.: Zombori István. Bp., 1996. 119-134. p., 129. p. Megemlítenéd, hogy Szalkai László esztergomi érsek, kancellárt – akit teljesen negatívan értékelt Burgio – már korábban rá akarták venni, hogy adja át a kancellária vezetését. Brodarics kinevezése ellenére is a prímás kezében maradt a hatalom. Kubinyi András: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. 147-160. p., 159. p.

[49] Fraknói, 1902. 331. p.; 1522. 09. 01-én kelt levelében is pécsi prépostnak írja magát: DL. 25663. **Sörös szerint a pécsi várbeli társaskáptalan préposti stallumát kapta meg 1518-ban és még 1522-ben is bírta.** Sörös, 1907. 11-12. p. Ez azonban mindenképpen téves információ, mivel 1517 és 1522 között Piso Jakab töltötte be a pécsi kispréposti stallumot. Vö. Bónis, 1971. 323. p.; Főgel József: II. Ulászló udvartartása. Bp., 1913. 42. p.; Uő: II. Lajos udvartartása. Bp., 1917. 19. p.; Kubinyi András: A budavári Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. 231. Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. 225-232. p., 231. p.

[50] Az esztergomi káptalan 1524. 09. 03-án kelt oklevelében: „reverendo domino Stephano Brodarico decretorum doctori, preposito maiori Quinqueecclesiensi et canonico Strigoniensi secretarioque regie maiestatis [...] rectoratus altaris beate Margarete virginis et martiris in dicta ecclesia nostra Strigoniensi [...] cum domo et aliis omnibus eius pertinentiis vobis [...] auctoritate iuris patronatus nostri duximus danundum, donandum et conferendum”. Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve (1500-1502, 1507-1527). Közzéteszi: Solymosi László. Bp., 2002. (továbbiakban: EKJ.) 157-158. p.; Kollányi nem említi. 1524. 02. 29-én kelt hiteleshelyi oklevélben, már ő van prépostként megnevezve: DF. 276068.

[51] EKJ. 51. p. 35. sz. jegyz. Burgio Pápai követ 1524. 12. 06-án kelt levelében: „Stephano lo cantorato Strigoniense; vale 800 ducati”. Ezt kárpótlásul kapta, mivel az erdélyi püspökséget nem nyerte el. A király ígéretet tett, hogy az első megüresedő püspökséget neki juttatja. Mon. Vat. II/1. 91. p.; Sörös, 1907. 22. p.

[52] Nincsenek olyan adatok, melyek alapján teljes bizonyossággal állítható lenne e javadalom viselése, de Kujáni valószínűsíti. Kujáni, 1913. 23. p., 1. sz. jegyz.

[53] Kancellárrá történő kinevezése is igen elhúzódtott. Ennek hátterében Szalkai László esztergomi érsek, főkancellár állhatott. Fraknói, 1902. 373-381. p.; Sörös, 1907. 27-34. p. Szalkai szerepének újraértékelését Kubinyi András végezte el. Ld. fentebb.

[54] Az egri *custodiatu*sról, kárpótlásért cserébe, Bonzagno János – aki Brodariccsal baráti viszonyban állt – lemondott. A pápához intézett levelében Brodarics arra kérte VII. Kelement, hogy „méltóztassék neki valami 500 aranyas vagy nagyobb javadalmat adni”. Mon. Vat. II/1. 351. p.; Koller. V. 52-53., 182. p.; Aigl, Paulus: *Historia brevis venerabilis capituli cathedralis ecclesiae Quinque-Ecclesiensis a prima ejusdem origine usque finem anni 1838. Quinque-Ecclesiis*, 1838. 77-78. p.; Sörös, 1907. 34., 37. p.

[55] 1526. 07. 27.: „Illud preteream me ex episcopo Sirmiensi rursus praepositum Quinqueecclesiensem esse factum: omnia castella, vill, episcopatus illius, tota diocesis est in hostium potestate.” Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia*. Tom. II. Romae, 1860. (továbbiakban: Theiner, 1860.) 674-675. p.; Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás, 1440-1711*. Bp., 1990. (*Magyarok Európában II.*) 113. p.; Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora*. In: *A magyar nemzet története*. IV. köt. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1896. 500. p.; Sörös, 1907. 46. p.

[56] Szerencsésnek tekinthető, hisz életben maradt, de meglehetősen viszontagságok közt érkezett meg szeptember 6-án. A táborban elvesztette készleteit, útközben elpusztult a lova, cseh katonák elfogták és kifosztották. Sörös, 1907. 62. p.

[57] *De conflictu Hungarorum cum Solymano turcarum imperatorem ad Mohach*. Krakkóban (1527) és Baselben (1568) jelent meg. Kiadása: Kulcsár, Petrus. Ed. *Bibliotheca Scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova*. Budapestini, 1985. Pozsonyban kelt az a levele is, melyet a lengyel alkancellárhoz írt, és amelyben beszámolt arról, hogy elvesztette püspökségét, pécsi prépostságát és az esztergomi kanonoki stalluma is veszélyben van. Sörös, 1907. 63. p.; Petrovich, 1956. 24. jegyz.

[58] Kujáni, 1913. 23. p.; Bónis, 1971. 314. p.; Fricssy Ádám: *A pécsi egyházmegye püspökei*. In: *Pécsi Szemle*, 2001 tavasz. 22-23. p.; Kollányi, 1900. 136. p.

[59] **1539. 11. 07.** Kujáni, 1913. 61. p.; vö. Sörös, 1907. 145. p. I. János király mellett állt 1527. március közepétől egészen haláláig, mint egyik leghűségesebb híve. Ld. Barta Gábor: *Humanisták I. János király udvarában*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 194. p.

[60] Wertner Mór: *Zsigmond király magyar kísérete Rómában 1433-ban*. In: *Századok*, 1903. 907-920. p., 909. p.

[61] Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. I-II. Bp., 1886-1890. Nr. 186.

[62] IV. Jenő pápa 1438. 04. 16-án hagyta jóvá a cserét. *Monumenta romana episcopatus Vespremiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára*. I-IV. Bp., 1896-1907. (továbbiakban: Mon. Vesp.) III. 101-102. p.

[63] Bónis, 1971. II. és III. tábla.

[64] Fraknói, 1902. 18. p.; Fraknói Vilmos: *Genealogiai és heraldikai közlemények a vatikáni levéltárból*. In: *Turul*, 1893. 1-8. p.

[65] Mályusz Elemér: *A magyar rendi állam Hunyadi korában*. In: *Századok*, 1957. 5-6. sz. 46-123., 592-602. p. (továbbiakban: Mályusz, 1957.) 584. p.

[66] 1438. 01. 13.: Lukcsics, 1938. Nr. 532-533.

[67] 1438. 03. 22.: Körmeny József: *Annatae e regno Hungaria provenientes in Archivo Secreto Vaticano 1421-1536*. A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annátái. Bp., 1990. (*Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 21.*) (továbbiakban: Körmeny, 1990.) Nr. 104.

[68] 1438. 12. 07.: DL. 64764.

[69] Mon. Vesp. III. 102-103. p.

[70] Mon. Vesp. III. 107. p., IV. 435. p.

[71] Utoljára 1443. 04. 22-én szerepelt fehérvári prépostként, majd 1443. 08. 14-én a méltóság már üresedésben volt, tehát Büki ekkor már nem volt az élők sorában. 1443. 11. 02-án IV. Jenő pápa utasította a veszprémi püspököt, hogy az István halálával megüresedett fehérvári prépostságban Andrást, a pécsi társaskáptalan prépostját, I. Ulászló alkancellárját, erősítse meg. Lukcsics, 1938. Nr. 792.; Bónis, 1971. 110. p.; Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. Bp., 1994. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 12.) 338. p. 4. sz. jegyz.

[72] Bónis, 1971. 106. p.

[73] Bónis, 1971. 106. p. 54. jegyz.

[74] Bónis, 1971. II. tábla.

[75] Pl. Szeged és a szomszédos települések határjárása, az óvári uradalom osztálya stb. Bónis, 1971. 106. p.

[76] CD X/7. 823-824. p.; Tkalčič, 1874. II. 102. p.

[77] 1439. 05. 24.: DL. 13378, Reg.: Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. Bp., 1997. (továbbiakban: Bónis, 1997.) Nr. 2508.

[78] Bónis, 1971. 106. p.

[79] 1446. 01. 13.: Lukcsics, 1938. Nr. 879.

[80] Uo. és Timár György: A szentisztelet Pécssett, a középkorban (patrocinium, titulus ecclesiae). In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk.: Font Márta. Pécs, 2001. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) 69-100. p. (továbbiakban: Timár, 2001.) 92. p.

[81] 1357. 10. 18. „hominem nostrum videlicet honorabilem virum magistrum Clementem de Gara socium et concanonicum nostrum” A Blagay család oklevéltára. Szerk.: Thallóczy Lajos – Barabás Samu. Bp., 1897. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 28.) 355-357. p.

[82] 1389. 11. 09.: Mon. Vat. I/3. 3-5. p.; Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1910. (továbbiakban: Békefi, 1910.) 302., 385-386. p.; Kollányi, 1900. 70. p.

[83] 1401. 04. 20.: Zichy-okmánytár. V/249-50. p.; ZSO. II/1. Nr. 1020.

[84] 1401. 06. 21.: Mon. Vat. I/4. 343. p.

[85] 1402. 03. 19.: DL. 45919.; ZSO. II/1. Nr. 1522.

[86] Uo.

[87] Pl. 1401. 06. 21.: „Ladislaus Johannis” Mon. Vat. I/4. 343. p.; Kollányi, 1900. 70. p.

[88] Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: Középkori magyar adattár. 2001. (PC CD-ROM, Arcanum Digitéka) (továbbiakban: Gen.) 2. Tábla. Dorozsma nem Garai Bánfi ága.

[89] Fügedi Erik: Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja. In: Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből. Szerk.: Csizmadia Andor. Pécs, 1967. 97-109. p., 100-101. p.

[90] Gen. 2. Tábla.

[91] Életrajzát korábban két alkalommal röviden összefoglaltam: Fedeles Tamás: Két pécsi prépost a 15. század első feléből. In: *Pécsi Szemle*, 2002. Nyár. 21-27. p., 25-27. p.; Uő: Matthias von Gatalócz Propst von Pécs/Fünfkirchen (1428-1437). In: **Specimina Nova. Pars Prima Sectio Mediaevalis II. Hersg.: Font Márta. Pécs, 2003. 77-82. p.**

[92] A család névadója egy bizonyos Gathal nevű személy 1300 táján élhetett. Erről a Gatalóczi Miklós számára 1481-ben Varasd megye gyűlésén a nádor és az országbíró által kiadott kiváltságlevélből szerzünk tudomást. Bónis, 1971. 107. p. Mátyás 1457-ben távozott az élők sorából, így ebből arra lehet következtetni, hogy talán valamikor a 14. század utolsó évtizedében láthatta meg a napvilágot.

[93] 1404. 11. 07. – 1419. 09. 01. között volt főkancellár. Engel, 1996. I. 89. p.; 1397. 08. 16. – 1406. 11. 08. és 1409. 08. 19. – 1419. 09. 01. között állt a zágrábi egyházmegye élén. Engel, 1996. I. 79-80. p.; Engel-Süttő, 1995. 44-45. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_059-079.htm

[94] A pápa 1401. 05. 05-én adta neki a *lectoratus*: Mon. Vat. I/1. 328-329. p. Békefi szerint 1401 és 1411 között viselte e hivatalt, míg Fügedi 1428-ig tolta ki hivatalviselésének idejét. Véleményünk szerint azonban vélhetőleg egyik „záróévszám” sem jöhet szóba. A Békefi által megállapított 1411-es évvel szemben elég csak arra utalni, hogy az 1412. 10. 29-i *supplicatio*jában is még bácsi lectorként szerepel, míg a Fügedi által megjelölt 1428-as év Gathalóczi kancelláriai működése miatt kevésbé valószínű. Vö. Békefi, 1910. 67. p.; Fügedi Erik: A XV. századi magyar püspökök. In: *Történelmi Szemle*, 1965. 477-498. p. (és később az adattár nélkül: Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981. 89-113. p.) 488. p.; ZSO. III. Nr. 2849.

[95] Brüstle, Josephus: *Recensio universi cleri dioecesis Quinqueecclesiensis*. Tom. I. Quinque-Ecclesiensis 1874. 532. p.

[96] 1412. 10. 29.: ZSO. III. Nr. 2849.; Eberhard állt természetesen mögötte. Engel-Süttő, 1995. 45. p.

[97] 1419 08. 18.: Lukcsics, 1931. Nr. 202.; 1421. 10. 20.: ekkor arra hivatkozik, hogy a javait a törökök becsapása tönkretette („propter incursiones turcorum diminuta sunt”). Uo. Nr. 422.; 1423. 05. 10.: Uo. Nr. 588.; 1424. 12. 10.: Uo. Nr. 760.

[98] Albeni 1421. 10. 18. – 1433. 03. 14. között volt főkancellár. Gathalóczi főkancellársága: 1434. 07. 25. – 1437. 11. 05., majd már váci püspökként: 1439. 09. 17. – 1439. 11. 03. Engel, 1996. I. 89. p.; vö. Bónis, 1971. II. tábla.

[99] Mályusz, 1957. 579. p.

[100] Ezt egy 1436. 11. 03-án kelt diploma *corroboratio*ja is igazolja, mivel azt Zsigmond császári kisebb pecsétjével kellett megerősíteni, mert egyéb pecsétjei – a nagyobb kettős (*maiori duplici*) és a kisebb titkos (*minori secreto*) – Mátyás főkancellárnál maradtak. Mályusz, 1957. 579. p. 506. jegyz. A személyes jelenlét bíróságát 1435-1437 között irányította. Bónis. 1971. III. tábla.

[101] 1430. 01. 11-én Leweldi Mihály fizette le a prépostság jövedelme után járó annátát. Körmendy, 1990.

[102] 1437. 12. 27.: „Supplicatio Gregorii Johannis de Nempti, de nobili genere, canonici Bosniensis pro provisione canonicatus et prebendae ac praepositurae ecclesiae Quinqueecclesiensis (150 fl), vacantium per promotionem Mathiae Gregorii de Gathaloutz ad ecclesiam Waciensem ...” Lukcsics, 1938. Nr. 520.

[103] A nagykancellária alkancellárja: 1438-1439: Bónis, 1971. III. tábla; főkancellárságára ld. 25. sz. jegyz.; 1437. 12. 27. előtt – 1439. 11. 03.: váci püspök. Lukcsics, 1938. Nr. 520.; Engel, 1996. I. 75. p.; 1440. 05. 08. – 1457. 03. 21.: veszprémi püspök. Engel, 1996. I. 78. p.

[104] Bónis, 1997. 109., 146. p.

[105] Mályusz, 1957. 584. p.

[106] 1443. 11. 02.: a Büki halála folytán üressé vált javadalmat András pécsi kispépost kapta. Lukcsics, 1931. Nr. 792.

[107] 1445. 06. 30-án már nincs életben, mert ekkor már Hangács Albert, – aki érdekes módon szintén ítélőmester a kancellárián – kérte a préposti stallumot. Lukcsics, 1938. Nr. 859.

[108] Bónis, 1971. 149-150. p.; Mályusz, 1957. 584. p.; Mályusz, 1971. 202. p.; Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 145. p.

[109] Róla Fügedi tanulmányából tudunk, de sajnos nem jelölte meg forrását. Vö. Fügedi 1965. 488.

[110] Erről egy 1423-ban kelt *supplicatio*jából értesülünk. Lukcsics, 1931. Nr. 588.

[111] Lukcsics, 1931. Nr. 1451-1452.; Lukcsics, 1938. Nr.1. 59., 283., 312.

[112] 1359. 02. 10.: Bossányi Árpád: *Regesta Supplicationum*. (A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású adatai) 1342-1394. II. köt. Bp., 1918. (továbbiakban: Bossányi, 1918.) 2. Nr. 185.

[113] 1365. 05. 11-én kelt kérvényében, melyben egy esztergomi javadalomért folyamodott: „non obstante, quod in Quinqueecclesiensi et Zagradiensi ecclesiis canonicatus et prebendas et rectoratum in hospitali s Bartholomei Quinqueecclesiensi obtineat.” Bossányi, 1918. Nr. 389.; Petrovich Ede: Pécs középkori kórháza. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1960. Pécs, 1960. 271-274. p. (továbbiakban: Petrovich, 1960.) 271., 272. 8. jegyz.; Fedeles Tamás: A pécsi ispotály igazgatói a 14-16. században.

egyhaztortenei_szemle_2005_02_059-079.htm

121. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 2003. 182-185. sz. 117-126. p.

[114] Bossányi, 1918. 199. p.

[115] 1360. 07. 29-én nevezte ki a pápa Miklóst a főesperesi hivatalra. Ld. Bossányi, 1918. 199. p.

[116] 1365-ben az éneklőkkanonokok sorában szerepel. Békefi, 1910. 101. p.

[117] 1365. 05. 11.: kollányi, 1900. 63. p.; Mon. Vat. I/1. 494. p.; Bossányi, 1918. 198. p. Idézi: Petrovich, 1960. 272. p. 8. jegyz.

[118] 1365. 09. 24.: Bossányi, 1918. Nr. 389.; Petrovich, 1960. 272. p. 9. jegyz.

[119] Kollányi, 1900. 63. p.

[120] Prépostságát László fia: Mihály, míg zágrábi stallumát István fia: Miklós kérte, mivel az „vacantibus/vacabit per assecutionem lectoratus ecclesie Strigoniensis”. A pápa azonban nem járult hozzá, mert „quia Gallus non est prosequutus gratiam suam”. Mon. Vat. I/1. 500., 512. p.

[121] Békefi, 1910. 151. p.; Bunyitay Vince: A váradi püspökség káptalanai és monostorai a püspökség alapításától az 1566. évig. In: *Uő: A váradi püspökség története. I. köt. Nagyvárad, 1883. 105. p.; Kollányi, 1900. 63. p.*

[122] Békefi, 1910. 97-98. p.; Kollányi, 1900. 63. p.

[123] Pl. Bossányi, 1918. Nr. 389.; Kollányi, 1900. 63. p. Engelnél és Szentpéterynél sem szerepel az alkancellárok között. Vö. Engel, 1996. I. 90. p.; Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) 169. p.*

[124] 1434. 03. 18.: DF. 233442.

[125] 1437. 05. 09.: „postquam Benedictus Mathie de Zolio de archidiaconatu de Walko et praebenda ac canonicatu Quinqueecclesiensibus, Nicolaus Johannis de canonicatu et praebenda ecclesiae Zagrabiensis ac Herardus Johannis de lectoratu Zagrabiensi ex causa permutationis resignaverant, auctoritate ordinaria Johannis Caproncha, vicarii generalis in spiritualibus ecclesiae Zagrabiensis et Henrici episcopi Quinqueecclesiensis ita permutaverunt, ut archidiaconatus Herardo, canonicatus et praebendae ecclesiae Quinqueecclesiensis Nicolao, canonicatus et praebendae ac lectoratus ecclesiae Zagrabiensis Benediczo tradita sint.” Lukcsics, 1938. Nr. 481.

[126] 1435. 05. 17.: DL. 44035.

[127] 1415. 01. 30.: DF. 290632, 1431. 10. 06.: DL. 12411. A Petrovich-hagyaték alapján 1413 és 1430 közé helyezte működését: Timár, 1992. 49. p. Azonban az okleveles anyagban 1415 előtt nem akadtam nyomára.

[128] 1430. 05. 23.: DL. 12254.

[129] Fraknói Vilmos: *Magyarországi tanárok és diákok a bécsi egyetemen a XIV-XV. században. Bp., 1874. 44. p.*

[130] Lukcsics, 1931. Nr. 310. p.; ZSO. VII. Nr. 1960.

[131] Uo.

[132] 1394. 10. 26.: Mon. Vat. I/3. 275-276. p.

[133] Uo.

[134] Téves évszámmal (1437. 05. 09.) szerepel: Lukcsics, 1938. Nr. 481. Vö. az adattárban Herard és Zólyomi Benedek nevek alatt frottakkal!

[135] Rövid életrajzát összeállította: Koszta László: A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. sz. közepéig. In: *Aetas*, 1991. 3-4. sz. 40-58. p. (továbbiakban: Koszta, 1991.) 51. p.

[136] Uo.

[137] Uo.

[138] Theiner, 1860. 6. p.

[139] Koszta, 1991. 51. p.

[140] Mon. Vat. I/1. 500. p.

[141] Mon. Vat. I/1. 494. p.

[142] 1429. 04. 09.: Lukcsics, 1931. Nr. 1242.

[143] Uo.

[144] 1430. 08. 03.: Lukcsics, 1931. Nr. 1418.; Timár, 2001. 87. p.

[145] Apja nevét 1429-ben Péternek, míg 1430-ban Jánosnak írták. Lukcsics, 1931. Nr. 1242., 1418.

[146] ZSO. IV. Nr. 2477.; Békefi, 1910. 185. p.

[147] Bossányi, 1918. 195-196. p.

[148] Koszta, 1998. 231. p., Nr. 467.

[149] Bossányi, 1918. 196. p.; Békefi, 1910. 137. p. szerint 1358. 05. 26-a előtt volt e hivatalban, melyben Alexius követte, azonban Békefi utóbbit nem említette.

[150] 1356. 10. 10.: DL. 1875, 1357. 05. 16.: DL. 86504.

[151] 1438. 08. 14.: Lukcsics, 1938. Nr. 577.

[152] 1438. 12. 07-én már Bertalan volt a *lector*. DL. 64764.

[153] Ld. fentebb Herard neve alatt és a 119. jegyzetben!

[154] Lukcsics, 1938. Nr. 481.

[155] 1431. 10. 06.: DL. 12411.

[156] 1434. 03. 18.: DF. 233442.

[157] A korszakra és a zágrábi püspökség szerepére ld.: Pálosfalvi Tamás: Cilleiek és Tallóciak: Küzdelem Szlavóniáért (1440-1448). In: *Századok*, 2000. 45-98. p., külön. 54-55., 71-73. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Végh Zsuzsanna: A reformáció előzményei és kezdete Ung vármegyében

A humanizmus megjelenése és hatása

Az előző század vége és a 16. század eleje látszólag békés időszak volt Ungban. Valójában azonban a nyugodt felszín alatt már készülöben voltak azok a változások, – az egész országhoz hasonlóan – melyek alapjaiban forgatták fel az élet addigi rendjét. A századfordulót vizsgálva föl lehet tenni azt a kérdést, hogy vajon melyik történelmi eseménnyel is kezdődött el az új időszak. A humanizmus megjelenésével, a Jagellók trónra lépésével, vagy az 1514. évben kirobbant parasztháborúval? Valószínűleg a humanizmus és a reneszánsz ideje volt az a mérőöldkő, mely ígérte és hozta is a változásokat először az emberi gondolkodás átformálódásában, majd pedig az események alakulásában. A reneszánsz gondolkodás az egyéniség szabad érvényesülésének igénylésén alapult, lényeges elemeit már nem a vallás, hanem a ráció szolgáltatta. A reneszánsz embere elfordult ugyan az egyházi élet addig megszokott formáitól, de a lényegétől nem. Nyitottabb, személyesebb jellegű, nem pedig formákba merevedett vallásosságra vágyott. Olyan egyházat szeretett volna, amely közelebb áll az evangéliumi alapokhoz, nem torzítja el a skolasztika „szórszálhasogatása”. A humanista gondolkodás esetében tehát nem feltétlenül hitelenségről van szó, hanem olyan törekvéstről, mely megújítani kívánta a spirituális életet.[1]

A Mátyás király alatt meghonosodott humanizmus, mint tudjuk, Itáliából érkezett hozzánk. Hazánkban addigra meggyengültek az éppen fennálló politikai és gazdasági rend alapjai, változások történtek, melyeket a társadalmi viszonyok módosulása és a világiasabb gondolkodás idézett elő.

A budai udvar kedvelt „tanyája” volt a humanista tudósoknak. Számos fiatal tanult a bolognai, valamint padovai egyetemeken és számuk a Jagelló korra elérte a több százat.[2] Amennyiben a reformáció magyarországi előzményeit, térhódításának okait akarjuk megvizsgálni, ide kell visszakanyarodnunk az időben.

Mátyás király az államigazgatásba megfelelő műveltségű munkatársakat kívánt, akiket az ország kialakult szokásainak megfelelően egyházi javadalmazással fizettek. Ezt még az Anjou uralkodók vezették be, akik orvosokat jutalmazták ilyenképpen. A tisztviselők tehát egy-egy jól jövedelmező apátság, vagy prépostság, esetleg püspökség anyagi előnyei miatt léptek egyházi pályára, sokszor kényszerből, anélkül, hogy erre lelki jellegű indíttatást éreztek volna. A legtöbben – érezve ennek a visszásságát – csak akkor szenteltették magukat pappá, mikor elérték a püspöki méltóságot.[3] A helyzet csak a 15. század utolsó éveiben indul lassú változásnak. Mátyás központosítási törekvéseinek egyik eredménye az volt, hogy uralkodása vége felé egyre több világi ember került vezető pozícióba, kincstári fizetéssel. Átmeneti kor volt ez, mely átnyúlt a 16. század első éveibe is. Sajnos ekkora a magyar egyház legfelső rétege elvilágiasodott, erkölcsi vezetésre alkalmatlanná vált.

A fentiek azonban nem jelentik azt, hogy a reformáció megjelenésének oka Magyarországon a klérus hanyagsága lett volna, vagy az, hogy magára hagyta volna a híveit. A hiba valójában abban rejlett, hogy a reformzsinatok – bár jól látták a felmerülő igényeket, érzékelték az emberek megváltozott gondolkodását – nem a felmerülő lelki szükségleteken próbáltak meg segíteni, hanem a régi, középkori szokásokat próbálták meg még inkább kihangsúlyozni. A régi formákkal szemben elkeseredett küzdelem kezdődött egy bensőségebb spirituális életet hirdető, kornak jobban megfelelő egyházi élet igénye után.[4] Az egyházi vezetésnek ez a szellemi rövidlátása okozta azt a hibát, hogy hagyták ellaposodni a prédikációkat. Nem látták be, azt, hogy sem a liturgia, sem pedig a szentbeszédnek nevezett skolasztikus szórszálhasogatás nem tudja többé kielégíteni a hétköznapi ember szellemi és érzelmi igényeit. Fokozottan igaz volt ez a nagyobb városok

humanista műveltséggel már átítatott műveltebb rétegeire. Nyilvánvalóvá vált, hogy a 15. században Magyarországon szintén uralkodóvá vált egyházi élet nem volt alkalmas arra, hogy a híveket önállóan gondolkodó és cselekvő keresztyénné tegyék. A társadalom tehát fogékonyra vált az egyházszerkezeti reform befogadására és kívánatosnak is tartotta azt.[5]

Reformokra volt szükség a hazai szerzetesrendek körében is, ahová viszont – a pálosokat kivéve – meglehetősen szabadon életvitel gyűrűzött be. Vezetőik szigorú fegyelemmel próbálták fegyelemre kényszeríteni őket. Az egyszerű emberek közt sűrűn megforduló kolduló rendek szerzetesei voltak azok, akik az egyházban felismerték végül a megújulás sürgető szükségességét és az első kezdeményezések is innét indultak ki.

Úttörői a ferences rend obszerváns ágának képviselői voltak. Ők kezdtek először nagyobb gondot fordítani a prédikálásra, valamint a prédikációs irodalomra. A magyarok városokban mind a szószéken, mind pedig a liturgiában megszólalt a magyar nyelv.[6]

Nem történt ez másképp Zemplénben sem, ahol a ferencesek ezen ágának több kolostora is volt, így például Sárospatakon. A város iskolájában tanuló ungi diákok, a heti piacokon megforduló kereskedők, jobbágyok és nemesemberek – a vidéket kolduló barátok mellett – hazatérve szűkebb pátriájukba, akarva vagy akaratlanul is de terjesztői lettek az új eszméknek, gondolkodási irányzatoknak. Ezen a módon juthattak el a megyébe reformáció egyik előzményeként számon tartott, belső spirituális megújulást célzó áramlatok, melyek táptalajra leltek a köznemesség, világi alsó papság és a parasztság köreiben. Az alapok meg voltak már teremtve, hiszen a kor egyszerű, hétköznapi emberének is volt egy bizonyos egyházi tájékozottsága. A papjaik által elvárt módon gyakorolták a kegyességet, vették magukhoz a szentségeket. Kellett, hogy legyen az itt élőknek valamennyi teológiai műveltségük is, melynek segítségével eligazodhattak az őket körülvevő világban a mindennapokat és a vallásos életet illetően.[7] A falvakban megforduló vándor szerzetesek tudták, hogy ezek az emberek értik az egyház nyelvét, ismerik saját korukat, környezetüket, de jól látták megújulásra vágyó lelki igényeiket is. Nem csoda hát, hogy épp a ferences rend obszerváns ágán bontakozott ki az a szociális törekvéseket szintén tartalmazó, vallási reformokat sürgető mozgalom, mely alapjaiban rázta meg és forgatta fel a jól megszokott egyházi és társadalmi rendet. A szerzetesrend két kiemelkedő személyiségéhez voltak köthetőek ezek a reformtörekvések, úgymint Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak, akik mindezeket a gondolatokat nyomatékosan kihangsúlyozták közreadott prédikációs kötetekben.[8]

A Dózsa vezette parasztháború és annak következményei Ungban

Érzékenyen hatottak azonban a köznépre azok a kedvezőtlen intézkedések is, amelyekkel a meggyengült központi hatalom ellensúlyozni próbálta a gazdasági élet katasztrofális megromlását. Egyik ilyen intézkedés a dézsma pénzben való kifizetésének a megtiltása volt, valamint a visszatérés a terményjáradékra. Megszigorították a szabad költözködés feltételeit, belső vámhelyeket állítottak fel. A parasztnak tilos volt a vadászat, és elvették a mezővárosok kiváltságait azért, hogy a jobbágyok falvaikban maradjanak. Kapos és Ungvár sem maradt ez alól kivétel. Ugyanakkor tragikus méreteket öltött mindenütt a jobbágytelkek „pusztásodásának” a folyamata. A településeken éhínség és különböző járványok ütötték fel a fejüket. Megoldhatatlannak látszó feszültséggócok jöttek létre, és a szociális helyzet az addigiakhoz képest elviselhetetlenné vált. Az emberek úgy érezték, szándékosan torlaszolták el előttük a társadalmi felemelkedés útját. A Dózsa György vezette parasztháború okait vizsgálva elgondolkodtató Szűcs Jenő állítása, aki szerint a lázadás a parasztnak egy gazdag, vagy gazdagodó rétegének mozgalma volt a gazdasági hatalomból való részesedésért, amellett, hogy magára Dózsa nagyban hatott a székely szabadság eszméje.[9] A falusi papok életszínvonala éppúgy leromlott, mint híveiké, s ha próbálták is vigasztalni őket, nem sokra mentek vele. Az embereknek bizonyára volt némi betekintésük a gazdag világi felsőpapság és uraik életébe is. Mindezek ismeretében nem csoda hát, hogy az olyan területeken, mint Zemplén-, vagy Ung vármegye az obszervánsok

tanításai jó táptalajra leltek.

A keresztes toborzás 1514 április végén kezdődött. A toborzás során a mozgósításban az obszerváns ferences rendtartomány szervezete felhasználta az egész országot átfogó örkerületeit és kolostorának tagjait. Gócpontja az országnak ezen a tájékán Abaúj és Zemplén vármegye határterülete volt Szikszóval, valamint Sárospatakkal. A szerzetesek két hét leforgása alatt jelentős sereget gyűjtöttek össze. Pelsőczy Bebek János akkori gömöri főispán leveléből tudjuk, hogy a hadgyűjtést gaztettek és botrányok kísérték. A szomszédos megyék nemessége, hogy útját állja a fosztogatásnak, fegyverkezni kezdett. Céljuk a mozgalom elfojtása volt. Pálóczy Antal Bakócz Tamáshoz intézett levele a pataki vár fenyegetettségéről számol be.[10] Bakócz értesülve erről és az ország többi területén történt rendbontásról, 1514. május 15-én beszüntette a toborzást mondván: „egyes kiközösített szerzetesek és világi papok a keresztes hadba toborzás ürügyén konkolyt hintenek”. [11] A ferences rend helytartója az ügy kivizsgálására a rend valamennyi kolostorába, így a patakiba is biztosokat küldött. Kijelentette, hogy minden bizonnyal ott is vannak előljáróikkal szemben engedetlen, kolostort elhagyó hitehagyottak, akik misztikus tanokat vallva magatartásukkal befeketítik a szerzetesi élet tisztaságát. A tiltószó elkésett, a törökök ellen meghirdetett keresztes háborúból nemesség ellenes fölkelés lett, mely mozgalmában felhasználta az egyház fogalomkincsét. 1514 augusztusa után az egész ferences rendtartományban egymást érték a vizsgálatok és fegyelmi ügyek. A forrongó gócekban az úgynevezett „hitehagyottak” kiemelkedő szerepet játszottak.[12]

Kapos környékén a korabeli források szerint ugyancsak egy ferences barát „izgatta a paraszti népséget a nemesség ellen”. Neve nem maradt fenn. Maga az „ungi front” egyébként alárendelt hadszíntérnek számított. Kapitánya szintén szerzetes volt, talán épp a fenn említett „lázító”. [13] A lázadás végül elbukott. Megtorlása nemcsak a hatalom, hanem az egyház részéről is súlyos volt. Az elítéltektől megtagadták a gyónás és az utolsó kenet szentségét, ami azt jelentette, hogy kiátkozottnak tekintették őket.[14]

Az 1514 októberében összehívott országgyűlés elsősorban a parasztság megbüntetésével és a nemesség kártalanításával foglalkozott. Megtiltották a jobbágyság szabad költözködését, megszüntették földtulajdonukat, megpróbálták útját állni a parasztok nagybirtok felé irányuló mozgásának. A megfogalmazott törvény azonban – miután jobban átgondolták – már tartalmazott bizonyos kibúvókat. Később a rendeletek közül sokat feloldottak vagy módosítottak. Végül is, ha a nemesség felől szemléljük a dolgokat, a jobbágy érték volt. Ahogyan Werbőczy megfogalmazta: a nemesség keveset ér paraszt nélkül.[15] Így tehát ahol csak lehetett, a birtokosok kimondatlanul bár, de nem avatkoztak a parasztság ügyeibe. Ilyen volt például az, hogy a jobbágy szabadon rendelkezett gyermekével. Amennyiben ugyanis a családfő gondoskodott a jobbágytelek utáni kötelezettségek teljesítéséről, a földesurat nem érdekelte, mi történik a családban. Az is igaz, hogy ez a réteg gazdaságilag jóval kiszolgáltatottabb volt, mint más országokban, de ez sem volt mindenütt egyforma, amit a parasztok ki is használtak, élve a különböző rendeletek joghézagjaival. Nagyon jól tudta a parasztság, hová és kihez kell fordulni problémáikkal saját környezetükben. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy ügyesen kihasználták a mindenkori „kisember” lehetőségeit. Ugyanakkor megfélemlítettek voltak, a társadalom szemében szükséges rossznak számítottak, amit még sokáig éreztettek feljebbvalóik velük szemben.[16]

A reformáció megjelenése

Ungban a főszerep ezután hosszú időre a Drugetheké, illetve a köznemesi családoké lett. A helyzet – akárcsak az egész országban – az élet minden területén továbbra is nyomorúságos volt. A lázadást ugyan leverték, ám a fennálló szociális, – erkölcsi – és gazdasági problémák változásokat követeltek. Ezek alól az egyház sem volt kivétel. Az oktatást elhanyagolták, a falusi plébániák papjai alig tudtak írni, olvasni.[17] Némelyik magyar főúr, így például Perényi Péter, vagy Thurzó Zsigmond humanista köröket alakítottak udvaraikban, melyek szintén elősegítették azt, hogy Magyarországon kevéssel Luther fellépése után már terjedni kezdtek a

reformáció eszméi. A leggyorsabban ezek a tanok az anyanyelv azonosságára, valamint a Németországgal való kapcsolatok révén főként az észak-magyarországi és az erdélyi városok német ajkú lakossága között terjedtek. A reformáció eszméinek másik fontos magyarországi bázisát Mária királynénak, II. Lajos feleségének német környezete jelentette. II. Lajos nevelője, Brandenburgi György, aki egyben Mária bizalmas tanácsadója volt, valamint két udvari pap, Cordatus Konrád és Henckel János a lutheri elveket vallották.[18] Példájuk a fő- és köznemesség körében is éreztette hatását, ám az utóbbiak – németellenes politikai magatartásuk miatt – kezdetben reformációellenesek voltak. Különösen nem kedvelték Brandenburgi Györgyöt, aki a Habsburg párt vezéralakja volt. Werbőczy már 1521-ben felszólította a királyt, hogy tartsa távol Magyarországtól ezt a fajta eretnekséget.[19] Az 1523. évi országgyűlés 54. törvénycikke Luther követőit eretnekeknek nevezte, fej- és jószágvesztést mondva ki rájuk. Ezt a rendeletet az 1525. évi országgyűlés megerősítette, máglyahalált javasolva a tévelygőkre. A király egyik határozatot sem erősítette meg.

Az 1526-ban bekövetkezett mohácsi katasztrófa után a helyzet megváltozott. A magyar egyházi élet számos vezetője elesett, ez pedig azt jelentette, hogy irányítók nélkül maradt az egyház. A felsőbbség elvesztése miatt keletkezett űr, és a fennálló zavaros helyzet miatt az egyházmegyék lakossága, valamint az alsópapság egy része még fogékonyabb lett az új tanok és a vallási megújulás eszméi iránt.[20] Politikai téren szintén változott a helyzet. Miután az üresen maradt trónt nemcsak a Habsburgok, hanem Szapolyai János is szeretne volna megszerezni, így egyik fél sem léphetett fel szigorúan a reformáció hívei ellen. Mindkettő elítélte ugyan, mint eretnek tant, számítva a pápa és az európai udvarok támogatására, de komolyabb lépést, néhány rendeletet leszámítva egyik sem tett.[21]

A reformáció terjedésének első szakasza hazánkban 1521-1540 között zajlott. A lutheri tanításokat és azok cáfolatait világi papok és szerzetesek hirdették. Ilyenek voltak Ozorai Imre, vagy a Patakon is megfordult Dévai Bíró Mátyás, továbbá Sztárai Mihály, vagy Szegedi Kis István. Mellettük a későbbiekben laikusok is felléptek: diákok, áruikat a hetipiacon áruló, sok helyen megfordult kereskedők, valamint külföldet megjárt mesterlegények. A protestantizmus tanai így hamar eljutottak a nagyobb településekre. Némely helyen bevezették a két szín alatti áldozást, felhagytak a gyónással, elvetették a bűjtöt.[22]

Ung területén az is nagyban megkönnyítette a reformáció tanainak a terjedését, hogy az egi egyházmegyében, köszönhetően a torzsalkodó főuraknak és a kinevezett püspökök alkalmatlanságának, meglehetősen zilált helyzet uralkodott. Viszont a falvak és mezővárosok lakóinak hűbéres helyzete nehézséget okozott: kevés önállósággal rendelkeztek, jogaik korlátozottak voltak. A reformáció befogadása a helyi földesúron múlt, nem pedig a parasztságon. A közösség és a földesúr „kettősén” belül az utóbbi volt az erősebb.[23] A megye reformációját illetően ismét csak szem előtt kell tartanunk Sárospatak központi szerepét. Az itt megfordult reformátorok tanításai ugyanis Terebes, Sátoraljaújhely és a többi nagyobb zempléni település után a földrajzi közelség miatt az ungi vármegyében is terjedni kezdtek. Köszönhető ez Kopácsi Mihálynak, a zempléni születésű Gálszécsi Istvánnak, valamint Siklósi Mihálynak. Mindhármuk pártfogója Patak új ura, Perényi Péter volt, aki mint Szapolyai János híve, jó kapcsolatban állt a Drugethokkal.[24]

Gálszécsi egyes források szerint már 1530 körül megkezdte reformátori munkásságát. 1536-ban megjelent híres énekeskönyvét – mely a legrégebbi, magyar nyelven megjelent énekgyűjtemény – Perényi Péternek ajánlotta. Gálszécsi 1538 táján kerülhetett Patakra a Perényiek másik birtokáról, Gálszécsről, ahol tanítóskodott, és iskolát állított fel nemesi ifjak számára.[25] Siklósi és Kopácsi pataki működésének ideje azonban vitatott tény. Egyesek szerint már 1530 előtt itt munkálkodtak. Iratosi János 1644-ből származó állítása szerint az 1523-ban kelt, lutheránusok elleni rendeletet többek közt Kopácsi István, Siklósi Mihály sárospataki és újhelyi tanítók, valamint patrónusuk, Perényi Péter és Petrovics Péter ellen hozták.[26] S. Szabó József szerint Perényi 1526-ban hívta meg Kopácsit először Patakra, mikor ide helyezte át udvarát.[27] Egyik állítás sem valószínű, hiszen az említett főúr csak 1527-ben kapta meg Sárospatakot, a két reformátor munkálkodásának ideje pedig 1545 környékére tehető.[28]

Perényiről megemlékezett Pázmány Péter is, aki azt állította, hogy a magyar főurak közül legelőször ő tért volna át protestáns hitre. Igazság szerint azonban Perényi úgynevezett protestantizmusa erősen vitatható. Valószínűleg inkább csak egy megtisztultabb római katolikus egyház képe lebegett előtte, mert bár a bécsi udvarban eretneknek titulálták, 1537-ben Sárospatakon misét hallgatott. Érdeklődése a pártfogói szerepig terjedhetett. Néhányan neki ajánlották műveiket, udvarában protestáns prédikátort tartott. Így fordulhatott meg Patakon Dévai Bíró Mátyás is, aki azonban kevés ideig maradt, mert összekülönbözött Perényivel, mivel az nem volt hajlandó szakítani a „Krisztus teste” misztériummal.[29]

Bármilyen nézeteket vallott is, bizonyos, hogy udvarának hatása és az ott működő reformátorok nagy szerepet játszottak 1530-35 között nemcsak a város hatósugarában lévő vidék, hanem a Drugeth család protestáns hitre való áttérésében is. Valószínű ez azért, mert Drugeth Ferenc Perényi lányt vett feleségül, – ami a Perényiekkal való kapcsolatát mutatja a családnak – testvéréről, Gyögyről pedig azt jegyezték fel, hogy „testestől, lelkestől” a reformáció híve volt.[30] István nevű fivérével együtt mindhárman 1542-ben Perényi és más főurak mellett tagjai lettek annak a sárospataki ligának, mely egyfajta véd- és dacsövetséget jelentett e trónussal szemben. A liga tagjai egymás ügyeiben az országgal szemben csak a saját maguk felállította bíróságok ítéletét voltak hajlandók elismerni kötelező érvényűnek.[31] A Drugethek személyében egyébként olyan hatalmaskodó, öntörvényű nemzetségről van szó, akik szerették érvényre juttatni akarataikat minden tulajdonukban lévő birtokon. Jellemző, hogy még a saját vallásukhoz oly makacsul ragaszkodó rutén közösségekre is rá tudták erőszakolni ideig-óráig a reformációt, igaz, mint később kiderült, csak formálisan.[32]

Példájukat a protestáns hitre való áttérésben az 1540-es évek második felében a köznemesség és a parasztság szintén követte. Sajnos az ungi vármegye reformációjának e korai szakaszáról nem túl sok adat áll rendelkezésünkre.

A kaposi plébánia iratai szerint a városkában a lakosság java része 1550-re már befogadta a protestantizmust. Ugyanez mondható el Ungvárról, ahol 1555-ben már egy Péter magister nevű prédikátor működött, aki Luther tanait hirdette. E két településről gyűrűzhetett tovább a későbbiekben előbb a német, majd később a svájci irányzat meglehetősen gyorsasággal. 1570-re az ungi főesperesség 30 valaha oly virágzó plébániájából egy sem maradt. Működésük hosszabb, rövidebb ideig szünetelt.[33] Kaposról egyszerűen kiűzték a szerzeteseket, és ugyanerre a sorsra jutottak a pálosok és kolostoraik is, melyeket kegyuraik szüntettek meg. Az ungvári és villei rendházakat feldúlták, értéktárgyaikat elvitték.[34]

Fentebb említettem már a prédikátorok mellett a laikusok szerepét. A reformációról való híradásaikat a piacokon és fogadóknál nyilván ugyanabból a társadalmi rétegből származók hallgathatták, mint nem olyan régen az obszerváns ferencesekét. Nem hanyagolható el ezen a téren a falusi papság szerepe sem. Egyes emberek befogadták, mások elvetették az új tanokat. Bizonyos azonban, hogy mindennapi beszédtema lett a falvak és mezővárosok lakóinak a körében, hiszen a vallás kérdései, melyek eddig nyilvánvalóak voltak és biztos pontot jelentettek a hétköznapiakban, most hirtelen tele lettek kérdőjelekkel.[35] A végső döntés joga viszont már nem az ő kezükben volt. Valószínűleg Ung esetében elmondható, miszerint a nemesség társadalmi tekintélye, jogi és gazdasági szerepe erősen befolyásolta a parasztság elhatározását a vallási dolgok tekintetében ugyanúgy, mint az élet egyéb területén.[36] A vidéki köznemesség úgy vélte, joga van beleszólni abba, hogy saját falujában – ahol lakhelye többnyire a templom mellett állt – milyen szertartás szerint menjen végbe az istentisztelet. Szavával szemben sem a lakosság, sem pedig a templom papja nem lehetett kezdeményező. Az utóbbiak inkább engedtek az erősebbik félnek, mert nem minden esetben volt hova menniük, a jobbágy pedig követte urát.[37] Jó példa erre Csicsér nevű község esete, ahol a földesúri család egyik ága a reformáció követőjévé vált, a másik megmaradt a római katolikus egyházban. A történetek folytán két részre szakadt nemcsak a falu lakossága, hanem maga a templom is. Szentélye a katolikusoké lett, másik felét a protestánsok vették használatba. Ez a helyzet a későbbiekben számos háborúság forrása lett a faluban.[38]

Amennyiben tehát summázni akarjuk, kinek is volt nagyobb része a reformáció elterjesztésében az ungi vármegyét illetően, akkor azt lehet mondani, hogy kivette ugyan belőle részét mindegyik társadalmi réteg, de a döntő szót a nemesség mondta ki. Legtöbb esetben persze, ami az uralkodó rétegnek politikai eszközt jelentett, az egyszerű embernél hitvallássá és életstílussá vált. Amit uraik kezdtek el, azt a köznép vitte tovább, és kitartásuknak köszönhetően maradt fenn.

A különbség egyébként a két felekezet között eleinte nem volt szembeötlő, talán ezért is fogadta be – sok minden egyéb mellett – olyan könnyen a vidéki lakosság. Az istentiszteleti liturgia sem egyik napról a másikra változott meg, hanem ez inkább egy folyamat része volt. Sok helyen évekig megmaradt a régi templomi felszerelés is. Nem tűntek el egyszerre az oltárok, a szentképek és a miseruhák sem.

A helvét irányzat megjelenése, Kálmáncsehi Sánta Márton szerepe

Magyarország területén a reformáció svájci irányának első képviselői az 1540-es évek utolsó felében jelentek meg. Az 1545-ben megtartott erdődi zsinat végzéseiben az úrvacsora kérdésében Melancthon szellemében íródtak, bár meghagyták még a fülbegyónást, s a résztvevők kijelentették, hogy a feloldozás, valamint a szentségek kiszolgáltatása és az ünnepek megülése terén a régi szertartásokat követik.[39]

A svájci reformáció radikális úttörője Kálmáncsehi Sánta Márton volt, aki a Zwinglit követő ághoz tartozott. Miután ez az irányzat az úrvacsorában csak jelképet látott, „sacramentáriusoknak”, az „szentségtagadóknak” nevezték követőit. I. Ferdinánd már az 1530-as években rendeletet hozott ellenük. 1548-as országgyűlés törvényben mondta ki, hogy a templomi képeket, oltárokat összetörő és elégető „sacramentáriusok” szigorúan büntetendők. Erdélyben Izabella királyné és Fráter György üldözték őket.[40] Maga Kálmáncsehi az 1538-as segesvári hitvita után lett a reformáció híve. Gyulafehérvári kanonokként ugyanis, mint a vita egyik elbírálója, hivatalból részt vett ezen az eseményen.[41] A hitvitát követően Mezőtúrra ment. Itt kezdetben Luther tanait hirdette, majd az 1550-es évek elején Zwingli szellemében kezdett el prédikálni.[42] Zwinglianizmusa főleg a szertartásbeli radikalizmusban és a sákramentumok jelképi jellegének hangsúlyozásában állott. Úrvacsora tana ezzel szemben „túlhaladott” volt Zwinglién, helyt adva a Krisztussal való közösség gondolatának.[43] Valójában inkább a Bullinger-Kálvin-féle felfogást vallotta, bár az előbbi közelebb állt hozzá mint Kálvin.[44]

A hagyomány szerint 1546-ban Munkács mellett Ungváron szintén prédikátoroskodott. Ezt az egyébként vitatható tényt több forrás is megemlíti. Elsőként Mészáros Károly, aki szerint Ungváron már 1546-ban volt helvét irányú közösség, melynek létrejöttében Kálmáncsehié és Petrovics Péteré, Munkács akkori uraé lett volna a főszerep. Mészáros két műre hivatkozott: Bethlen Farkas „Historia Transylvaniae” című könyvére, valamint Budai Ézsaiás „Magyarországi história” nevű munkájára.[45] Megnéztem az említett könyveket, ám mindkét utalás hibásnak bizonyult. Bethlennél ugyan szó van a megadott oldalon Petrovics Péterről, de 1551. évi dátummal, Kálmáncsehi neve pedig meg sincs említve. Budai esetében ugyanez volt a helyzet. A téves adatot az idők folyamán mások is átvették, így: Haraszty Károly, Makay Dániel, vagy Csomár Zoltán.

Történelmi tény, hogy Kálmáncsehi pártfogója Petrovics Péter volt, ám ő csak 1551-52 között kapta meg Munkácsot, Ungvárhoz pedig nem sok köze volt. Pártfogói szerepe Bereg és nem Ung vármegyére terjedt ki.[46] A nevezett prédikátor pedig 1547-48 között Sátoraljaújhelyen szolgált, nem pedig Ungban, vagy Beregben. Beregszászi tevékenysége 1552-től bizonyítható. Természetesen nem kizárt, hogy mind újhelyi, mind beregszászi prédikátorsága idején megfordult Ungváron is.[47] Sajnos kevés megbízható forrás maradt ránk erről az „erőszakos, durva humorú népszónokról”, ahogyan Révész Imre jellemezte. Kálmáncsehi egy kortársa szerint „külsőségeiben olcsó vallást hirdetett az embereknek, mondván, neki magának elég az a ruha,

ami rajta van, és fizetést sem kér többet, csak amiből jól tud lakni”.^[48]

Munkácsra kerülése annak volt köszönhető, hogy 1551-ben menekülnie kellett Debrecenből, ahová Sátoraljaújhegyről került. Itt ugyanis a makacsságig menő eréllyel próbálta meg eltávolítani a templomból az oltárt és a képeket, amivel nemcsak a híveket, hanem lelkésztársait is magára haragította. Ezt onnan tudjuk, hogy Debrecenből való szökése után Báthory András országbíró kerestette.^[49] 1552-ben a ladányi zsinaton zwingliánus nézetei miatt a lutheránusok kiátkozták. Ekkor már Beregszászon lelkészkedett. Valószínűleg ő volt a vezetője annak a zsinatnak, melyet 1552 decemberében a városban tartottak. Fennmaradt ugyanis egy lista a zsinat résztvevőinek a neveivel, mely Kálmáncsehi Sánta Mártonéval kezdődik. Márpedig az akkori szokások szerint az ilyen listák élére mindig annak a prédikátornak a neve került, aki az összejövetelnek otthont adó helyen szolgált.^[50] A zsinaton egyébként a helvét irányt szorgalmazók arattak győzelmet. Kálmáncsehinek bizonyára része volt abban, hogy a résztvevők az úrvacsoratanról, a fülbegyónás elvetéséről és az oltárok eltávolításáról a svájci értelmezés szerint határoztak.^[51] 1556-ban visszakerült Debrecenbe, ahol egy évet szolgált. 1557 decemberében hunyt el, mint a Tiszántúl nagy részére kiterjedő első helvét egyházkerület szuperintendense.^[52]

Kálmáncsehinek ha volt is szerepe Ung reformációjában, az inkább közvetett, mint közvetlen, mert az erély, mellyel a svájci reformáció mellett foglalt állást és szorgalmazta annak elfogadását, túllépett Zemplén és Bereg határain rányomva bélyegét az egész régióra.

A század második felétől már több olyan települést találunk a vármegye területén, melynek papjai a helvét iránynak megfelelően végezték az egyházi szolgálatot. A legelsőik közül említve néhányat: 1559 után Ungvár, 1560-ban Tiba, 1564-ben Dobóruszka és Palágy, 1565-ben Csicsér, 1566-ban Nagykapos népe élt vallásgyakorlattal ezen a módon.^[53] Az átmenet azonban korántsem volt békésnek nevezhető. Császlócon a helybeliek 1559-ben nem elégedtek meg azzal, hogy elfoglalták és felgyújtották a templomot, hanem még a plébánost is megölték, mert ragaszkodott hitéhez. 1573-ban Nyárádon, Nyárádi Miklós alispán gyilkolta meg egyik rokonát, mert az visszatért a katolikus hitre.^[54]

A protestáns egyházszerkezet kialakulásának kezdetei, a svájci irányú reformáció győzelme, zsinatok, hitviták

A protestantizmus nagyarányú térhódítása és a plébániák sorozatos megszűnése 1560-ban arra vitte rá Verancsics Antal egri püspököt, hogy egyházmegyéjének protestáns prédikátorait – sikertelenül bár – megpróbálja „tévelygéseikről” meggyőzni a Tridenti zsinat szellemében. Szemében ugyanis ők még mindig a római katolikus egyház tagjai voltak, magát pedig püspöküknek tartotta. Próbálkozása azonban nem járt sok sikerrel.^[55] Talán ez is oka lehetett annak, hogy az országnak ebben a részében nem alakult ki szuperintendencia úgy, mint például a Tiszántúlon. A reformáció során kialakult egyházmegyék egészen 1733-ig megmaradtak az esperesi kormányzat mellett, nem hozva létre egységes igazgatású területet. A traktusok „esperesi szövetségben”, ún. „esperesi confraternitásban” éltek egymás mellett. Espereseik püspöki jogokat gyakoroltak, egységüket a generális zsinat biztosította. Mintául azok a késő középkorban kialakult fraternitások szolgáltak, melyek az alsópapság körében jöttek létre egyfajta önszerveződés alapján. Ide tartozott a zempléni, az abaúji, a borsod-gömöri, valamint az ungi egyházmegye. Egymás közötti kapcsolatuk nem volt túlságosan szorosnak nevezhető. A borsodi a török hódoltság miatt kötődött lazábban a „szövetséghez”, az ungi pedig a távolság miatt. A fraternitások közös szervezkedését 1562-re tehetjük azért, mert ez az év volt a lassan kialakuló protestáns szervezetek tömörülésének éve. A tiszáninneni egyházvidék gyülekezetei ekkora alakulhattak át annyira protestánssá, hogy önálló szervezeteket alkothassanak.^[56] Ez a helyzet annyi ideig állott fenn, amennyi éppen elég volt ahhoz, hogy az egri püspökkel egyébként sem törődő protestáns esperesek megszokják ezt az állapotot. Az eredmény az lett, hogy az említett egyházmegyékben valamennyi esperest megillette a „szuperintendensi” cím, amely mellett az „inspector” elnevezés is gyakorta

előfordult. Jogukban állt zsinatot összehívni, gyakorolták az egyházlátogatást, a fegyelmezést, képviselték az egyházat a világi előljárókkal szemben. Szükséges megjegyezni, hogy Ung csupán annyira vett részt a közös dolgokban amennyire az feltétlenül szükséges volt. Jobban törekedett az önállóságra, mint a másik három.[57] A fent említett jelenség magyar sajátosság volt. Amikor hazánkban a 16. sz. közepén megindult a protestantizmus nagyobb területi egységbe való tömörülése, a folyamat kereteit nagy részben a régi római katolikus egyházi szervezet adta meg. Ezen a ponton a magyar reformáció „ellentmond” a svájci iránynak, hiszen Kálvin eltörölte a püspökség intézményét. Az egyházszervezet egyik alapsejtje az egyházmegye lett.[58]

A lelkipásztorok helyzete semmivel sem lett könnyebb, mint középkori elődeiké. Nagy többségük egyszerű származású volt, pályájuk, anyagi lehetőségeik alakulása a helyi birtokostól függött. Iskolázottságukat tekintve vegyes képet kapunk. Akadtak közöttük jólképzettek, de voltak kevésbé műveltek is. Ebben Ung semmiben sem különbözött az ország többi részétől. A település nagyságától, gazdasági helyzetétől függött, milyen lelkész jutott oda, hiszen a külföldi egyetemet végzettek általában bővebb javadalmazású helyekre kerültek.

Ilyen parókiának számított Ungvár, ahonnan ránk maradt egy 1589-ből származó díjlevél Miskolczy Pál működésének idejéből. A díjlevél öt részre osztható. Miskolczynak külön javadalmazás járt a Drugethektől, ami főleg élelemből és ruházkodásra való szövetből állt. A díjlevél második felét a várostól kapott fizetés teszi ki. Innét 200 forintnyi készpénzt, fát, búzát és bort kapott. Dézsmában is részesült, valamint a 9 leányegyházból – amelyeket felváltva látogatott keddenként – szintén folyt be némi jövedelem, nem beszélve a stóla díjról. Katolikus elődje valaha ugyanezeket a juttatásokat kaphatta, mert ebben nem történt semmilyen változás a középkor óta sehol.[59]

A prédikátorok helyzetét vizsgálva tudjuk, hogy a tárgyalt korban nem volt elegendő számú és megfelelően képzett szolgálattévő sem itt, sem pedig máshol hazánkban Magyarországon és ez még sok évig így is maradt. Ennek oka az oktatás leromlott színvonala, valamint a zavaros politikai helyzet lehetett, nem beszélve arról a tényről, hogy a protestantizmus nem volt egységesnek nevezhető.[60]

Jól jelzik ezt azok a hitviták a svájci irány és Luther követői között, melyek a 16. század utolsó évtizedeit jellemezték. Ezek a viták végül a két protestáns felekezet különválásához vezettek. Az első lépéseket Kopácsi István, Thúri Farkas Pál és Szegedi Kis István tették meg. Mindhárman Melancthon követőinek vallották magukat, ám krisztológiájuk és úrvacsoratanuk mégis inkább a kálvini tanításokat követték. Kálmáncsehi Sánta Márton zwingliánizmusától szigorúan elhatárolódtak.[61] 1559-ben csatlakozott hozzájuk Dávid Ferenc és Heltai Gáspár. Ugyanebben az évben látott napvilágot Heltai kolozsvári nyomdájában – a medgyesi és marosvásárhelyi hitvitákat követően – az első magyar hitvallási irat „Az úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás” címmel. Ez a hitvallás Zwingli teológiájának hatását mutatja.[62]

Fontos állomást jelentett ugyancsak a Debrecen-Egervölgyi hitvallás megjelenése 1561-62-ben. A tiszáninneni egyházmegyék képviselői első zsinataikat Tarcalon tartották. A legjelentősebbnek ezek közül az 1562. évi számított, ahol Kopácsi István elnökletével, a lutheránusok heves tiltakozása ellenére elfogadták Béza 1560-ban készített latin nyelvű genfi vallástételét, de egyes részeit kihagyták, vagy átdolgozták. Ilyen kihagyott rész volt az, melyben Béza a legfőbb egyházi tisztség betöltéséről beszélt. E tisztség betöltőjének jelölésére a dékán, illetve a superintendens címet ajánlotta. Kimondták, hogy az úrvacsorát ostya helyett kovászos kenyérral kell kiszolgáltatni, a predestináció tanát pedig tanítani kell, mint üdvösségre szükséges hitcikkelyt. A zsinat 1564-ben Tordán folytatta munkáját, így született meg a Tarczal-Tordai hitvallás.[63] A zsinatokon természetesen az ungiak is részt vettek és a többiekkel együtt megerősítették állásfoglalásukat a kálvini tanok mellett. Visszatérve a tarcali zsinathoz, további eredményei közé tartozott az is, hogy létrehoztak egy főbb lelkipásztorokból álló szervezetet, melyet „presbyteriumnak” neveztek el. Hatásköre a középkori püspöki jogkört ölelte fel és az esperes legfőbb tanácsadó testületként működött. Valószínűleg ez volt az a zsinat, mely megteremtette az alapját a már említett fraternitások közti szövetségnek. Ugyancsak a

középkorra vezethető vissza a „senior” elnevezés, mellyel az esperesi tisztet is viselő prédikátorokat illették. Helyetteseik a „conseniorok” voltak. A traktus vezetőit a fraternitások képviselői együttesen választották meg. A zsinatokon elnöklő espereseket archidiakónusoknak nevezték. Egyikük neve fönmaradt 1664-ből, Gönczi Andrásnak hívták. Egyes állítások szerint ezek a „presbiteriumok” azonosíthatóak a cseh testvérek kistanácsával, vagy azzal az intézménnyel, melyet Szegedi Kis „senatus ecclesiasticusnak” nevezett. A mai presbiteriumokhoz még természetesen semmi közük nem volt. A föntiek alapján ismét szembeötlő hogy mind a szerkezeti felépítésben, mind pedig a tisztségek megnevezésénél miképpen köszönnek vissza a középkori tradíciók és a katolikus egyházszervezet egyes formái. Ösztönösnek tűnik az a törekvés, hogy megtartsák a régiből mindazokat a dolgokat, melyek beépíthetőek egy új egyházszerveztbe, így könnyítve meg az annak létrehozása körül felmerülő nehézségeket.[64]

A döntés a helvét irány mellett természetesen nem volt egységes. Ellenzői közé tartozott többek közt Perényi Péter fia, Gábor, aki ragaszkodott jószágain az Ágostai hitvallás megtartásához. 1563-ban mind Zemplénben, mind pedig Ungban szigorúan felelősségre vonta azokat a birtokain szolgáló prédikátorokat, akik engedélye ellenére részt vettek a tarcali zsinaton. Nem kevesebbet követelt tőlük, mint a lutheri irány mellett való megmaradást, a predestináció elvetését, és az úrvacsora ostyával való kiszolgáltatását. Próbálkozásainak sikerét csupán 1567-ben bekövetkezett halála akadályozta meg. Örökösei – különösen ruszkai Dobó Ferenc – a helvét reformációt támogatták.[65] A helvét irányú tanok elterjedésének sikerében Ung vármegye területén csakúgy, mint máshol a Felvidéken szerepet játszott a nyelvi kérdés is. A magyar mezővárosok parasztpolgársága előtt ugyanis könnyen szembe lehetett állítani a lutheri „német vallással”. [66]

Azt azonban máig nem tudjuk, hogy az ungiak miért maradtak távol az 1566. január 22. és 23. napjain megtartott gönci zsinatról. Ez volt az a gyűlés ugyanis, ahol Károli Gáspár, gönci lelkész és Kassa-völgyi esperes irányítása alatt egyházi rendtartást fogalmaztak meg a résztvevők immár a helvét irány szellemében. Ez a rendtartás kimondta, hogy a lelképásztorok igyekezzenek megszerezni a Béza-féle hitvallást és Kálvin Kátéját. Kötelességül tűzte ki számukra az Apostoli hitvallás, valamint az Úri ima kátészerű magyarázatát, továbbá utal a tanítói kötelességekre. Hívás esetén megkövetelte a lelkésztől a betegek vigasztalását, de határozottan eltiltotta az úrvacsorának ily alkalommal való kiszolgáltatását. A lakodalmazást csak vasárnap nem engedte meg. A világiak fegyelmezésére fenntartotta a kiközösítést, mint legnagyobb büntetést.[67] A kidolgozott szabályok az egyházi élet szinte minden területét érintették, – az ünnepeket is beleértve – kivéve az úrvacsora kiszolgáltatásának módját. Abból a levélből viszont, amit a tiszántúliaknak küldtek, az derül ki, hogy a közhangulat a kovászos kenyér mellett döntött.

Ugyanezen a zsinaton sor került egy jelentős hitvitára is Károli Gáspár és az antitrinitárius tanokat valló Egri Lukács között. „[Egri] bár elismerte, hogy öröktől fogva egyenlő istenségű az Atya Fiú és Szentlélek, úgy azonban, hogy az Atya a rendre nézve, mint kezdet és kútfő tekintessék, de azért a két hittudós nézetei között támadt üreg megmaradt.”[68]

Az Ungi egyházmegye a zsinaton hozott kánonokat elfogadta, ám a vitáról – nem tudni mi okból – nem vett, vagy nem akart tudomást venni, mert ezt követően Egrit nemcsak ungvári prédikátorul hívták meg, hanem esperesnek is megválasztották.[69]

Magának az antitrinitarizmusnak (Szentháromság-tagadás) előfutára hazánkban Francesco Stancaró, olasz emigráns orvos volt, akit Petrovics Péter hívott meg Kolozsvárra az 1550-es évek közepén. Felfogása szerint Krisztus csak emberi természete szerint lehet közvetítő. A könyörgés ténye ugyanis Stancaró állítása szerint nem egyeztethető össze az isteni természettel. Magyarországi követői – Egrit leszámítva –, Arany Tamás és Dávid Ferenc voltak. Feltehetőleg miatta marad távol Ung az 1567-ben megrendezett debreceni zsinatról, ahol a másik három tiszáninneni egyházmegye aláírta a Helvét Hitvallást.[70] Az ungi vármegyében élő, svájci irányt választó protestánsok csak 1568 második felében, Szikszai Gergely esperessége alatt Egri távozása után csatlakoztak ehhez a határozathoz.

Egri ungvári tartózkodása idején buzgón hirdette tanait, s ennek köszönhetően gyorsan terjedt az antitrinitarizmus a vidéken. Nézeteiben anabaptista elemek is voltak. Elvetette a gyermekkeresztséget, mindenfajta esküvést – a házasságot is beleértve – tiltott, és helyeselte a teljes vagyoni közösséget. A traktus lelkipásztorai közül egyre többen emelték fel a szavukat ellene. Emiatt 1568 januárjában előbb Szikszón, majd augusztus 24-én Sárospatakon hívtak össze zsinatot. Azt a levelet, melyet ebben az ügyben Bézának küldtek, az ungi prédikátorok is ellátták kézjegyeikkel. Eredményt végül a sárospataki zsinat hozott. Egri tanaira ráütdötték az eretnekség bélyegét és távoznia kellett Ungvárról. Új esperessé a már említett Szikszait választották meg.

Az említett zsinatokon a megyék lutheránus lelkészei is részt vettek, bár az összhang nem volt teljes a két protestáns felekezet képviselői között, mert továbbra sem tudtak megegyezni az úrvacsoránál használatos kovászos, vagy kovásztalan kenyér kérdésében.[\[71\]](#)

Amint a század vége felé megszilárdulni látszott a hitviták tüzeiben lassan formálódó protestáns egyházszervezet, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy a gönci határozatok nem képesek megfelelni a megváltozott viszonyoknak. Nem minden esetben tartalmaztak már napra kész útmutatást a lelkipásztorok és híveik számára. Szükségessé vált egy új, mind a négy egyházmegyét érintő szabályzat kidolgozása. Nem ismerjük a név szerinti szerzőket, csak azt tudjuk, hogy ezek az új rendeletek 1595-ben láttak napvilágot „Felsőmagyarországi cikkek” néven. A törvénykönyv 551 cikket foglalt magába. Pontosabban részletezte elődjénél a prédikátorok és tanítók feladatait, valamint kimondta, hogy a kiközösítés nemcsak az egyháztagokat, hanem a gyülekezeteket is éppúgy érinti, ha a szükség úgy hozza. Előírta a kápláni tisztség visszaállítását, továbbá az eddigieknél nagyobb hangsúlyt helyezett az egyházfegyelemre. A protestáns felekezetek vezetői igyekeztek nagyobb figyelmet szentelni a gyülekezeti élet egészére. Ezek a törvények a mai napi azt éreztetik az olvasóval, hogy nem volt mindegy, mi történik egy gyülekezeten belül. A hívő egyháztag életének legalább egy területén, mégpedig a vallást érintő kérdések pontján biztonságban érezhette magát. Volt egy közösség, mely odafigyelt rá. Ennek a közösségnek szabályai voltak, melyek meghatározták nemcsak a gyülekezet, hanem a magánélet hétköznapijait is, ugyanakkor irányt adtak a vallás és a hit dolgaiban. A „Felsőmagyarországi cikkek” mellett hasonló feladatot töltöttek be a „Borsod-Gömör-Kishonti cikkek”, valamint a „Zempléni cikkek” alatt ismert kánonok.[\[72\]](#)

A protestáns felekezetek kettéválása

Súlyos problémát okozott az is, hogy a protestantizmus nem volt egységes. A svájci reformáció térhódítása következtében ugyanis a lutheri irányzat elveszítette magyar ajkú követőinek a legnagyobb részét, ráadásul meg kellett küzdenie a saját soraiban felmerült nehézségekkel is, az erdélyi szászok között csakúgy, mint a Felvidéken. A vita az ortodox lutheránusok és az ún. kryptokálvinisták, vagyis Melancthon követői között robbant ki. Az 1577-ben keletkezett ortodox lutheránus hitvallás, a „Formula Concordiae” – mely a két irány egyesítését kívánta volna elősegíteni – Magyarországra eljutva, csak még jobban elmérgesítette a viszonyt, kettészakítva ezzel a hazai evangélikusok táborát. Az elfajuló hitvitákba a kryptokálvinisták oldalán a tiszáninneri reformátusok is bekapcsolódtak. A két felekezet amúgy sem túl jó kapcsolatát a kialakult helyzet tovább rontotta, és végül kettéváláshoz vezetett.[\[73\]](#) Kivételt ebben Ung és Zemplén megyék jelentettek, ahol a Felvidék más részeivel ellentétben, nem váltak szét az evangélikusok és a kálvinisták.[\[74\]](#)

Néhányan „uniót” emlegetnek, mely 1597-ben jött volna létre, erre azonban nincs hiteles dokumentum. Egyszerűen egy történelmi folyamat részeként maradt fenn a régi állapot. A szakadás itt nem történt meg, tehát unióra sem volt szükség. Ily módon egy egyházmegye kebelében együtt éltek a többségükben szlovák anyanyelvű lutheránusok, és a reformátusok egészen 1670-ig. Nemegyszer előfordult azonban, hogy ha valahol a lelkipásztor a lutheri tanok szerint tartotta az istentiszteletet, utódja ugyanazon a helyen már a svájci reformáció alapján prédikált. A Ungban mindkét felekezet egy esperes alá tartozott, ellentétben Zemplénnel,

ahol a lutheránusok ügyei külön alesperes alá tartoztak. A törvényalkotás és annak alkalmazása így egymás mellett párhuzamosan haladhatott tovább. A „Felsőmagyarországi cikkek” elfogadása idején az egyházmegye vezetői gondoskodtak arról, hogy a lutheránusok, akik nem értettek egyet a szabályzat valamennyi pontjával, szabadon követhessék saját felfogásukat. Nagyon bölcsen nem voltak hajlandóak megengedni azt, hogy a két felekezet egy szervezetben belüli léte emiatt csorbát szenvedjen. A helyzet 1670-ben változott meg, mikor a zempléni lutheránusok és az ungiak egy része a Sáros megyei lutheránus esperességhez csatlakoztak. Az egyházmegye kebelében megmaradt többség rövid időn belül beolvadt a reformátusságba.[75]

Betekintve a hétköznapiakba, azt láthatjuk, hogy bár az államhatalom részéről (Ung végig a Magyar Királyság alá tartozott) a század utolsó negyedében még nem fenyegetett az üldözés veszélye, helyi békétlenkedések már előfordultak a római katolikusok és a protestánsok között. Családok szakadtak ketté a vallásilag megosztott településeken, előre vetítve egy hosszú ideig tartó harc árnyékát, mely teljes egészében a következő évszázadban bontakozott ki.[76]

Jegyzetek:

[1] Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. (továbbiakban: Mályusz, 1971.) 203. p.

[2] Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Bp., 1981. (Magyar História) (továbbiakban: Kulcsár, 1981.) 136. p.

[3] Bitskey István: Hitviták tüzeiben. Bp., 1978. (továbbiakban: Bitskey, 1978.) 21. p.

[4] Mályusz, 1971. 193. p.

[5] Bitskey, 1978. 24. p.

[6] Kulcsár, 1981. 145. p.

[7] Péter Katalin: Reformáció: kényszer, vagy választás? Bp., 2004. (továbbiakban: Péter, 2004.) 49. p.

[8] Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: egy kódex tanúsága. In: *Levéltári Közlemények*, 1972. 213-263. p. (továbbiakban: Szűcs, 1972.) 235. p.

[9] Kulcsár, 1981. 126. p.

[10] Szűcs, 1972. 245. p.

[11] Péter, 2004. 42. p. Megjegyzés: Az eredeti latin szöveg a „zizania” („konkoly”) szót használta, mely a középkori egyházi szókincsben a hivatalos tanokkal ellenkező „tévelygés” megjelölésére szolgált. Uo. 42. p.

[12] Szűcs, 1972. 245. p.

[13] Oklevelek az 1514. évi parasztlázadás történetéhez. Közli: Iványi Béla. In: *Történelmi Tár, Új Folyam*. V. 2. füzet. Szerk.: Komáromy András. Bp., 1904. 228. p.

[14] Uo. 129. p.

[15] Kulcsár, 1981. 132. p.

[16] Péter, 2004. 58. p.

[17] Kulcsár, 1981. 146. p.

[18] Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. 41. p.

[19] Kulcsár, 1981. 181. p.

[20] Bitskey, 1978. 28. p.

[21] Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. H.n., é.n. [Bp., 1921.] (Reprint: 1986.) 69. p.

[22] Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995. 17. p.

[23] Szűcs Jenő: A középkori iskolázás Sárospatakon. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk.: Barcza József. Bp., 1981. 15. p.

[24] Haraszy Károly: Az ungi református egyházmegye. Nagykapos, 1931. (továbbiakban: Haraszy, 1931.) 32. p.

[25] Földváry László: Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja. Bp., 1894. 36. p.

[26] Szűcs Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. 1981. Szerk.: Benda Kálmán – Beliczay Angéla – Szabó Julianna – Tar Tamás. Bp., 1982. (továbbiakban: Szűcs, 1982.) 32. p.

[27] S.Szabó József: Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában. Debrecen, 1916. 45. p.

[28] Haraszy, 1931. 32. p.

[29] Szűcs, 1982. 38. p.

[30] Réz László: A Drugethek és Homonna reformációja. Sátoraljaújhely, 1899. (továbbiakban: Réz, 1899.) 58. p.

[31] Márton János: A sárospataki főiskola története I. Sárospatak, 1931. 26. p.

[32] Réz, 1899. 69. p.

[33] Haraszy, 1931. 212. p.

[34] Guzsik Tamás – Fehérváry Rudolf: A pálos rend építészeti emlékei a középkori Magyarországon. Bp., 1979. 35. p.

[35] Péter, 2004. 76. p.

[36] Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története. Bp., 1925. (A magyar történettudomány kézikönyve, III/4.) 17. p.

[37] Péter, 2004. 85. p.

[38] Bogoly János: Templomaink. Királyhelme, 1996. 142. p.

[39] Bunyitai Vince: A hitújítás történetéből. In: *Századok*, 1887. 391. p.

[40] Bitskey, 1978. 57. p.

[41] Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1977. (továbbiakban: Zoványi, 1977.) 145. p.

[42] Bitskey, 1978. 59. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_080-097.htm

- [43] Horváth János: A reformáció jegyében. Bp., 1957. (továbbiakban: Horváth, 1957.) 267. p.
- [44] Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon, 1521-1945. Bp., 1985. 59. p.
- [45] Mészáros Károly: Ungvár története a legrégebbi időktől máig. Pest, 1861. 68. p.
- [46] Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. 474. p.
- [47] Zoványi, 1977. 226. p.
- [48] Történelmi olvasókönyv. (Középkor, kora újkor) Szerk.: Várkonyi Gábor. Bp., 1994. 204. p.
- [49] Zsilinszky Mihály: A magyar honi protestáns egyház története. Bp., 1907. (továbbiakban: Zsilinszky, 1907.) 85. p.
- [50] Budai Ézsaiás: Magyarország históriája II. Pest, 1833. 154. p.
- [51] Bitskey, 1978. 58. p.
- [52] Horváth, 1957. 267. p.
- [53] Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzék mellett. In: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk.: Zsinka Ferenc. Bp. 1929. 114-119. p.
- [54] Mauks Ernő: Ung vármegye múltjából. Szeged, 1909. (továbbiakban: Mauks, 1909.) 78. p.
- [55] Kovács Béla: Az egeri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. 160. p.
- [56] Zsilinszky, 1907. 95. p.
- [57] Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. (továbbiakban: Zoványi, 1977.) 165. p.
- [58] Bitskey, 1978. 68. p.
- [59] Komjáthy Gábor: Adalékok az Ungvári Ev. Ref. Egyház történetéhez. Ungvár, 1906. (továbbiakban: Komjáthy, 1906.) 8-9. p.
- [60] Péter, 2004. 110. p.
- [61] Tóth-Kása István – Tőkéczi László: Egyháztörténet I. Bp., 1999. (továbbiakban: Tóth-Kása–Tőkéczi, 1999.) 154., 158. p.
- [62] Paczolay István: Magyar református hitvallások a XVI. században In: Élet a reformáció századában. Képek a magyar keresztyénség múltjából. Szerk.: Draskóczy István. Bp., 1941. (Református Írások 10.) 21. p.
- [63] Uo. 22. p.
- [64] Miklós Ödön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. 113. p.
- [65] Bitskey, 1978. 75. p.
- [66] Bitskey, 1978. 61. p.
- [67] Zoványi, 1977. 166. p.
- [68] Zsilinszky, 1907. 108. p.
- [69] Komjáthy, 1906. 12. p.

[70] Bitskey, 1978. 78. p.

[71] Zoványi, 1977. 168. p. Megjegyzés: *Egri még az 1568. évi kassai zsinat előtt is szilárdan kiállt elvei mellett, ahol a többségében lutheránus lelkészekből álló gyűlés eretnekséggel vádolta, és átadta Schwendi Lázár főkapitánynak. 1574-ben halt meg a jászvári börtönben. Erdélyben 1568-ban az országgyűlés törvényerőre emelte a vallásszabadságot, így az unitárius felekezet bevett vallás lett. Sikertelen volt Mélius Juhász Péter kísérlete, aki a Szentírásból vett bizonyítékokkal védelmezte Krisztus istenségét az antitrinitárius tanok ellenében, és megpróbálta erről meggyőzni János Zsigmond fejedelmet, ám sikertelenül.* Tóth-Kása-Tőkéczi, 1999. 156. p.

[72] Zoványi, 1977. 169. p.

[73] Tóth-Kása-Tőkéczi, 1999. 157. p.

[74] Zoványi, 1977. 169. p.

[75] Zoványi Jenő: Protestánsok állítólagos uniója Zemplénben 1697-ben. In: *Protestáns Szemle*, 1934. 227. p.

[76] Mauks, 1909. 78. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Szigeti Jenő: 19. századi magyarországi bibliaárusok

Az elmúlt évtizedek vallásnéprajzi kutatásai különös figyelmet fordítottak azokra, akik a népi vallásosság elkötelezettjei, specialistái voltak. Ők voltak a spontánnak tűnő népi vallásos gyakorlat legfőbb szorgalmazói a társadalomban, ők tartottak fenn sok régi, már-már feledésbe menő szokást, hiedelmet, vallásgyakorlatot. Ezekhez a specialistákhoz tartoztak a népi látomások látnokai,[1] a búcsú-vezérek,[2] a funerátorok,[3] vagy a különböző egyházi egyesületek (például Rózsafüzér-társulatok) vezetői,[4] az előimádkozók,[5] a 18. századi „banyák”, vagyis azok az idős asszonyok, akik protestáns „hittanra” tanították – sokszor a katolikus egyházba kényszerült – gyerekeket.[6] De ezzel a lista még közel sem teljes. Ha a népi vallásosság gyakorlatának történetét jobban meg akarjuk ismerni, ezeknek a személyeknek, munkájuknak a feltárása fontos feladatunk. Ebben a dolgozatban egy jellegzetes népi foglalkozás gyakorlásáról, és az arról még összegyűjthető emlékekről szeretnék értekezni.

A vallásos népi olvasmányok virágkora a 18-19. század volt. A népi kultúra megismerése szempontjából is fontos ez a két évszázad. A török kiűzése utáni katolikus misszió a különböző vallásos egyletek, oltártársaságok révén sokat tett a népi olvasmányok terjesztéséért.[7] A protestantizmust pedig, a „vértelen ellenreformáció” századában a puritán gyökerű olvasási gyakorlat őrizte meg az atyáktól örökölt hitben.[8] Az általánossá váló házi istentiszteletek, a rendszeres magán-áhitatok egyre több olvasásra, felolvasásra alkalmas könyvet, olvasnivalót igényeltek. Ennek a szükségletnek a kielégítői voltak a ponyván áruló vásári könyvárusok. Ők szolgáltatták ehhez a – protestantizmus léte szempontjából fontos – vallásgyakorlati formához az olvasnivalót.

A néprajzi irodalom rendszeresen megemlékezik ezekről a vásári könyvárusokról. Ebből a gazdag irodalomból csak Dankó Imre írásaiból szeretnék néhányra utalni. Írt a debreceni könyvárusokról,[9] ami azért figyelemreméltó, mert Debrecen volt a késő-puritán vallásos könyvkiadás egyik legfontosabb központja. A sokadalmakon megjelenő könyvárusok tevékenységéről a gyulai vásárról írt monográfiájában is megemlékezik,[10] mely segít minket közelebről megismerkedni ezzel a régi foglalkozással.

A könyvárusok, a könyvkötők vagy a papírkereskedők foglalkozása ekkor még nem választható szét. A vásári ponyván egyszerre árultak papírt, bekötött árkusokat, emlékkönyvet, rövidebb hosszabb könyveket. Egyszeri olvasásra rövidebb kalandos történeteket tartalmazó verses, vagy prózában írt füzeteket és főként hosszú távú használatra vallásos könyveket. Az árusok mögött sokszor nyomdavállalatok álltak. Dankó Imre könyvéből megtudjuk, hogy a legnagyobb könyvárú a gyulai vásárban a Dobay cég volt: „Nagy sátora tömve volt mindenféle könyvvel, legtöbbször saját maga adta ki. Legkeresettebbek voltak az imakönyvek. Igen sok fogyott például a Dobay-féle kiadásban megjelent *Orgona virágok* című katolikus imakönyvből. Takácsy Lajos gyulai kántor szerkesztette és 1900-ig nyolc kiadást ért meg.[11] Dobayék árulták a Debrecenből és Pestről hozott *Keresztényi tanítások és imádságok* című, híres református imakönyvet is, az öreg »Szikszayt«, ahogy errefelé is nevezték (szerzője Szikszay György után).”[12]

Bármennyire is monopol helyzete volt a gyulai vásárban a Dobay-cégnek, mégsem tudta a felfokozott igényeket mindenben kielégíteni. Dankó Imre monográfiájából tudjuk, hogy az aradi Gyulai István is mindig árult, és könyvei közül a gyulai Németváros katolikusai keresték a *Kirchengesänge für katholische Christen* című imakönyvét, ami már 1874-ig négy kiadásban forgott közközeen.[13] De a Gyuláról Aradra költözött *Réthy Lipót és Fia* cég is szívesen árult a gyulai vásárban, ahol mindig egy sereg imakönyvet, vallásos tárgyú olvasnivalót lehetett kapni. A gyulai vásár kínálatából talán még a Nidermayer Ádám eleki kántor által szerkesztett *Maria, die Hilfe der Cristen (Arad, 1883.)* című imakönyvet lehet megemlíteni.[14] A választék gazdag volt más, vallásos ponyva-kiadványokban is. A 19. század közepétől jártak ide a nagy pesti vásári

kiadók is, akik áruikat az egész ország területén igyekeztek terjeszteni. Így Gyulán is árult a vásárban Bucsánszky Alajos cége, majd pedig utóda Rózsa Kálmán és neje. Ők is adtak ki imádságos, áhítatos könyveket, de forgalmuk javát a saját kiadású dalos-füzeteik, ponyváik adták.

A könyvárusok között árultak például a gyulai vásárban a máriaradnai szerzetesek is szentképeket, hitbuzgalmi kiadványokat.[15] A vásár rendje szerint itt kaptak helyet a bibliaárusok is. Nekik nem a vásár volt a mindennapi tevékenységük színtere, hiszen sokszor házról-házra jártak, protestáns templomokban ajánlották portékáikat, bekopogtattak a paplakokba. Egy-egy elhagyottabb protestáns településen a családi Bibliák kiadásának évszámából ki lehet találni, hogy mikor jártak a faluban a bibliaárusok. Több helyen a presbitériumi jegyzőkönyvekben is megörökítették működésük emlékét.

Kirner A. Bertalan gyerekkorának békési vásárait visszaemlékezve így ír a bibliaárusokról: „bibliaárusok [...] nagyon gyakran és sokan megfordultak Békésen. Nagy bőrtáskával a vállukon, vásárokon is járkálva kínálgatták a Bibliát, az Újtestamentumot, az Ótestamentumot és külön a zsoltárokat is. Jó könyvet vegyenek! – hangoztatták lépten-nyomon. A református kollégium harangozó szobájában pihentek meg. Piacokon, vásárokon is megjelentek, és ott nagy szorgalommal hordozták bőrtáskájukat.”[16] Ezeket a bőrtáskákat barkónak hívták. A baptista történeti gyűjteményben ránk maradt egy ilyen vállra vehető könyvszállító bőrtáska. Kirner A. Bertalan emlékei szerint az 1910-es években egy Csűrös Sándor nevű bibliaárus járt a legtöbbször Békésen, aki nagyobb mennyiségű könyvvel érkezett, és hosszabb időt töltött a városban. Nemcsak Bibliát árult különféle méretben, kötésben, hanem kapható volt nála Bunyan János: *Zarándok útja*,[17] a *Robinson*, amit az akkori népi nyelvferdítés szerint Defoes Dániel írt.[18] De árulta Beecher Stowe világhíres remekét, a *Tamás bátyja kunyhóját*-t is, ami Magyarországon, a szabadságharc bukása után jelentősen hatott a közvéleményre.[19] A világirodalomnak ezek a jeles alkotásai így terjedtek el a nép között és lettek részei a népi kultúrának.

De Békésen nemcsak ezt árulta Csűrös uram. Megtalálhatóak voltak könyvei között Kecskeméti Ferenc református lelkész és országgyűlési képviselő prédikációs kötetei[20] éppúgy, mint az akkor Békésen református segédlelkész, Kirner A. Bertalan *Bibliából, bibliáról* című könyve.[21] Ezen túl nagy sikerrel árulta Kálvin János berámázott faliképét is. Az ilyen vándorárusok helyére léptek a papír- és írószerkereskedők, akik a 19. és 20. század fordulóján könyveket és Bibliákat is árultak és ezzel lassan feleslegessé tették a bibliaárusok vándorlását.

Kik is voltak a bibliaárusok? Balogh Ferenc (1836-1913) a debreceni kollégium jeles tanára felel meg erre a kérdésre. A Brit- és Külföldi Bibliatársulat 1904-es centenáriuma kiadott tanulmányában így írja le munkájukat, úti fáradozásait: „falvakon, hegyek közt, forró és jégvidéken, gyalog, öszvéren, hajón, vasúton; küzdenek úti fáradozásokkal, gúnnyal, ellenségeskedéssel, nélkülözéssel, az idő viszontagságival, soknak megrendült az egészsége; volt, aki vértanúként halt meg kötelessége hű teljesítésében. Egyszerű, de hitbuzgó emberek, akik közvetlen érintkeznek a néppel; örül szívük, ha a mennyei kenyeret ajánlhatják. Ahol olvasni nem tud a nép, ott ők olvasnak fel, hogy megkedveltesék a hallott ígét, hiszen a hit, hallásból keletkezik.”[22]

Az eladásra kerülő Bibliákról is kell néhány szót mondanunk. Károli Gáspár óta a protestáns gyülekezeteken belül mindig bibliahiány volt. Az írni-olvasni tudás fejlődésével ez a hiány csak fokozódott. Az első olyan Bibliakiadás, mely vásári terjesztésre is alkalmas volt, talán a 18. századi debreceni Újszövetség-kiadás lehetett,[23] de tömegesen a Biblia csak a 19. század elején kerülhetett a piacra. Wimmer Gottlieb Ágoston (1793-1863) evangélikus lelkész és L. Pinkerton buzgólkodása révén a Brit- és Külföldi Bibliatársulat Kőszegen nyomdát alapított.[24] Ebben a nyomdában 1838-1852 között készültek Bibliák. A teljes Biblia 13 kiadásban jelent meg, mintegy 60.000 példányban, az Újszövetségnek eddig 25 kiadását ismerjük, ennek összes példányszáma meghaladhatta a 70.000-et, de elképzelhető, hogy még mindig vannak lappangó példányok.[25] Ezek a számok arra mutatnak, hogy ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a Biblia iránt. Viszonylag keveset tudunk ezeknek a Bibliáknak a terjesztéséről, arról az útról, ahogyan a nyomdától a használóig eljutott. Ennek feltárása művelődéstörténeti szempontból is fontos, megoldandó feladat.[26]

A római katolikus bibliaterjesztésről sem szabad megfeledkeznünk, hiszen nemcsak a protestáns, de a római katolikus hívekben is megnőtt az érdeklődés a Szentírás iránt. Körükben is népszerű könyv lett a Biblia. Ezt igazolja a Szepessy Ignác-féle Vulgata (Káldi György által fordított) revízió,[27] Szabó József[28] által elkészített javított kiadása[29] is, melyet Bucsánszky Alajos nyomda és kiadóvállalatának kezdeményezésére Pesten 1851-ben adtak ki, amikor az osztrák hatóságok a Brit- és Külföldi Bibliatársulat kiadói és szerkesztői tevékenységét akadályozták. Ez a kiadó számos ponyvanyomtatvány sajtó alá rendezője és terjesztője volt.[30] A nagy terjedelmű, munkai igényes könyv kiadása, minden bizonnyal gondos üzleti mérlegelés alapján, az igények pontos ismeretében jött létre. A kiadás és a terjesztés pontos körülményeit – tudtom szerint – még senki nem vizsgálta meg eddig, különböző kiadásait sem vettük számba, de bizonyára igaza van Szentiványi Lajosnak, aki szerint „valószínűleg bő terjedelme miatt nem vált közleletűvé”. [31] Érdemes viszont belőle Szabó József 1847. Szent András böjtjén kelt előszavának első mondatait idézni. „A Szentírás jelen kiadása egyedül Bucsánszky Alajos úr ismeretes buzgóságának és merész vállalatának köszöni létét. Midőn tudniillik tapasztalná, hogy a Szentírás magyar példányai olly ritkák, egyszersmind olly drágák, miszerint a köznép tetemesebb áldozat nélkül azok birtokába nem jöhet: elhatározta magát, a' Szepessy-féle Szentírásnak újabb és számos képpel díszesített, 's mégis olcsóbb kiadására.” Azt is megtudjuk az előszóból, hogy Kopácsy József hercegprímás csak úgy adott engedélyt a kiadásra, ha az magyarázó jegyzetekkel jelenik meg, de ahhoz hozzájárult, hogy ezt lerövidítsék. Ez volt Szabó József fő munkája a Biblia kiadása körül. A nagy és nehézkes könyv népszerűségét Varga Lajos verses Bibliája homályosította el,[32] amit az Egri Nyomda- és Részvénytársaság adott ki és terjesztett.

A bibliaterjesztőket – mint ahogyan a népi vallásosság minden képviselőjénél is lenni szokott – a vallás hivatalosai mindig bizonyos gyanúval illették. Azokról, akik ezt a nehéz feladatot vállalták, nem mindenki gondolkozott Balogh Ferenchez hasonlóan. Czékus László a századforduló egyik jeles protestáns lelkésze Balogh Ferenc dicséret írására így válaszolt: „hát én őszintén megvallom, hogy a mi hazai bibliaárusaink iránt nem tudok ennyire lelkesedni”. Nem azért volt Czékus szkeptikus, mivel a magyarországi bibliaárusok nem voltak szorgalmasak munkájukban, hanem azért, mert az angol bibliatársulat „bibliaárusokként gyakran olyan egyéneket is alkalmaz, kik ama veszélyes baptista szektához tartoznak, melynek apostolai szeretvén a zavarosban halászni, ahol csak tehetik, örömet bontogatják a protestáns egyházaink erőtlenebb őrfalait”. [33] A bibliaárusokban, melyek között, mint láttuk valóban volt néhány baptista is, nagyon sokszor az egyház hivatalosai ellenséget láttak.

Ez a vád különösen a 19-20. század fordulóján erősödött meg. A rendelkezésre álló számos forrás közül hadd utaljak ezzel kapcsolatban az *Evangelikus Egyházi Szemlében* található néhány idézetre. 1897-ben a lap egyik cikkírója egyenesen azt állította, hogy „a baptizmust a Brit-és Külföldi Bibliatársulat kolportőrei hurcolták be a gyülekezetbe”. [34] A lap támadja Moody Andrást a skót misszió lelkészét, valamint a skót bibliatársulatot is, melynek egyik baptista kolportőrje 1899 februárjában Békéscsabán is megfordult. [35] 1901-ben azután a vádat pontosabban is megfogalmazta a lap. „Magyarországon Millard, a Brit- és Külföldi Bibliatársulat igazgatója terjesztette el a baptizmust kolportőrjeivel, kik közül különösen Müller, jelenlegi budapesti baptista lelkész és fővezető tűnik ki.” [36] Az itt említett Müller valószínűleg Meyer Henrik (1842-1919) a magyarországi baptista misszió egyik úttörője. A Brit- és Külföldi Bibliatársulat százados évfordulóján, ismét megvádolta a békéscsabai lap Millardot, aki ekkor már régen nyugállományban volt. Neki sokat köszönhetett a magyar bibliaterjesztés ügye. A lap azért neheztelt, mivel állítása szerint „lelkészeink sok helyütt jóakarattal fogadták a báránybőrbe öltözött farkasokat, kik első apostolai voltak a rajongó, szektás szellemnek”. [37]

Millard Ede [38] (1822-1906) valóban baptista volt, aki Bécsben élt, és mint a Brit- és Külföldi Bibliatársulat megbízott vezetője hosszú ideig toborozta, a vándor-árulás nehézségeit vállaló bibliaárusokat. De a munka feltételei szigorúak voltak. A társulat hivatalos bibliaárusai, az alkalmi vásári árusoktól eltérően, a szabályzat szerint, a Társulat által kiadott Bibliák árulásán és terjesztésén túl semmiféle vallásos propaganda tevékenységgel nem foglalkoztak. Erre gondosan ügyelt Millard. Jó példa erre Meyer Henrik esete. Csak addig lehetett a társulat alkalmazottja, amíg el nem kezdte baptista lelkészi munkáját. Amikor ezt megsértette, ezért keményen megintetett. [39]

Az egyház hivatalosainak rosszállása ellenére is lelki egészséget elégítettek ki a bibliaárusok. A 19. század dereka hozta a magyar protestantizmus történetében az első szekularizációs hullámot, melyről több feljegyzésünk is van.^[40] Ennek ellenére például Gubás Ferenc református népoktató 1860-ban Mezőkeresztesről azt írta, hogy amikor kihirdették a templomban, hogy lehet Bibliát vásárolni „a hívek mintegy vetélkedtek a vételben, s többen vannak olyanok, kiknek mindennapi kenyerük alig van, s a Szent Bibliát mégis megvették”.^[41] De Tiszasáson sem volt más a helyzet. Innen Zih Károly református néptanító küldött jelentést: „A legszegényebb napszámos is édes örömtől áthatva, áhítozva áldozza bibliamegszerzésre legutolsó filléréit is, s csaknem két hét eltelése alatt már 65 protestáns család olvassa, édes érzéssel eltelve a Könyvek Könyvét”.^[42] Horváth Sámuel meg Nemesbikkáról küldött hasonló feljegyzést.^[43]

De nemcsak vásárolták, hanem olvasták, tanulták is a Könyvek Könyvét. Erre csak egy érdekes adalékot idézek példaként, amiről Ráth-Végh István is megemlékezett a magyar kuriózumok között. Egy Bak Sándor (+1866) nevű kiskunlacházi takácsmester kívülről tudta a Bibliát és bármelyik elkezdett verset tudta folytatni.^[44] Ilyent csak a néhai Szovjetunió szabadegyházi gyülekezeteiben láttam, ahol a fiatalok egy-egy könyvet megtanultak kívülről, hogy élő Bibliaként megmaradjon az emlékezetben a Könyvek Könyve.

A bibliaárusok, kolportőrök egyháztörténetünk névtelenjei. Emléküket lassan elmossa az idő. Ma már nevüket is nehéz kiásni a porosodó iratok mélyéről. Pedig szerepük a népi vallásosság szempontjából jelentős. Fennmaradtak református, evangélikus, sőt római katolikus bibliaárusok nevei is.^[45] Kutatási területem miatt a szabadegyházi bibliaárusok életét, sorsát, munkakörülményeit ismerem jobban, ezért közülük mutatok be egy múlt századi baptista bibliaárust, akinek sorsa, életútja nem sokban térhetett el a más vallásfelekezethez tartozó társaitól. A bibliaárus neve: Novák Antal.

Meyer Henrik anyakönyvi bejegyzése szerint Novák Antal 1828. január 17-én, katolikusként, az akkori Ausztriához, ma Szlovéniához tartozó Cilliben (ma Celje) született.^[46] A faluban vegyesen laktak német, szlovén és magyar nyelvű lakosok. Novák Antal szabómesternek tanult. Hamar elkerülhetett szülőfalujából. Pesten az 1860-as években kapcsolatba került Rottmayer Jánossal (1819-1901) és bejáratos volt Rottmayer János Gyöngytyúk (ma Gyulai Pál) utcai házába.^[47] Bányai Jenő kutatásai nyomán egy nagyon fontos adatot tudunk meg Novák budapesti éveiről. A pesti német leánygyülekezet anyakönyve szerint Novák Antal 1864-ben itt kötött házasságot a pozsonyi illetőségű Ax Zsuzsanna Katalinnal.^[48] Ez nemcsak Novák Antal életéhez ad egy érdekes támpontot, hanem azt a korábban is tudott tényt erősíti, hogy Novák a múlt századi induló belmissziói törekvések legfontosabb központjával a pesti református német leánygyülekezettel volt kapcsolatban, bár ez a kapcsolat laza lehetett, mert a ránk maradt iratokban nem találunk több adatot Novákról.^[49] Ezzel a gyülekezettel volt összeköttetésben Rottmayer János is és valószínűleg M.B. Czechowsky (1818-1876), az első Magyarországon megfordult adventista misszionárius is, aki 1869-70-ben tartózkodott Pest-Budán.^[50] A házassági anyakönyvi bejegyzés szerint a Novák házaspár ekkor József u. 38. sz. alatt lakott.

Csopják Attila (1853-1934) feljegyzéseiből tudjuk, amelyhez az értesülést valószínűleg apósától, Rottmayer Jánostól szerezte, hogy Novák Rottmayertől „kapott iratokat és munkát egyszer-másszor”.^[51] Csopjáktól származik annak megörökítése is, hogyan került Novák kapcsolatba a Brit- és Külföldi Bibliatársulattal. Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyar biblia terjesztésében más bibliatársulatok is részt vettek, mint például a Skót Nemzeti Bibliatársulat, de mint korábban említettük, a vásári könyvárusoknál is kapható volt a Biblia. A fiatal házaspár Novák Antal 1869-ben nehéz anyagi körülmények közé került. Egy időben úgy akart egy kis jövedelemhez jutni, hogy észrevette: a bibliaterjesztő társulatok igen olcsón adják a Bibliát, amely után nagy kereslet mutatkozott. Ezért Bibliákat vásárolt és magas felárral továbbította. „Így folytatta ezt a vásárlást mindaddig – írja Csopják Attila – míg a bibliaüzletben feltűnt ez az eljárás és a szorgalmas vásárlóból hamarosan bibliaárus lett.” Erről egy másik feljegyzés is ránk maradt Szabadi F. Gusztávtól (1871-1966). Novák Antal 1865. május 26-án, felesége pedig ugyanazon év július 20-án lépett a bibliatársulat szolgálatába, 35, illetve 30 forintnyi havi fizetéssel. Mivel nőket csak a tengerentúli tartományokban alkalmazott a társulat, Novák feleségének felvétele és alkalmazása egyedülálló esetnek számított. Mindketten a bibliaterjesztésre

rátermettek emberek voltak.[52] Ezzel Novák Antal és felesége elkezdte a bibliaterjesztők nehéz, hányattatott és fáradságos vándor-életét.

Hogyan állt ekkor a bibliaterjesztés ügye Magyarországon? Millard Ede, még 1864. szeptember 30-án levelet írt Török Pálnak, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének, melyben bejelentette, hogy egy bibliaraktárt állított fel Pesten a Lauffer testvérek evangéliumi kölcsönkönyvtárában (Váci u. 9). Kérte a püspök támogatását. Azt is megírta, hogy Ziegler János raktárigazgató – aki korábban hajóstiszt volt – felkeresi Török püspököt és segítséget kér ahhoz, hogy az új bibliaraktár felállításáról a lelkészek és a gyülekezetek tudomást szerezzenek.[53]

A Novák házaspár első munkaterülete a Tiszántúl volt. Pesti otthonukat hamarosan felszámolták. Valószínűleg 1866-ban vagy 1867-ben Gyomára költöztek. Ez a Körös-parti város lett a bibliaterjesztő misszionárius házaspár működésének központja. Ebben a községben – mint ahogyan szerte az Alföldön – jelentős számban éltek olyan puritán hagyományokat őrző parasztok, akiket az egyre jobban megüresedő racionalista protestáns prédikációk nem elégítettek ki. Ezek az ősi puritán hagyományokat követve otthon, rendszerint csoportosan Bibliát és más hitépítő könyveket tanulmányoztak.[54] Novák ezeket a bibliás csoportokat, népi gyülekezeteket (ecclesiolákat) tekintette működése fő színterének, hiszen itt volt a Biblia iránt a legnagyobb érdeklődés. A 19. század második felének baptista, nazarénus és más szabadegyházi missziója ezeknek az egyház hivatalos szervezetéből egyre jobban kiszoruló csoportoknak a befogadására épült. Ezt a lehetőséget a magyarországi baptisták esetében Novák Antal ismerte fel először. Ha nincsen Novák Antal, aki faluról falura járt és a Bibliát terjesztette, soha nem találkozott volna Meyer Henrik a nagyszalontai házi gyülekezetekkel és Kornya Mihállyal, a legjelentősebb baptistává lett „parasztapostollal”, aki az egyházaktól mind jobban elidegenedő népi vallásos közösségek nagy összegyűjtője lett.[55] Nagyszalontán tulajdonképpen nem a baptisták, Meyer Henrik szervezett gyülekezetet, hanem az élő és aktív, népi vallásosságot gyakorló közösséget fogadta be a baptista egyház, ami anyaegyházában, a református egyházban egyre inkább idegen testnek számított.[56]

Miért éppen ez a terület – a Körösök vidéke, vagyis a békés-bánati református egyházmegye – lett Novák Antal munkaterülete? Erre a kérdésre segít felelni Hajnal Ábel, békés-bánati esperes 1867. évi jelentése, melyben a többi közt ez áll: „A múlt évben folyamodtam a bibliaterjesztő angol társulat Bécsben székelő titkár Millard Eduárd úrhoz, egy ambuláns lekipásztor évi díjazása kieszközléséért, ki a Bánátban szétszórtan lakó református hit-rokonainknak az élő kereszténységet szólná és hirdetné. Miután válaszul azt nyertem, hogy a bibliatársulat kitűzött egyedüli célja lévén a sz.[ent] Biblia olcsó ároni terjesztése, a célunkra évi segély nem remélhető. Ugyancsak nevezett titkár úr utasításából folyamodást készítettem ez évben a következő című társulathoz: Continental evangelical Society in London, s azt ft. Balogh Péter püspök úr, és segéd gondnok ő kegyelmessége is aláírván, Millard titkár úrhoz is elküldtem azon kérés mellett, hogy az illető helyre állítólag eljuttatni méltóztassék”. [57] Millardnak ez a kapcsolata Hajnal Ábellel bizonyára befolyásolta Novákék Gyomára költözését. Az ügyre vonatkozó iratokból kiderül, hogy Révész Imre püspök ajánlotta Hajnal Ábelnek a Millarddal való kapcsolatot.[58] Novák ekkor még nem volt baptista, de mindenképpen szimpatizált a régi puritán gyökerű kegyességgel, melynek képviselőjét egyre jobban az induló baptista misszió vállalta magára.

Novák Antal alföldi szolgálatáról a baptista történelemmel foglalkozó írások rendre megemlékeztek. A régebbiek közül Csoják Attila,[59] Körösy István,[60] Dr. Kiss Ferenc,[61] Kirner A. Bertalan[62] írt Novák missziójáról. Meyer Henrik is megemlékezett róla kéziratos önéletrajzi feljegyzéseiben,[63] valamint több, későbbi visszaemlékezés alapján megírt baptista gyülekezeti krónika, lejegyzett szájhagyomány is hivatkozik a Novák házaspár munkásságára. Ezeknek kritikai kiértékelését, forráskritikai vizsgálatát még nem végezte el a baptista egyháztörténet írás.

Gyomán jelentős református házi gyülekezetek éltek, amelyek ápolták azt a puritán gyökerű népi vallásosságot, amelyhez hasonló kegyességet a baptista parasztapostolok hirdettek. Ezek a házi bibliás körök a református egyház peremén szívósan, ellenállva a liberális teológiától befolyásolt igehirdetési gyakorlatnak, elhatárolódva a helyi egyházpolitikai küzdelmektől, éltek és a puritán típusú vallásgyakorlat tartós bázisai voltak. Erre utal az is, hogy húsz esztendővel Novák Antal működése után, amikor 1888. január 31-én és február 1-én A. Sommerville, a híres skót evangélista Gyomára jött, óriási tömeg gyűlt össze a református templomban, akik egyházszónoklat helyett igazi, hitébresztő prédikációra vártak. A gyomai látogatásról ezt jegyezte fel Sommerville naplójába: „akkora hallgatóságom Skóciában sem volt”. Majd hozzáteszi: „örülök, hogy nem hallgattam a jó debreceni protestánsok tanácsára és nem mentem haza. Magyar misszióutam jelentős része most kezdődik. Ki hitte volna, hogy én még földi életemben ilyen jelenetek tanúja lehetek. Ó, csak töltené ki az Úr az ő Lelkét. Valósággal a pünkösdi háromezerre kell gondolnom. Istené legyen érte minden dicsőség.”[64]

Az sem véletlen, hogy Kornya Mihály működésének is egyik centruma Gyoma lett az 1880-as években. A házi gyülekezetek elidegenedését a hivatalos egyháztól mindenütt, így Gyomán is gyorsították a papválasztási botrányok. 1870-71-ben a sajtóban is nagy vihart kavarázó lelkészválasztási botrány helyszíne volt a gyomai református egyház, ami tovább mélyítette a már meglévő és egyre jobban növekvő szakadékot.[65] Ez adott talajt a baptista missziónak. Kornya Mihály itt végzett munkájáról már 1881-ben hírt adott a protestáns sajtó, vészharangot kongatva, de a bajok orvoslása helyett megelégedtek a baptisták rágalmazásával, kigúnyolásával. Ez volt a legostobább módszer az egyház belső ügyeinek rendezésére. Az első baptista bemerítésre 1883. december 13-án került sor a jeges Hármas-Körösben.[66]

Mindez Novák Antal és feleségének Gyomára érkezése után 15-20 évvel történt. A közte eltelt másfél évtizedben semmi nem történt ennek az egyre nyilvánvalóbb feszültségnek az orvoslására. Novákék ekkor még nem voltak baptisták. Nagyon jó kapcsolatokat igyekeztek kiépíteni a helyi református gyülekezettel is. A presbiteri jegyzőkönyv szerint 1868 augusztusában Novák Antal díszes úrasztali Bibliát ajándékozott a gyülekezetnek.[67] Ez ugyan a bibliatársulat gyakorlatában megszokott udvariassági gesztus volt,[68] mégis azt bizonyítja, hogy a Novák házaspár barátságos módon közelített a hivatalos egyház intézményrendszeréhez. A Novák házaspár szorgos munkával hozzáfogott a Biblia terjesztéséhez. Az 1860-as évek közepén, második felében 13 kolportőr dolgozott az országban. Szorgos munkájuk révén például 1868-69-ben 45.562 Szentírást adtak el hazánkban.[69]

Novák ekkor még Rottmayer Jánossal való kapcsolata révén legfeljebb baptista szimpatizánsnak tekinthető, de mivel a református egyház egyre kevésbé tudott mit kezdeni a missziói aktivitásával, és az emberek Biblia utáni éhségét egyre kisebb empátiával fogadta, Novák megerősítette a baptista közösséggel a kapcsolatát. A Meyer Henrik által vezetett, és már említett anyakönyv tanúsága szerint 1870. április 30-án Bécsben került sor a bemerítésére, ami minden bizonnyal Millard Ede munkálkodásának következménye lehetett.[70] Millard 1869 novemberében, mint a Brit- és Külföldi Bibliatársulat bécsi központjának vezetője, járt Budapesten, „megtekintette a colporteuröket” és a bibliaterjesztés engedélyezése, az önálló lerakat kialakítása végett kérvényt nyújtott be a Belügyminisztériumba. De Millard baptistasága egyre több ellenséget szerzett neki. Köztudott lett az is róla, hogy bécsi otthonában baptista gyülekezetet szervezett és ennek lett a vénje. Pesti látogatásáról az a hír járta, hogy „az angol bibliai társaság hat agentiat állít hazánkban az angol bibliai terjesztésére”. [71] Ezt Millard baptistasága miatt rossz néven vették a protestáns egyházak hivatalosai és ezért egyre nagyobb ellenállás bontakozott ki a bibliaterjesztőkkel szemben. Ebben természetesen a katolikus papok

jártak az élen. A szentjakabi római katolikus pap Antikrisztusnak bélyegezte a bibliaterjesztőket, ami ellen a *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap* cikkben tiltakozott.[72] Ezért Millard hangsúlyozni kénytelen 1869 novemberében, hogy „a társulat szolgálatában álló egyének valamennyien szigorúan kötelezvék, csupán a Biblia egyszerű és kizárólagos terjesztésére szorítkozni, jegyzetek és magyarázatok nélkül”. [73]

Novák mégis talált alkalmat a misszióra. Munkamódszerét Kornya Mihály és Tóth Mihály baptista „parasztpróféták” 1892-ből való visszaemlékezése örökítette meg. „Két hónapig házról-házra járt, kínálva mindenkinek a Bibliát. Akik tőle vásároltak, felkeresték a saját lakásán a barátságos modorú embert, hogy útbaigazítást kapjanak tőle. Fent nevezett Novák Antal minden utasítást szívesen megadott, s nemsokára más községbe ment terjeszteni a Bibliát. Egy év múlva visszatért Nagyszalontára, ahol már néhány tagból álló bibliakört talált. Ezek az ő távollétében, egymást buzdítva tudakozták a Szentírást, ahol rátaláltak az alámerítkezésre, de még nem tudták, hogy hol van egy olyan egyén, aki rajtuk az alámerítkezést végrehajtaná.” [74]

Novák Antal 1869-ben vagy 1870-ben jelenhetett meg először Nagyszalontán, ahol kapcsolatot létesített a Bondár Balázs házában alakult bibliás gyülekezettel. Munkálkodása, a bemeletésről való tanítása nyomán, „hamar tusakodás támadt a gyülekezetben és sok imádkozás és böjtölés, Szentírás-olvasás közben keresték az igazságot. Mint többen elmondták nekem – írja Kiss Ferenc – valóságos lelki forrongás támadt a városban.” [75] Ennek a látogatásnak lett az eredménye az első nagyszalontai csoport bemeletése Gyulán a Körösben, amelyet Meyer Henrik végzett el. Meyerrel Novák csak 1875 júniusában ismerkedett meg Pesten. [76] A Novák házaspár Kirner A. Bertalan szerint 1874 áprilisában Gyomárról Gyulára költözött. [77]

A Novák házaspár alföldi működésével kapcsolatban a másik fontos adat Berettyóújfaluhoz kötődik. A baptista gyülekezet jegyzőkönyve szerint Novákék 1869 decemberében – tehát a bemeletésük előtt jártak Berettyóújfaluiban, ahová a forrás szerint Nagyszalontáról jött. Ugyanez a forrás arról is megemlékezik, hogy a Novák házaspár 1872-ben két hónapot munkálkodott ebben a községben. [78] Többször is visszatértek ide. Lisztes András (1851-1919) nekrológiájából tudjuk, aki az első berettyóújfalu baptista volt, hogy „1876-ban Novák testvér, mint bibliaárus, nála raktározott bibliákat és közölte vele Isten Igéjének magyarázatát.” [79] Novák berettyóújfalu vetése is beérett. 1877. november 10-én 13 embert merített be Meyer Henrik, aki kéziratosa önéletrajzában így ír erről: „Hétfőn, november 10-én reggel 7.30-kor Berettyóújfaluiba utaztam, s du. 4 órakor érkeztem oda. Számos bemeletkező jött össze s az éjszakai órákban nyúlóan foglalkoztam felvételükkel. Még hétfőn este szóltak egy idős asszonyról, aki nagyon örült a bemeletésnek, de súlyosan megbetegedett. Nem csekély meglepetésünkre nemsokára kocsin hozták el ahhoz a házhoz, ahol a felvételre jelentkezettekkel foglalkoztunk. Éjjel két óráig (szerda hajnal) 13 lelket találtunk alkalmasnak a felvételre egyháztagot, köztük a beteg, idős nénit. Hajnal három órakor vonultunk ki az alámerítkezés színhelyére, a beteget kocsin vitték. A víz befagyott, a jég azonban nem volt vastag, csak az volt a kellemetlen, hogy nagyobb utat kellett megtennünk, hogy megfelelő mélységű vízhez érjünk. Itt azután hitük vallomására bemeletettük mind a 13 lelket, köztük a beteget is. Csodálatos volt, hogy a hazafelé vezető úton a betegnek nem volt már szüksége kocsira, saját lábán ment.” [80] A kortársak ezt Novák magvetése eredményének tartották. Az egyik református híradás így panaszolja ezt: „Berettyóújfaluiban éppen egy baptista vagy nazarénus bibliaáruló a bibliaárulás színe alatt és alkalmával térített el 14 református felnőtt egyháztagot, kiknek azután újrakeresztelésére Budapestről Meyer atyafi a propaganda feje hívatott meg.” [81] Valóban igaz volt, amit Csopják Attilának egy akkor még élő tanú mondott el: „Ahol Novák a nejjével megfordult, ott nagy ébredések támadtak és Novák Közép-Magyarország üdvharcosa lett.” [82]

Ezek a missziói sikerek viszont nem használtak Novák Antal bibliaárusi munkájának. A kolportőrök között is kiéleződött a „baptista kérdés”. Érdekes adalék ehhez Meyer önéletrajzi feljegyzéseinek egyik érdekes szakasza. Köztudott, hogy Meyer is bibliaárusként kezdte életét és ezért figyelemmel kísérte a társulat ügyeit. A feljegyzés így szól: „A Brit- és Külföldi Bibliatársulat 1875 júniusában rendezte meg szokásos konferenciáját a kolportőrök részére s ezekre az alkalmakra rendszerint Bridewide nevű úr jött el. Ez a vendég hívő quaker volt. Vasárnaponként ebben a nagyon szerény helységben [...] hirdette nálunk az ígét. Engem

azzal gúnyoltak, hogy elzavartak a társulattól. Ezt a gyalázatot azzal sikerült némileg enyhíteni, hogy nemcsak Millard testvér prédikált nálunk, hanem Bridewide úr is, és az utóbbi távozásakor egy 10 guldenes bankjegyet nyomott a kezembe.”^[83] Ebből a kis anekdotikus epizódból is látjuk, hogy baptista bibliaárusok munkálkodása nem vetett jó fényt a protestáns egyházak körében a társulatra.

A bibliatársulat lerakatát Millard szervezte meg és vezette, de a vezetőség éppen ezeknek a feszültségeknek kiküszöböléséért úgy döntött, hogy 1876. március 1-től a református Victor Bernátot bízza meg a budapesti lerakat vezetésével.^[84] Ő újra szükségesnek látta körlevélben tudatni a protestáns lelkipásztorokkal, hogy a társulat budapesti lerakatának „egyedüli célja a Szentírás terjesztése minden nyelven és minden felekezett számára”.^[85] Szabadi F. Gusztáv feljegyzése szerint Victor Bernát „hamar megsokallta a baptistáskodást és Novákot áthelyezte Kolozsvárra”.^[86]

Itt Novák Antal ismét jó kapcsolatba került régi jó barátjával, most már hittestvéreivel, Rottmayer Jánossal, aki a skót nemzeti bibliatársulat kolozsvári lerakatát vezette. Itt is munkához látott és házról házra járva árulta a Bibliákat és újabb kapcsolatokat létesített. 1877. október 4-én Meyer Henrik látogatta meg.^[87] A testvéri látogatás igazi célját Meyer naplófeljegyzésének egy további mondata árulja el: „Október 10-én utaztam Brassóba. Munkaterületemnek ez volt a határa, mert Novák testvér, mint kolportőr eddig jutott, s így reményem volt arra, hogy ezen a réven alapot találok a munka folytatására.”^[88] Eszerint Meyer olyan úttörőnek tekintete Novákot, akinek bizonyoságtévő szava és bibliaterjesztő szolgálata alapot teremt a baptista misszióknak. Kirner adatgyűjtése szerint Novák Antal részt vett 1877. november 14-én Kornya Mihály és Tóth Mihály diakónussá avatásán is.^[89] Ez volt ismereteink szerint utolsó szolgálata.

Ezután nem sokkal Novák Antal meghalt. Meyer erről mindössze ennyit jegyzett be a tagnyilvántartó könyvbe Novák neve mellé: „hazaérkezett 1877. december 17-én”. Ez lett az örökké vándorló bibliaárus sorsa. Szabadi F. Gusztáv a misszionáriusok nyilvántartójában azt is feljegyezte, hogy Brassó közelében történt a halála. Felesége Kolozsvárott 14 hónappal élte túl. Szabadi erről így tudósított: „Novák testvérnő daganatos megbetegedéssel kórházba került, sajnos a műtét következtében meghalt. Hajlékában igen sok testvér szokott összejönni éneklésre és imádkozásra. Betegsége alatt az állami kórház egyik kis szobájában feküdt.” Nováknét 1879. február 3-án 3 órakor temette el Meyer Henrik Kolozsvárott. A temetésre elkísérte Szabadi F. Gusztáv is.^[90]

A 19. századi bibliaárusoknak az életét, vándorpályáját elnyelte az idő, emléküik is alig maradt ránk. Munkájuknak, életüknek ránk maradt adatait azért is jó volna összegyűjteni, mert a 19. század második felének népi vallásosságáról még mindig keveset tudunk, pedig – meggyőződésem szerint – az egyház igazi története nem a tisztségviselők, az intézmények vagy a létrehozott tárgyak históriája, hanem a bennünk rejlő hit gyakorlásának, köznapi és ünnepi megvalósulásnak története.

Jegyzetek:

[1] Molnár Ambrus – Szigeti Jenő: Református népi látomásirodalom a XVIII. században. Bp., 1988.; Szigeti Jenő: Török Susa álombéli látása. In: Extázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben. Szerk.: Pócs Éva. Bp., 1998. 113-122. p.

[2] Bálint Sándor: Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Szolnok, 1991. (Barna Gábor utószavával.); Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei. Szerk.: Barna Gábor. Szeged-Bp., 1998. (továbbiakban: Barna, 1998.)

[3] Dankó Imre: A funerátor. In: Vallási néprajz. 3. Szerk.: Dankó Imre –Küllős Imola. Bp., 1987. 325-340. p.

egyhazi-torteneti_szemle_2005_02_098-113.htm

[4] Barna, 1998. 297-373. p. (Gergely Katalin, Gál Irma, Beszedes Katalin írásai.); a protestáns társulatokra: Molnár Ambrus: A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága. In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallások köréből. Szerk.: Tüskés Gábor. Bp., 1986. 418-443. p.

[5] Barna, 1998. 77-89. p. (Petánovics Katalin írása.)

[6] Szemléletesen írja le funkciójukat kisregényében: Baksay Sándor: *Patak banya*. Bp., 1907.. Újabb kiadása: Baksay Sándor: Szederindák. Válogatott művek születésnek 150. évfordulójára. Válogatta: Varga Domokos. Bp., 1982. 25-101

[7] Knapp Éva: Pietás és irodalom. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk-kori társulati kiadványokban. Bp., 2001.; Szigeti Jenő: A puritán kegyességi irodalom hatása a népi vallásosságra. In: Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. Bp., 2000. I. köt. 334-347. p.

[8] Összefoglalása: Szigeti Jenő: A protestáns kisegyházak népi vallásossága. In: Magyar néprajz. VII. Szerk.: Hoppál Mihály. Bp., 1990. 482-498. p.

[9] Dankó Imre: A régi debreceni könyvárusok. In: *Hajdú-Bihari Napló*, 1973. 128. sz. (június 3.). 11. p.

[10] Dankó Imre: A gyulai vásár. Gyula, 1963. (továbbiakban: Dankó, 1963.)

[11] Itt jegyzem meg, hogy fontos feladat volna a magyar imádságirodalom bibliográfiájának összegyűjtése, az egyes imádságos könyvek elterjedésének, fellelhetőségének regisztrálása, mely a népi vallásosság sok fontos kérdésének megválaszolásához adna segítséget.

[12] Szikszay Györgyről: Szabó Aladár: Szikszay György élete és munkássága. Bp., 1927.; Papp János: A „Keresztyén tanítások” eddigi kiadásai. In: *Református Egyház*, 1987. augusztus 1-15. 187-189., 212. p.

[13] Dankó, 1963.

[14] Dankó, 1963.

[15] Lelle József: Radnai búcsú – Szegeden. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. III. Szerk.: L. Imre Mária. Pécs, 2000. 200-206. p.

[16] Kirner A. Bertalan: A békési vásár. Gyula, 1964. 119. p.

[17] Szigeti, Jenő: Eighteenth-Century Hungarian Protestant Pietist Literature and John Bunyan. In: Bunyan in England and Abroad. *Papers Delivered at the John Bunyan Tercentenary Symposium*. Ed.: Os, M. van – Schutte, G.J. Amsterdam. 1990. 133-142. p.

[18] Vargha Balázs: Gyermekirodalom. Bp., 1964. 19. p.

[19] Szigeti Jenő: A Tamás bátyja kunyhója Magyarországon. (Kézirat, 2003.)

[20] Kecskméti Ferencről: Szigeti Jenő: A békési paraszt-ecclesiológ válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890-1891). In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallások köréből. Szerk.: Tüskés Gábor. Bp., 1986. 444-478. p. Jeles könyvei voltak az *Új Simeon énekei* és az *Úri ima* című prédikációs gyűjteményei.

[21] Kirner A. Bertalan (1884-1973) később baptista lett. Életéről: [Bányai Jenő]: A „krónikás” emlékére. In: *Békehírnök*, 1974. 94. p.

[22] Balogh Ferenc: A bibliatársulat és a Biblia. Bp., 1904.; Biberauer Richárd: A magyar Biblia terjesztése. In: *Ébresztő*, 1903. október 1.

[23] Fekete Csaba: Kiegészítések és kérdések a Károli Biblia törzskönyvéhez. In: Emlékkönyv a vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Szerk.: Barcza József. Bp., 1990. 214-217. p. (továbbiakban: Fekete, 1990.)

[24] Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. Bp., 1982. (továbbiakban: Bottyán, 1982.)

[25] Fekete, 1990. 217-219. p.

[26] Szigeti Jenő: Károli Biblia a nép között. In: Emlékkönyv a vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Szerk.: Barcza József. Bp., 1990. 310-320. p. (továbbiakban: Szigeti, 1990.)

[27] A Káldi György által lefordított Biblia revízióját Szepessy Ignác és munkatársai 1834-35-ben végezték el, és Pozsonyban jelent meg. Bottyán, 1982. 96. p.; Balogh Ferenc: A magyar Biblia története. Debrecen, 1872.

[28] Dr. Szabó József (1805. március 17., Mezőkomárom – 1884. április 27., Esztergom) a bölcsészetet és a teológiát Pozsonyban, Nagyszombatban és Bécsben végezte. 1830. szeptember 30-án pappá szentelték, 1831-1841 között különböző helyeken káplán, 1841-1854 között teológiai tanár Nagyszombatban. 1854-től hercegprímási irodaigazgató. 1858-tól esztergomi kanonok, 1862-1866 között a pesti központi papnövelde rektora. 1868. július 16-án püspökké szentelték és esztergomi érseki helynök lett. Zellinger Alajos: Egyházi írók csarnoka. Esztergom. 1893. 495-496. p.

[29] Az ó- és újszövetségi szentírás kétszáz képpel, keresztény katolikusok számára. Pesten, 1851. (Nyomtatta és kiadta Bucsánszky Alajos, saját költségén. 1. kötet. Az ószövetségi szentírás, 4 rét, 1067 félhasábos lap. 2. kötet. Újszövetség. 4-rét, 406 lap.)

[30] A Bucsánszky-nyomdáról: Kovács I. Gábor: Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez. In: *Magyar Könyvszemle*, 1985. 1. sz. 1-17. p.

[31] Szentiványi Lajos: A szentírástudomány tankönyve. Bp., 1946. (5. kiadás) 390. p.

[32] Varga Lajos verses Bibliáját az Egri Nyomda-Részvénytársaság adta ki: „A mi Urunk Jézus Krisztus könyve: a Szentírás, vagyis az Ó- és Új-testamentumi Bibliái elbeszélés versekben megírva. 1-4 kötet. Eger, é.n. [18...]; Ld.: Lugossy Ilona: Varga Lajos élete és munkássága. A verses Szentírás. (Kézirat, 1947/48. Doktori értekezés a szegedi tudományegyetemen.)

[33] Czékus László: Bibliaárusok, mint a baptizmus terjesztői. In: *Protestáns Lap*, 1904. 5. sz. 146. p.

[34] *Evangélikus Egyházi Szemle*, 1897. 1. sz. (január) 19. p.

[35] *Evangélikus Egyházi Szemle*, 1899. 2. sz. (február) 35. p.

[36] *Evangélikus Egyházi Szemle*, 1901. 2. sz. (február) 19. p.

[37] *Evangélikus Egyházi Szemle*, 1904. 4. szám (április) 55. p.

[38] Szebeni Olivér: Millard Ede. In: *Békehírnök*, 1966. június 15. 5. p.

[39] Meyer Henrik önéletrajza. Ford. Fejér Gyula. (kézirat). Baptista Levéltár (továbbiakban: BL.) (továbbiakban: Meyer-önéletrajz.) 35-39. p.; Meyer Henrik életrajza: Bereczky Lajos: „Krisztusért járva követségben”. 1846-1996. Tanulmányok a magyar baptista misszió 150. évfordulójára. Bp., 1996. 39., 48-63. p. Adatok: uo. 469-470. p.

[40] Vö.: Szigeti Jenő: A protestáns népi vallásosság 19. századi válsága. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. 6. Szerk.: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém, 2004. 175-181. p.

[41] Gubás Ferenc: Bibliaterjesztés Mezőkeresztesen. In: *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1860. 440. p.

[42] Zih Károly: Bibliaterjesztés Tizsasason. In: *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1860. 644. p.

[43] Horváth Sámuel: Bibliaterjesztés Nemes-Bikken. In: *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1860. 1026. p.

[44] Könyves Tóth Kálmán híradása alapján: *Vasárnapi Újság*, 1872. 26. sz.; Ráth-Végh István: Magyar kuriózumok. Bp., 1934.; Szigeti, 1990.

[45] Bibliát terjesztettek a Szalay József és Kecskeméti Ferenc által szervezett „Első Magyar Missziói Társaság” könyvtárai is, pl. Hevesi Ferenc. A könyvtárak nevei megtudhatók a Brit- és Külföldi Bibliatársulat éves jelentéseiből, mely a londoni központban kutatható.

[46] Mitgleider-Register der Baptisten Gemeinde in Budapest. 1874-1890. – BL., Budapest.

[47] Csopják Attila: Képek a magyarországi baptista misszió történetéből. Bp., 1920. (továbbiakban: Csopják, 1920.) 10-11. p.

[48] A bejegyzés így hangzik: „Anton Novak nur Cilli in Steiermarc Schniede und Susanne Chaterine Ax nur Pressburg. Whonung Josephgasse 38. Zeugen Her. Eduard Neumann, Her. Herbst.”

[49] A pesti német leánygyülekezet szerepéről: Bányai Jenő: Az erdélyi és az alföldi baptista misszió kezdeti korszaka. In: *Theológiai Szemle*, 1966. 1-2. 26. skk. p. (továbbiakban: Bányai, 1966.); Farkas József: A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét, 1898.; Bucsay Mihály: A budapesti német ajkú református gyülekezet százhusz éve. In: *Theológiai Szemle*, 1979. 6. 345-348. p.; Kovács Ábrahám: A Budapesti Németajkú Ev. Ref. Leánygyház eredete és története, 1858- 1869. Bp., 2005.

[50] Szigeti Jenő: M.B. Czechowsky munkája Magyarországon. In: *Lelkésztájékoztató*, 1976. 3-4. sz. 129-137. p.

[51] Csopják, 1920. 10. p.

[52] Szabadi F. Gusztáv: Emlékirataim. (Kézirat) – BL., Budapest.

[53] Kiss Áron: Török Pál élete. Bp., 1904. (továbbiakban: Kiss, 1904.) 206. p.

[54] Szigeti Jenő: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön. In: *Ethnographia*, 1973. 3. 332-341. p.

[55] Kirner A. Bertalan: Kornya Mihály krónikája. New York, 1965. (2. kiadás.) (továbbiakban: Kirner, 1965.)

[56] Kiss Ferenc: Magyar parasztproféták. Bp., 1942. (továbbiakban: Kiss, 1942.)

[57] A Békés-Bánáti Református Egyházmegye jegyzőkönyve. 1867. nov. 6-9. Makó, 1867.

[58] Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. Debrecen. (továbbiakban: TTREL.) I.29. o.5.; I.29. c.15.

[59] Csopják Attila: Az első zsengek. In: *Békehírnök*, 1913. június 30. 178. p.; Uő. Képek. Bp., 1928. 10-11. p.

[60] Körösy István: Alföldi krónika. In: *Békehírnök*, 1941. június 29. – 1941. augusztus 3. (folytatásokban)

[61] Kiss, 1942.

[62] Kirner, 1965. 44., 45., 48. p.

[63] Vö. 39. sz. jegyz.

[64] Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen, 1943. 27-29. p.; *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1888. 245. skk. p. (Kálmán Farkas tudósítása.)

[65] A Tiszántúli Egyházkerület jegyzőkönyve, 1871. ápr. 3-24. TTREL. Em. ltr. 309-313.

[66] Kirner, 1965. 90. p.

[67] A Gyomai Református Gyülekezet Presbiteriumának Jegyzőkönyve. 1868. aug. 3. 2. pont. (A gyomai református gyülekezet tulajdonában).

[68] *Magyar Protestáns Egyház s Iskolai Figyelmező* (a továbbiakban: Figy.) 1873. 7. szám. 350. p.

[69] Az angol bibliaterjesztő társulat közelebbi működése, különösen hazánkban. In: *Figyelő*, 1870. 6. sz. 319-321. p.; további adatok: *Evangéliumi Protestáns Lapok*. 1875. december 17. 448-449. p. – 1875. december 24. 455-456. p.

[70] Wagner, William L.: New move forward in Europe : growth patterns of German speaking Baptists in Europe. South Pasadena, 1978. 92. p.; – A Millard által 1869. december 22-én szervezett első gyülekezet névsorában mint gyomai lakosok szerepelnek

Novákék.

[71] *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1870. 534. p.

[72] Ki az antikrisztus? In: *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1870. 1334. p.

[73] *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1870. 534. p.

[74] Szebeni Olivér szíves közlése. A kézirat: BL., Budapest.

[75] Kiss, 1942. 15. p.

[76] Bányai, 1966. 30. p.; Bondár Ferenc: Az alföldi misszió első úttörői. In: *Békehátrnök*, 1975. 152. p.; Szűcs József: Száz évvel az első bemerítés után. In: *Békehátrnök*, 1975. június 19. Megismerkedésükről: Meyer-önéletrajz. 34. p. – BL., Budapest.; Bányai Jenő. In: *Békehátrnök*, 1968. január 15.

[77] Kirner, 1965. 48. p.

[78] Bányai, 1966. 30. p.; Uő. In: *Békehátrnök*, 1968. január 1. – 1968. január 15.; Z.L.: Megemlékezés a 100. mérföldkőről. In: *Békehátrnök*, 1977. október 15. (Lisztes András képével)

[79] *Békehátrnök*, 1920. május 15-30. 77. p.; Bányai Jenő: Lisztes Mihály. In: *Békehátrnök*, 1962. május 15. 4-5. p.

[80] Meyer-önéletrajz. 58. p. – BL., Budapest.

[81] *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1880. 660. p.

[82] Csopják Attila: Képek.. 11. p.

[83] Meyer-önéletrajz. 53. p. – BL., Budapest.

[84] Kiss, 1904. 206. p.

[85] Ez több protestáns folyóiratban megjelent, pl. *Evangéliumi Protestáns Lap* 1876. június 2. Külömfélék rovatban.

[86] Szabadi F. Gusztáv: Vasárnapi iskoláink 60 éves története. In: *Békehátrnök*, 1933. november 18.; Emlékezéseinek kézirata: BL., Budapest.; Wagner: i.m. 109. p.

[87] Szabadi F. Gusztáv: Missziómunkások nyilvántartója. (Kézirat) – BL., Budapest.

[88] Meyer-önéletrajz. 52. p. – BL., Budapest.

[89] Kirner, 1965. 55. p.

[90] Szabadi F. Gusztáv: Missziómunkások nyilvántartója. (Kézirat) – BL., Budapest.; Bányai Jenő. In: *Békehátrnök*, 1968. január 15.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Rajki Zoltán:

A magyarországi szabadegyházak nemzetközi kapcsolatainak jellemző vonásai a hatvanas évek második felétől a hetvenes évek végéig

A szabadegyházak Magyarországon taglétszámukat tekintve csekély kisebbséget alkottak a Kádár korszakban, de több közösség (pl. baptista, metodista) a nyugati országokban – különösen az Amerikai Egyesült Államokban – jelentős befolyással rendelkezett. Ezért a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) külpolitikai céljainak megvalósításában a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa (SZET) keretében működő kisegyházak nemzetközi kapcsolatait is felhasználta.

Az MSZMP politikájának jellemző vonásai az egyházak külügyi kapcsolatának területén

A kommunista államhatalom az egyházi vezetők feladataként határozta meg a „nemzetközi imperializmus” ellen, a leszerelésért, a katonai tömbök felszámolásáért, valamint a szocialista humanizmusért folytatott küzdelmet. Az egyházi vezetőknek támogatniuk kellett a „haladó erőknek” tekintett politikai és egyházi csoportokat. Előírták a harmadik világ országaiért folytatott politikai versengésben való részvételt is felekezeti vonalon. Feladatul jelölték meg az egyházi világszervezetekben pozíciók megszerzését, különböző egyházas nyelven megfogalmazott politikai nyilatkozatok kiharcolását, valamint a szocialista országokat elítélő megnyilatkozások megakadályozását. Fontos elvárásnak tekintették az egyházat képviselők kiutazásai alkalmával nemzetközi közvélemény előtt a magyar vallásügyi helyzet pozitív feltüntetését. Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) a nyugati központú egyházi szervezetek magyarországi befolyásának leépítésén munkálkodott. Anyagi téren is a támogatás minimalizálására törekedett, és az ellenőrizhetőség érdekében előírta, hogy az egyházak részére érkező külföldi segély a Magyar Nemzeti Bankon keresztül érkezzen. Törekvései arra irányultak, hogy a nyugati egyházi szervezetek a magyar egyházak vezetésének személyi összetételét ne befolyásolják. A magyar egyházvezetők részt vettek a szocialista országok ökumenikus nemzetközi szervezeteinek tevékenységében (prágai Keresztény Békekonferencia, Katolikus Egyházak Berliini Konferenciája), amelyek a szocialista tábor „békepolitikáját” propagálták egyházi síkon.[1] A nyugaton élő magyarok befolyásolása érdekében – az MSZMP emigrációs politikájának részeként – az érintett egyházakat buzdították hitéleti igényeik kielégítésére papok, Biblia, hittankönyvek kiküldése által. Ennek segítségével az ottani „reakciót” is ellensúlyozhatták.[2]

A szocialista országok egyházügyi hivatalai bizonyos szintig együttműködtek a nemzetközi egyházpolitika terén. Az ÁEH célja a szocialista országok egyházpolitikájának koordinálása, és a magyarországi egyházak külügyi tevékenységének összehangolása, a külügyi tevékenységben résztvevők kiválasztása, felkészítése, beszámoltatása és ellenőrzése volt. Az egyházak nemzetközi tevékenységének irányvonalát a kommunista és a munkáspártok 1969. évi tanácskozása szabta meg, amely feladatként jelölte meg az „antiimperialista erők akcióegységének létrehozását és állandó fejlesztését”. [3] A közös fellépést sokszor meggátolták a szocialista országok eltérő érdekei.

A pártállamnak érdekeltsége fűződött az egyházak nemzetközi kapcsolatainak fejlesztéséhez, de a keretek között tartását tartotta célszerűnek. Ugyanis a hetvenes években a nyugati egyházi szervezetek a nyílt támadás helyett befolyásukat a kapcsolatok bővítésén keresztül érvényesítették személyes érintkezések, segély- és ösztöndíjprogramok révén. Ezt a taktikát a fellazítás stratégiájának nevezte el a szocialista terminológia. A nemzetközi egyházi szervezetekben a reálpolitikát folytató erők felülkerekedése megkönnyítette a személyes érintkezést, illetve az ÁEH számára a kapcsolatok bővülése lehetőséget teremtett a külföldi partnerek szelektálásához. Az egyházak külügyi tevékenységének formálásában az ÁEH-n kívül a Külügyminisztérium,

az Országos Béketanács, a Magyarok Világszövetsége vett részt érdekeltségi területén.[4] Az egyházak külügyének fejlődését elősegítette, hogy a nemzetközi egyházi szervezetek Magyarországot a szocialista országok felé hídfőállásnak tekintették. Ezért a hatvanas évektől Magyarországon számos rendezvényt szerveztek (például a Lutheránus Világszövetség Nagygyűlése, Zsidók Világkongresszusának Végrehajtó-bizottságának Nagygyűlése).[5]

Magyarországi szabadegyházak nemzetközi kapcsolatai jellegének alakulása

A hidegháború miatt a Rákosi-korszak éveiben a szabadegyházak külföldi kapcsolatai is megbénultak, és fokozatos felújítására 1956-tól nyílt lehetőség elsősorban a nemzetközi szervezetekkel rendelkező tagegyházak számára. A hatvanas évek elején legkiterjedtebb kapcsolatokkal a baptisták rendelkeztek. Küldötteik részt vettek az Egyesült Államokban megtartott Baptista Világkongresszuson, a moszkvai Európai Baptista konferencián, illetve a baptista világ- és európai szövetség több tisztviselője Magyarországra látogatott. Az ÁEH a metodisták esetében elsősorban a methodista püspökkel való kapcsolattartást, az adventistáknál a divízióülésen való részvételt, illetve a világszervezet főtisztviselőinek esetenkénti látogatását engedélyezte.^[6] Az állam rossz szemmel nézte, hogy a nemzetközi szervezethez is kapcsolódó magyarországi szabadegyházak a nyugati egyházközpontok vezető szerepét elismerik, ezért a magyar egyházvezetőknek alárendelt viszonyuk megszüntetéséért kellett harcolniuk. Ez különösen a Hetednap Adventista Egyház és a Metodista Egyház életében éreztette hatását.^[7]

A kisegyházak esetében fontos célkitűzés volt az állam részéről nemzetközi kapcsolataik hivatalos keretek között tartása. Az ÁEH külügyeit a SZET elnöke – Palotay Sándor – által irányította az 1979-ben bekövetkező haláláig. Véleménye meghatározta a Hivatal állásfoglalását, ezért a külföldi vezetők jó viszonyra törekedtek vele.^[8] Az ÁEH elképzelése a kisebb szabadegyházi közösségek esetében a szervezeti felépítettségükből fakadóan nehézségekbe ütközött, mert külkapcsolataikat nem hivatalos találkozókön bonyolították le. Palotaynak csak 1975-re sikerült elérnie, hogy a külföldi egyházvezetők megszüntessék a hivatalos állami vezetés megkerülésével fenntartott kapcsolataikat.^[9]

A hivatalos tárgyalásokra kiutazók külföldi útjukról feljegyzéseket készítettek, amelyben beszámoltak tevékenységükről és tapasztalataikról. A tagegyházaknak és a SZET-nek éves jelentést, valamint a következő évre szóló munkatervet kellett írniuk, amit az egyes felekezetek esetében először a SZET, majd az ÁEH vizsgált meg. Az egyházak a hetvenes években a Hivatal instrukciójára Palotay szerepének korlátozása érdekében létrehozták a titkári munkaköröket. Így a külügyi titkár feladata volt a SZET munkájának operatív segítése, az elnökség döntéseinek végrehajtása a nemzetközi egyházpolitika területén.^[10]

A szabadegyházak külügyi tevékenysége az állampárt érdekeinek megfelelően a hatvanas évek második felében bővíthetett. Politikai árát jelezte, hogy a világszervezettel rendelkező tagedyházak levélben tiltakoztak 1968-ban az amerikaiak vietnámi agressziója ellen.[11] Pozicionális területen is bizonyos siker koronázta az ÁEH törekvéseit. Laczkovszki Jánost a Baptista Világszövetség alelnökévé, Nagy Józsefet pedig a Baptista Világszövetség Végrehajtó Bizottságának tagjává választották. A magyarországi Isten Egyházának vezetője – Vigh János – felekezetének kelet-európai missziótitkára volt. A nemzetközi szervezetek a kapcsolattartás érdekében néhány helyet a szocialista országokból származóknak biztosítottak, de igyekeztek kevésbé problematikus személyt beválasztani, és szerepüket formálissá tenni.[12] A SZET elnöke ezzel szemben olyan személyek bejuttatását tartotta fontosnak, akiknek politikai felfogása tisztázott, egyházi tekintéllyel rendelkeznek.[13]

Palotay 1970-ben kritizálta a szabadegyházak külkapcsolatait: túl intenzívnek és egyoldalúnak minősítette, ezért nem tartotta célszerűnek minden látogatás megvalósulását. Kifogásolta, hogy a külföldiek gyakran meghívás nélkül egyszerűen bejelentkeznek, miközben a magyar egyházvezetők csak meghívásra mehetnek ki.[14] A SZET elnökének tevékenysége nyomán 1974-re a tagedyházak külföldi segélyezése áttekinthetővé vált. A külkapcsolatok bővülésének másik következményeként a nemzetközi egyházi fórumok mérsékeltek, vagy megszüntették a magyar egyházvezetés számára a kiutazásukhoz nyújtott anyagi segítségüket. Ugyanis már nem tekintették hátrányos helyzetűeknek őket. Ezért az ÁEH 1977-ben már 100 000 Ft-tal támogatta a SZET külügyi tevékenységét.[15]

A nyugati egyházvezetők tisztában voltak a kelet-európai viszonyokkal. Például a csehszlovák adventista vezetők a hetvenes években nyíltan beszéltek a világszervezet tisztviselői előtt a belügyi szerveknek az egyházak életére történő befolyásáról, beleértve külkapcsolataikat is. Sőt tudtak arról, hogy a szocialista országok társadalmi szervezetei információt cserélnek egymással, és ezen keresztül hatnak az egyházi vezetőkre.[16]

A politikai tömbök létezése, az egyes szocialista országok eltérő külpolitikai érdekei és egyházpolitikai helyzete szabadegyházi téren is éreztette hatását. Ennek eredményeként a nemzetközi egyházi rendezvényeken a magyar küldöttek a szovjetekkel és a lengyelekkel tudtak leginkább együttműködni. A nemzetközi szervezetek vezetősége a kapcsolatok bővítése érdekében kerülte a szocialista országok vallásügyi helyzetének bírálatát. Sőt többen – megfelelően az állampárti elvárásnak – a magyarországi látogatásuk után nyilatkozatokban, és cikkekben tettek említést a pozitív tapasztalataikról. A világgyűléseken politikai jellegű konfliktusok is kialakultak. Például 1973-ban az Isten Gyülekezetének európai konferenciáján szovjetellenes röpiratokat osztogattak, a baptisták hasonló rendezvényén a fiatalok egy csoportja tüntetett a Szovjetunió ellen. A pünkösdiek világtalálkozóján 1976-ban 10 000 kommunista- és szovjetellenes röplapot osztogattak szét.[17]

Közvetlen politikai hatását tekintve kiemelhető William Richard Tolbert, a Baptista Világszövetség elnökének, Libéria elnökhelyettesének magyarországi látogatása 1966 nyarán. Programja ökumenikus jellegű volt, de pozíciójából fakadóan a baptista vonatkozásúak a fontosabbak. Ezzel párhuzamosan Libéria alelnökeként több állami fogadáson vett részt. Találkozott a minisztertanács és az országgyűlés elnökével, miniszterelnökkel és az Elnöki Tanács több tagjával. Annak ellenére, hogy látogatása nem politikai jellegű volt, első lépésnek tekinthető a Magyarország és Libéria közötti diplomáciai kapcsolatfelvételben.[18]

Billy Graham 1977-es látogatásának hátterében szintén politikai megfontolások húzódtak meg. Beutazása kedvező légkörben történt, mert a magyar pártvezetők és a nemzetközi egyházi szervezetek szabadegyházi téren is megtalálták a modus vivendit.[19] A külkapcsolatok intenzívebbekké váltak, amelyben mérföldkőnek tekinthető a baptista és az adventista központi énekkar egyházuk világszervezetének 1975-ös konferenciáján való részvétele a „magyarországi vallásszabadság” demonstrálása érdekében. Az ÁEH pedig engedélyezte, hogy 1976-ban Magyarországon rendezzék az Európai Baptista Szövetség Végrehajtó Bizottságának ülését.[20]

Billy Graham látogatásának kérdését már 1973-ban felvetették az amerikai baptista vezetők. Az ÁEH – konzultálva a szocialista országok egyházügyi hivatalaival – ellenezte az elképzelést Billy Graham nyíltan antikommunista gondolkodása miatt.[21] Az amerikaiak 1977-ben ismét felvetették beutazását, amelyet a washingtoni magyar nagykövetség a korábbiakhoz hasonlóan támogatott a szintén baptista vallású Jimmy Carter amerikai elnökkel való jó viszonyára tekintettel.[22] A Hivatal kedvező döntéséhez hozzájárult, hogy a szovjetek 1978-ban tervezték meghívását.[23]

Billy Graham beutazása érdekében elfogadta, hogy látogatása nem evangelizációs jellegű, de istentisztelet keretében prédikálhat. Kész volt a Hazafias Népfrent, az Országos Béketanács és a Keresztyén Békekonferencia vezetőivel találkozni, és vállalta, hogy az egyház küldetéséről, a diakóniai szolgálatról rövid tanulmányt publikál. Ígéretet tett arra, hogy tartózkodik a jó kapcsolatokat megzavaró nyilatkozatoktól.[24] Magyar részről látogatása mellett szólt az amerikai közvélemény befolyásolásának érve. Személyén keresztül a magyarországi „vallásszabadságot” demonstrálták, ugyanakkor a hazai egyházi ellenzék erkölcsi gyengítése és az államhoz lojális vezetés erősítése is az elérendő célok közé sorolható. Megemlíthető még az amerikai-magyar kapcsolatok javításának motívuma.[25] Az ÁEH döntését befolyásolta még a magyar társadalom nyugodt helyzete, a magyar egyházvezetők felkészültsége és lojalitása. Billy Graham látogatását a nyugati antikommunista kampány elleni ellenakciójaként fel lehet használni, és a szocialista országok közül egyedül Magyarország rendelkezett a „kísérletezésre” alkalmas feltételekkel.[26]

Látogatásáról filmet készítettek propaganda céljára. Az ÁEH a SZET-tel együttműködve széles nyilvánosságot teremtett a magyar médiákban (egyházi lapok, Magyar Televízió, Magyar Rádió) látogatásának. Billy Graham elhozta Carter elnök üdvözlését. Kádár nem, de Aczél György és Miklós Imre fogadta. Billy Graham közbenjárását ígerte a legnagyobb vámkedvezmény és a magyar korona ügyében, a magyar fél azonban elhárította segítségnyújtási szándékát, tartva attól, hogy később ellentétként hitéleti engedményeket kér. Prédikációit (Budapest, Tahi és a Nap utcai gyülekezetek, SZET Lelkészképző Intézet és a Baptista Teológia közös évnemlékezője) sok ezren hallgatták.[27] Magyarországi látogatásának kedvező visszhangja lehetővé tette, hogy Lengyelországba (1978), Szovjetunióba (1982, 1984), Romániába (1985), NDK-ba és Csehszlovákiába is eljusson. Magyarországra 1981-ben és 1985-ben ismét ellátogatott. Az utóbbin már a körcsarnokban és a pécsi római katolikus székesegyház előtti téren tarthatott istentiszteletet.[28]

Politikai elem állhatott a hetvenes évek közepétől a magyarországi baptista, adventista és a SZET delegáció Szovjetunióbeli látogatása mögött is. Céljuk egy közös szabadegyházi szervezet létrehozása volt. Mindkét felekezetben a legalitásra törekvő irányzatot támogatták a Szovjetunióban.[29] A magyar egyházpolitikai modell exportálására kísérletet tettek Bulgáriában is. A Magyar Egyházak Ökumenikus Tanácsa (MEÖT) delegációjában részt vevő metodista elnök az ottani egyházügyi hivatal számára kiemelte a kisegyházak elismerésének pozitívumait, amely legális működési keretet biztosított a kisegyházaknak, az állam számára pedig áttekinthetővé tette tevékenységüket. Hangsúlyozta a SZET szerepét az állam és az egyház viszonylatában.[30]

Az egyes tagesegyházakban a hetvenes évek közepén jelentkező szakadár mozgalmak (adventista, metodista, pünkösdi) kihatottak a nemzetközi kapcsolatokra is. Az érintett felekezetek nemzetközi szervezetei a magyar egyházvezetés mellé álltak, de kihasználták befolyásuk növelésére.[31] A helyzetet bonyolította, hogy egyes nyugati egyházi körök védelmükbe vették a „magyarországi szabadegyházi ellenzéki” csoportokat.[32] Velük a felekezetek világszervezetei is komoly harcot folytattak az egyházi közvélemény befolyásolása érdekében.

A hetvenes években a turizmus liberalizálása hatott a külügyi kapcsolatokra, mert több nyugati vezető magánutazásait egyházi célokra használta fel a Hivatal intelme ellenére.[33] A SZET elnöke komoly harcot folytatott a Magyarországra becsempészett irodalom ellen. Különösen az NSZK-beli Evangéliumi Iratmisszió küldeményeit igyekezett visszaszorítani. Az Iratmisszió magyar részlegének vezetője ezért a *Vetés és Aratás* című folyóirat magyarországi terjesztése érdekében felvetette, hogy a nála lévő lista alapján a lapot a SZET küldhetné szét. Késznek mutatkozott a lap jellegének megváltoztatására is.[34]

A tagegyházak nemzetközi kapcsolatai

A Magyarországi Baptista Egyház

A Magyarországi Baptista Egyház elsősorban a Baptista Világszövetséggel, és annak európai szervezetével az Európai Baptista Föderációval, illetve – teológiai téren – a svájci Rüschtli Teológiai Szemináriummal állt kapcsolatban. Ez utóbbi az európai baptista lelkészképzés központjának számított. A hatvanas évek végén felmerült, hogy Magyarország is küldhet hallgatót az iskolába, amely már az 1970-es évek elején megvalósult.[35] Kétoldalú kapcsolataik elsősorban a szocialista országok baptistáival alakultak ki (román, jugoszláv, NDK).[36]

A Baptista Világszövetség a szabadegyházi világszervezetek között nyitottak tekinthető Kelet-Európa irányába, aminek eredményeként az 1965-ös konferencián a béke és társadalmi igazságosság kérdésében hozott határozatokat. Ez tanulmányi anyag készítésére „ösztönözte” a magyar baptista vezetést az 1970-es világgyűlés alkalmával, amelynek gondolatai részben bekerültek a záródokumentumokba.[37] A Baptista Egyházban konfliktus keletkezett 1971-ben, egy Romániából nyugatra disszidált evangélikus lelkész – Richard Wurmbrand – könyve alapján, aki szerint a Szovjetunióban baptistákat börtönöztek be. A világszervezet Szovjetunióban járt megbízottja állításait hamisnak állította be. Végül Bicskov szovjet baptista vezető ismertette egyházának helyzetét. Az európai szövetség missziós kezdeményezése, amely 1975-ben minden országban egy időben evangelizációs kampány indítására irányult, szintén vitát eredményezett. A kelet-európai küldöttek a kampányszerűség helyett az „országukra jellemző módon” akarták missziós tevékenységüket végezni.[38]

A baptisták esetében 1973-ban mehetett ki először hivatalosan nagyobb csoport nyugatra. A Baptista Európai Konferenciára a magyar vezetésen kívül – élén Palotay Sándorral – 45 tagú kórus is kiutazhatott Magyarországról.[39] Az 1975-ös világgyűlésen a magyar küldöttség helyzetét nehezítette a szocialista országok delegációinak politikai kérdésekben való egyet nem értése. Emiatt csupán a már említett magyar–lengyel–szovjet együttműködés funkcionálhatott. A román és a jugoszláv küldöttek különutas magatartást folytattak. A helyzetet bonyolította a Baptista Világszövetség magatartása, mivel közvetíteni próbált a szovjet hivatalos és a „földalatti” egyház képviselői között. A szovjet hivatalos egyházvezetők tiltakozása miatt a „földalatti baptisták” csak a konferencia nyilvános részén vehettek részt hallgatóként. A szocialista országok szempontjából fontos eredmény volt Bicskovnak az Európai Baptista Szövetség elnökévé történt megválasztása.[40]

A szabadegyházak közül a baptisták rendelkeztek nagyobb létszámú nyugati magyar emigrációval Észak-Amerikában.[41] Kapcsolatuk legfontosabb elemét a „lelkész-kölcsönzési” program adta. Az Amerikai Magyar Baptista Szövetsége elnöke 1968-ban szükségesnek vélte 2–3 magyarországi lelkész ottani tevékenységét. A kiküldendő személyre vonatkozóan két alternatíva jelentkezett a magyarországi fél számára: 1. Nyugdíjas vagy nyugdíj előtt álló lelkészek, akik néhány évet még kint tölthetnek szolgálatban. 2. Fiatalabb lelkészek, akik pár év múlva visszajönnek és itthon kamatoztatják nyelvtudásukat. Később a SZET elnöke ötven év feletti személyt javasolt, akik hazatérésük után nem tevékenykednek sokáig, de kötődnek egzisztenciálisan a magyar egyházhoz.[42] Az ÁEH hozzájárulásával 1972-ben iktatták be az első Magyarországról kiküldött lelkészt – Viczián Jánost – Torontóban. Munkásságának köszönhetően megszűnt az észak-amerikai gyülekezetekben a magyarországi helyzet bírálata.[43] A SZET elnöke különösen Haraszi Sándorral tudott együttműködni. Utóbbi a jó kapcsolat érdekében elérte 1976-ban, hogy az amerikai *Christianity Today* című lap „helyesbítette” a korábban Palotay Sándorról írt cikkét. A folyóirat hírszerkesztője ígéretet tett az Iványi-ügy „valóságnak” megfelelő bemutatására is.[44]

A hetvenes évek második felében konfliktus alakult az Észak-Amerikában dolgozó magyarországi lelképásztorok ügyében, mert két lelképásztor a négy esztendősszolgálatának meghosszabbítását kérte. Ebben támogatták őket az amerikai magyar baptista vezetők, a Magyarok Világszövetsége, a kanadai és az amerikai magyar nagykövetség. A SZET elnöke azonban a Magyarországi Baptista Egyház elnökségével együtt ellenezte az elképzelést. Palotay Sándor elgondolását azzal indokolta, hogy a négy évet meghaladó kint tartózkodás lehetetlenné teszi a magyar viszonyokba való zavartalan beilleszkedést, amit a Hivatal el is fogadott.[45]

Az ÁEH egyházpolitikája az észak-amerikai magyar baptisták életében egyházszakadást eredményezett. Ugyanis Udvarnoki Béla az Amerikai Magyar Baptista Szövetség elnökeként hivatalos látogatást tett Magyarországra. Tapasztalatairól és a magyarországi viszonyokról beszámolt – a realitásnak megfelelően – az *Evangéliumi Hírnök*ben megjelenő cikksorozatban.[46] A magyarországi egyházvezetés a SZET elnökével és az ÁEH-val konzultálva lépéseket tett a beszámoló korrigálására, illetve a szövetség vezetőinek és a külföldön élő tagság „józan részének” Udvarnokival történő szembeállítására.[47] A felekezet elnöke Haraszi

Sándorhoz írt levelében az *Evangéliumi Hírnök* szerkesztősége és a Magyar Baptista Szövetség felelősségét hangsúlyozta.[48] Haraszi ígéretet tett a cikksorozat által okozott kár helyreállítására, és Udvarnoki visszavonulását igyekezett elérni.[49] Haraszi felhívta Udvarnoki figyelmét arra, hogy beszámolóit a lelkészcsereért fenyegetik.[50] Utóbbi hívei ezért Romániából érkező lelkésszel kívánták a problémát megoldani.[51] Udvarnoki cikkei ellen számos észak-amerikai magyar baptista tiltakozott, kifogásolva politikai tartalmukat, és az ottani magyar misszió életképtelenségét sugalló gondolatokat. A lap lemondásával fenyegették meg a szövetséget.[52] A kialakult feszültség szakadást eredményezett 1980 és 1990 között Észak-Amerikában, a magyar baptisták életében.[53]

Hetednap Adventista Egyház

A Kádár-korszak első éveiben a Magyar Unió és az egyház világszervezete között rendszeres kapcsolat alakult ki.[54] Az unióelnök kiutazhatott az éves divízióülésekre, és a világszervezet képviselői beutazhattak. A magyar vezetés nyomást gyakorolt a Divízióra, hogy a felekezet hivatalos kiadványaiban kerüljék a kommunizmust érintő kitételeket.[55] Az adventista világszervezet 1961-től fenntartással tekintett a magyar vezetés tevékenységére, vezetői azonban – a kapcsolat fenntartása érdekében – pozitívan nyilatkoztak a magyarországi helyzetről.[56]

A hatvanas évek második felében a Magyar Unió és a Divízió viszonya feszült volt. Az Egyháztanács a Divízióval szemben az ÁEH tanácsára egységesen lépett fel a magyar ügyekbe való beavatkozásának megakadályozása érdekében. Ezekben az években a Generál Konferencia kelet-európai politikájában változás történt, ami a szocialista uniók nemzetközi adventista vérkeringésbe való bekapcsolására való törekvésében nyilvánult meg. Ez részben megegyezett a Magyar Unió és az ÁEH érdekeivel, így a magyar adventizmus lassan kitörhetett a nemzetközi elszigetelődésből.[57] Ennek alapfeltétele a világszervezettől való önállóságának demonstrálása volt, amely névhasználatban is jelentkezett, mert a Magyar Uniókonferencia helyett magyarországi Hetednap Adventista Egyház kifejezést használták. A politikai helyzetet figyelembe véve pedig a Divízió vezetése nem avatkozott bele a magyar ügyekbe. Ugyanis a világszervezet szerint szerencsésebb egy állam által manipulált vezetés elfogadása az anarchikus állapotnál.[58]

A Divízió és a Magyar Unió között feszültség keletkezett 1969-ben a magyar delegáció összetétele létszáma miatt. A magyar vezetők keveselltek a három főt, és kifogásolták, hogy a Divízió elnökének meghívása az unió és a területi elnökökre vonatkozott, a küldöttségből pedig kimaradtak az erős állami támogatással rendelkező személyek. Az Egyháztanács ragaszkodott minimálisan hat fő részvételéhez, és a küldöttség általa történő kijelöléséhez, valamint Palotay megfigyelő státuszához. A Divízió elfogadta, hogy az unióelnökön kívül keretszámot adjon, és a személyi összetételt az Egyháztanács alakíthassa ki.[59]

Egyházpolitikai szempontból az 1970-es esztendő fontos szerepet játszott a Magyar Unió életében. A magyar adventisták a lengyelekkel felszínesen egyeztetve készültek a megrendezésre kerülő Generál Konferenciára. A magyar delegáció a megfigyelő szereppel rendelkező Palotay Sándor irányításával az ÁEH instrukcióinak megfelelő memorandummal készült, amely nem lelt komolyabb visszhangra. A rendezvényen a magyar küldöttség a Generál Konferencia egyik alelnökével tárgyalásokat folytatott, amelynek eredményeként a világszervezet vállalta, hogy az eddig magyarul meg nem jelenő E. G. White könyveket finanszírozza. Sikerült a magyar emigránsok tervét megakadályozni, hogy rádióadásokat sugározzanak Magyarországra.[60]

A Generál Konferencia és a Divízió elnökének 1970-es magyarországi látogatását kihasználták az Egyháztanács tagjai az ÁEH által szorgalmazott „problémák” felvetésére. A világszervezet az amerikanizálódás vádjára kifejtette, hogy az egyház bevételeinek 80%-át az Egyesült Államok adja. Szeretnék, ha a divíziókban és az uniókban nemzeti vezetés lenne, de megvalósítása hosszabb időt vesz igénybe. A szocialista országok bevonását a divízióvezetésbe a tervezett adminisztrációs osztály irányításával

szerették volna megvalósítani. Irreális elképzelésnek tekinthető a világszervezet vezetői részéről a nagyobb evangelizációs programok tartásának, ifjúsági kongresszusok megrendezésének szorgalmazása.[61] A világszervezet az állam által sugalmazott teológiai és szervezeti kérdésekbe nem ütközött, de a „politikai” engedmények fejében gyakoribb beutazást és nagyobb missziós tevékenységet várt.[62]

Az Egyháztanács, követve a magyar külpolitikai koncepciót, az 1975-ös Generál Konferencia előtt a harmadik világ adventistái között növelte befolyását. Azzal vádolta az amerikaiakat, hogy a harmadik világbelieket ki akarják szorítani a vezetésből. A szocialista országok 1975-ben sem tudtak eredményesen fellépni eltérő koncepcióik miatt. A kelet-németek a nyugat-németek befolyása alatt maradtak. A románok és a csehszlovákok önálló elképzelésekkel rendelkeztek. Végül egy lengyel–magyar–szovjet tengely alakult ki. A Generál Konferencia egyes vezetői együttműködést ajánlottak fel a szocialista unióknak. Az amerikaiak a harmadik világ képviselőinek visszaszorításában kértek segítséget, cserében javasolták a szocialista országok egységes fellépését a nyugatnémetekkel szemben.[63]

A magyar küldöttség a korábbi évekhez hasonlóan tanulmányi anyaggal készült a világgyűlésre, amelyben a társadalmi igazságtalanságról, a háború és béke ügyéről, a harmadik világ problémájáról, az ökumenikus kérdéstről, és a szolgáló egyházzal írtak. A magyar–szovjet–lengyel tengely csupán annyit ért el, hogy a divízió kulcspozícióiban nem voltak amerikaiak, és a Generál Konferencia békehatározatot adott ki.[64]

Az Egervári-féle szakadás következményei befolyásolták az egyház külkapcsolatát, mivel a világszervezet és az unió a válságból való kiútkeresésre fordította energiáját. Az ÁEH-nak érdekei fűződtek a nyugalom helyreállításához, ezért a hetvenes évek második felében különösen a beutazások száma emelkedhetett. A kiutazások számának emelkedése az osztálymunkákkal kapcsolatos megbeszélésekre, tanulmányi értekezletekre is kiterjedt. A kiutazások számának emelkedése lehetőséget biztosított a divízió számára a többszálú kapcsolatépítésre.[65] A divízió szellemi befolyásának erősítése érdekében évente egy ösztöndíjat biztosított a teológiai képzettséggel rendelkező lelkészek számára egy európai adventista felsőoktatási intézményben.[66]

Evangéliumi Püünkösdi Közösség

A korszakban a püünkösdi legjelentősebb nemzetközi kapcsolatai a skandináv testvéregyházaikkal alakultak ki. A norvégok a magyarországi missziós tevékenység előmozdítását szorgalmazták. A svédek rádióprogramjukban magyar nyelvű adásokat terveztek. A magyar vezetők az adó politikamentességére hívták fel a figyelmet, és arra, hogy a magyarországi helyzetről ők adhassanak tájékoztatást. A skandinávok hosszú távú pénzügyi támogatásban kívánták részesíteni a magyar közösséget, amellyel befolyásukat növelték volna, illetve más püünkösdi szervezetek hatásának visszaszorítására törekedtek. Palotay ösztönzésére azonban személyi, anyagi, vagy szervezeti függőség nem jöhetett létre.[67]

Wurmbrand tevékenysége nyomán sajtópolémia alakult ki a svéd püünkösdi hetilapjában, a Dagenban, mivel a Romániából származó lelkész bírálta a szocialista országok egyházügyi helyzetét, és a felekezeti vezetőket beépített embereknek minősítette. Azt sugallta, hogy Magyarországon nem lehet Bibliát vásárolni, sem külföldről beküldeni. Állításaival a legális kapcsolatok fenntartása érdekében a svéd vezetők vitatkoztak. Cáfolták a szabadegyházi lelkészek bebörtönzését, vagy a Magyarországra küldött könyvek elkallódásáról szóló híreszteléseket. Hátrányosnak nevezték a bibliacsempészést, mert lehet Magyarországon Szentírást vásárolni, és a püünkösdi bizonyos keretek között könyvet is adhatnak ki.[68]

A magyar vezetők a Wurmbrand-ügyön kívül hozzájárultak ahhoz, hogy a Párizsban megtartott konferencián a nemzetközi püünkösdi mozgalom vezetői elhatárolták magukat a szovjetellenes megnyilvánulásoktól. A Püünkösdi Európa Konferencián (PEK) pedig kifogásolták a szocialista küldöttek háttérbe szorítását.[69] A

hetvenes évek közepétől kapcsolatot építettek ki a franciákkal, svájciakkal, nyugat-németekkel, britekkel. Komoly eredménynek tekintették, hogy a PEK vezetése elismerte a szocialista országok vezetőit tagságuk hivatalos küldötteinek. A szervezet Központi Bizottsága ígérétében minden ország pünkösdi mozgalma számára egy-két teljes jogú küldött és megfigyelő delegálását biztosította nagytanácsának üléseire. Az Egyesült Államokbeli pünkösdi közvélemény befolyásolását is fontosnak tartották. A Békefi csoport elszigetelése érdekében a Church of God nevű szervezettel is mélyítették kapcsolatukat.[70] Unghvári Sándor ügye szintén visszhangot váltott ki a nemzetközi pünkösdi mozgalomban, aki mozgalmának üldöztetéséről számolt be, és a magyar pünkösdi vezetőket kommunista ügynököknek titulálta. A világszervezet küldötte magyarországi látogatása során tájékozódott az ügyről, és javaslatára megszüntették Unghvári anyagi támogatását.[71]

A nemzetközi politikában tapasztalható enyhülésnek köszönhetően az 1976-ban megtartott pünkösdi világtalálkozón az összes szocialista ország képviselői jelen lehettek. A világkonferencia új elnöke külön fogadást adott a szocialista országok delegátusainak. Elvi felfogásként jelentkezett, hogy Magyarország esetén a hivatalos személyeken keresztül tartják a kapcsolatot. A világ- és európai szervezet kelet-európai nyitottságát tükrözi, hogy a következő Európai Pünkösdi Konferencia színhelyeként felvetődött Budapest neve is. Speciális helyzetben voltak a pünkösdiiek a többi magyarországi kisegyházhoz képest, mert esetükben nem kapott hangsúlyt a teológiai állásfoglalások kiharcolása a Pünkösdi Világszervezeten belül, annak mozgalmi jellege miatt.[72]

Egyéb felekezetek

A metodisták külkapcsolatai a világszervezetükre koncentrálódtak, és kétoldalú kapcsolataik szintén a szocialista országokra terjedtek ki.[73] Az Iványi ügy a methodista egyház nemzetközi kapcsolataira is kihatott. A magyar egyházvezetés a SZET elnökének irányításával Iványi nemzetközi elszigetelése érdekében a zürichi püspököt sikerrel nyerte meg. Ezzel megakadályozták a nemzetközi hangulatkeltés kibontakozását.[74]

Az Óskeresztyén Felekezet nemzetközi kapcsolata rokon és magánjellegű látogatásokban öltött formát. Tom Sanders a felekezet világtanácsának elnöke turistaként érkezett Magyarországra 1970-ben, de pozíciója miatt látogatása félhivatalossá vált.[75] A hetvenes évek elején a külügyi tevékenység Sárkány Mihály környezetére szűkült le elsősorban nyugatnémet és dániai vonatkozásban.[76]

Az Isten Egyházának is át kellett értékelni 1970 körül Kelet-Európával kapcsolatos elképzelését. A koncepcióváltás eredményeként a felekezet Európai Konferenciájának kelet-európai misszióvezetője Víggh János lett. A SZET elnöke a pozíciót áttekinthetővé és befolyásolhatóvá szerette volna tenni.[77] Erre nem talált lehetőséget, ezért nem engedték ki Vígghet 1971-ben az Isten Egyházának világkonferenciájára.[78] A nemzetközi szervezet bővíteni szerette volna a kelet-európai országok gyülekezeteivel kapcsolatát. A felekezet 1971-es európai prédikátor konferenciáján üdvözölték a nyugat-német kormány új kelet-európai politikáját, és elítélték az amerikaiak vietnámi agresszióját.[79] Ennek eredményeként Víggh János 1973-ban részt vehetett Dániában a konferencián, ahol ismertette a magyarországi szabadegyházak életét.[80]

A Keresztény Testvérgyülekezetek és a Szabadkeresztyén Felekezet külügyi tevékenységükre magánutazásaikat használták fel. Így a legfontosabb megbeszéléseikről a SZET vezetői csak utólagosan szerezhettek tudomást. [81] A Keresztény Testvérgyülekezetnek nem volt hivatalos kapcsolata külföldi központi szervezetekkel. Világviszonylatban a Keresztény Testvérgyülekezetek londoni társulatát tekintették központjuknak. A SZET elnöke igyekezett a nem hivatalos látogatásokat visszaszorítani, és 1976-ra érte el, hogy nemzetközi tevékenységüket írásban rögzítsék.[82]

Az Állami Egyházügyi Hivatal elgondolását külügyi téren az egyházas jellegű szabadegyházi közösségekben tudta megvalósítani. Az állami beavatkozás nemzetközi téren is feszültséget okozott az egyes felekezetek életében. Szakadásra csupán az amerikai magyar baptisták életében került sor a nemzetközi egyházszervezetek pragmatikus magatartása miatt. Utóbbi eredményeként az ÁEH-nak sikerült a lojális egyházvezetésen kívül a nyugati vezetőket is felhasználnia a magyarországi „vallásszabadság” demonstrálására, illetve az állam számára kellemetlen személyek elszigetelésére. Ennek ellenére a nemzetközi kapcsolatoknak pozitív hatása volt a magyarországi egyházak életére. Az állam ugyanis nem avatkozhatott bele drasztikusan a felekezetek belső életébe. Ugyanakkor a magyarországi gyülekezetek fejlődését szolgálta, hogy bekerültek felekezetük nemzetközi vérkeringésébe. Hozzájárultak a hitélet fejlődéséhez, mert a nemzetközi szervezetek a kislépések politikáját felhasználva engedményeket harcoltak ki, és ezzel enyhítették a kommunista diktatúra által okozott károkat.

Jegyzetek:

[1] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) XIX-A-21 (= Az Állami Egyházügyi Hivatal iratai.) XIX-A-21-d-002-7/1963. 22. dob.; MOL. XIX-A-21-d-002-3/b/1967. 39. dob.

[2] MOL. XIX-A-21-d-002-3/b/1967. 39. dob. Reakciós egyházi személynek általában az számított, aki a megengedett hitéleti kereteket túllépte, vagy a lojális egyházi vezetők ellen fellépett.

[3] MOL. XIX-A-21-d-005-6/a/1970. 52. dob.; M-KS-288-5. (= Az MSzMP Központi szerveinek iratai. Politikai Bizottság.) M-KS-288-5/448. őe. (1968. március 4.)

[4] MOL. XIX-A-21-d-005-6/a/1970. 52. dob.; M-KS-288-5/448. őe. (1968. március 4.), MOL. XIX-A-21-d-002a-1/b/1973. 72. dob.; MOL. XIX-A-21-d-005-31/a/1968. 43. dob.

[5] Miklós Imre elmondása alapján.

[6] MOL. XIX-A-21-d-005-3/a/1964. 26. dob.; MOL. XIX-A-21-d-005-25/1964. 26. dob.; MOL. XIX-A-21-d-005-31/a/1968. 43. dob.; Rajki Zoltán: H. N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon. Bp., 2003. 52., 78-79. p.

[7] MOL. XIX-A-21-c-66/9. és 16. 160. dob.

[8] MOL. XIX-A-21-d-005-31/a/1968. 43. dob.

[9] MOL. XIX-A-21-c-6.1/13. 144. dob.

[10] MOL. XIX-A-21-c-6.1/18. és 19. 143. dob.; A hetvenes évek közepétől a tagegyházakban is létrehozták a külügyi titkári tisztséget.

[11] MOL. XIX-A-21-c-6/9. 142. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.1/2. 144. dob.

[12] MOL. XIX-A-21-c-6/9. 142. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.1/2. 144. dob.; MOL. XIX-A-21-d-005-5/1971. 58. dob.

[13] MOL. XIX-A-21-c-6.1/4. 144. dob.

[14] MOL. XIX-A-21-c-6.1/4. 143. dob.

[15] MOL. XIX-A-21-c-6.1/10. 144. dob.; MOL. XIX-A-21-d-0030/1977. 103. dob.

[16] MOL. XIX-A-21-c-6.1/15/1976. 144. dob.

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_114-128.htm

[17] MOL. XIX-A-21-c-6.1/6. 144. dob.; MOL. XIX-A-21-c-620/9. 142. dob.

[18] MOL. XIX-A-21-c-653/5. 158. dob. iratai.

[19] MOL. XIX-A-21-d-0028-2/1976. 96. dob.

[20] MOL. XIX-A-21-d-005-10/1973. 74. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.1/13. 144. dob.; MOL. XIX-A-21-c-650/1-4., 7., 16., 18. 152. dob.; MOL. XIX-A-21-c-651/5. 153. dob.. Az első szabadegyházi énekkar, amely Nyugaton járt 1973-ban a baptista énekkar volt. MOL. XIX-A-21-d-004-8/a/1978. 113. dob.; MOL. XIX-A-21-d-004-31/a/1978. 119. dob.; MOL. XIX-A-21-d-004-32/b/1978. 113. dob.; MOL. XIX-A-21-d-0028-2/1975. 90. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.1/14/1975. 144. dob.

[21] MOL. XIX-A-21-d-005-11/1973. 74. dob. iratai.

[22] MOL. XIX-A-21-d-004-18/1977. 99. dob.

[23] MOL. XIX-A-21-d-004-23/1977. 99. dob.

[24] MOL. XIX-A-21-c-650/14. 152. dob.

[25] MOL. XIX-A-21-c-653. (1977. június 26. Palotay Sándor levele Miklós Imréhez) 153. dob.; MOL. XIX-A-21-c-653. (1977. május 26. Palotay Sándor levele az ÁEH-hoz) 156. dob.

[26] MOL. XIX-A-21-d-0010-a/1977. 101. dob.

[27] MOL. XIX-A-21-d-0010-1/a/1977. 101. dob.; MOL. XIX-A-21-c-653. (1977. szeptember 7. Feljegyzés Billy Graham megérkezéséről és eddig programjáról) 156. dob.

[28] MOL. XIX-A-21-c-653/16. (1978. november 16. Billy Graham Evangelistic Association levele a washingtoni magyar nagykövetségnek) 154. dob.; MOL. XIX-A-21-c 154–156. dob. iratanyaga foglalkozik Billy Graham magyarországi és a többi szocialista országba történő látogatásának kérdésével. A dokumentumokon kívül újságcikkek és nyilatkozatok is találhatóak.

[29] MOL. XIX-A-21-c-6.1/10., 13. 144. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.9/2. 145. dob.

[30] MOL. XIX-A-21-c-66/22. 160. dob.

[31] MOL. XIX-A-21-c-ÁEH-6.1/15/1976. 144. dob.

[32] MOL. XIX-A-21-d-002-2/1979. 113. dob.

[33] MOL. XIX-A-21-c-6.1/15/1976, MOL. XIX-A-21-c- 6.1/2. 144. dob.

[34] MOL. XIX-A-21-c-620/9. 149. dob.

[35] MOL. XIX-A-21-c-651/1. 153. dob.

[36] MOL. XIX-A-21-d-005-1/f/1970. 52. dob.; MOL. XIX-A-21-c-650/17. 152. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.1/2-3., 4., 6. 144. dob.

[37] MOL. XIX-A-21-c- 6.1/3. 144. dob.; MOL. XIX-A-21-c-650/1., 3., 7. 152. dob.

[38] MOL. XIX-A-21-c-653/14. 158. dob.

[39] MOL. XIX-A-21-c-6.1/6. 144. dob.

[40] MOL. XIX-A-21-c-6.1/12/1975. 144. dob.

[41] MOL. XIX-A-21-c 6.1/3. 144. dob.

[42] MOL. XIX-A-21-c -6.1/16. 144. dob.; MOL. XIX-A-21-c-653/10. 158. dob.

[43] MOL. XIX-A-21-c-6.1/5., 10. 144. dob.. A lelkészcsere-program keretében a következő lelkészek dolgoztak Észak-Amerikában: Viczián János (1972–1977), Gerzsenyi László (1973–1978), Herjeczki András (1976–1983, 1988–1989), Gerő Sándor (1977–1980), Oláh Lajos (1978–1988), Almási Tibor (1982–1986), Lovas András (1984–1988), ifj. Mészáros Kálmán (1986–1990). „Krisztusért járva követségben”. Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből. Szerk.: Bereczki Lajos. Bp., 1996. (továbbiakban: Bereczki, 1996.) 290. p.

[44] MOL. XIX-A-21-d-004-13/a/1977. 99. dob.; MOL. XIX-A-21-d-004-18/1977. 99. dob.

[45] MOL. XIX-A-21-c-653/24. (1976. január 8. Kovács András: Feljegyzés Miklós Imre elvtárs részére) 158. dob.

[46] XIX-A-21-c-653/22. 158. dob.. Udvarnoki Béla cikksorozata a *Magyarországi baptista testvéreinkről* címmel jelent meg az *Evangeliumi Hírnök* 1974. szeptemberi és októberi számaiban.

[47] MOL. XIX-A-21-c-653/22. (1974. október 14. Laczkovszki János feljegyzése Udvarnoki Béla magyarországi látogatásáról) 158. dob.

[48] MOL. XIX-A-21-c-653/22. (1974. október 16. Laczkovszki János levele Haraszi Sándorhoz) 158. dob.

[49] MOL. XIX-A-21-c-653/22. (1974. október 25. Haraszi Sándor levele Laczkovszki Jánoshoz) 158. dob.

[50] MOL. XIX-A-21-c-653/22. (1974. október 2. Haraszi Sándor levele Udvarnoki Bélához) 158. dob.

[51] MOL. XIX-A-21-c-652/1. (1975. február 11. Haraszi Sándor levele Laczkovszki Jánoshoz) 153. dob.

[52] MOL. XIX-A-21-c-653/24. (1976. január 21. Béla Waltz levele Herjeczki Andrásához) 158. dob.

[53] Bereczki, 1996. 290. p.

[54] Hetednap Adventista Egyház szervezeti felépítése a következő: Az egyházterület (terület) a gyülekezetek egyesült, megszervezett testülete. Unió egy nagyobb földrajzi térségben a területek egyesült szervezete. A divízió egy földrajzi területen öleli fel a területeket és az uniókat. A Generál Konferencia magában foglalja a világ összes adventista szervezeti egységét. A Magyar Unió 1970-ig Dél-Európai Divízióhoz (DÉED), 1971–1985-ig az Euró-Afrikai Divízióhoz (EAD) tartozott. Az unióbizottságot 1961-től Egyháztanácsnak (ET) nevezték a Kádár-korszakban.

[55] 1959. július Pechtol János DÉED-hez (Adventista Irattár – A. I.)

[56] 1962. február 9. Lenk Lajos levele Molnár Gyulához, 1963. június 17. Pechtol János levele az ÁEH-hoz, 1963. július 16. Pechtol János levele Generál Konferenciához, 1964. december 15. Pechtol János levele Palotay Sándorhoz (A. I.)

[57] 1966. október 5. Szabó Ödön levele az ÁEH-hoz, 1967. június 5.; „Feljegyzés a Dél-Európai Divízióval való kapcsolatáról”, 1967. április 19.; W. A. Wild levele Szabó Ödönhöz, 1967. április 19.; Zarka Dénes feljegyzése, 1967. június 21.; Zarka Dénes feljegyzése, 1967. június 28.; Szabó Ödön: „Feljegyzés a H. N. Adventista Egyház Generál Konferenciájának és Dél-Európai Divíziójának magyarországi látogatásával kapcsolatban”. 1967. július 7.; „Feljegyzés az ÁEH-hoz”, 1967. április 20.; Szabó Ödön levele ÁEH-hoz, *Lelkész-tájékoztató*, 1967. május 28.; 1970. február 11.; Házi Bizottság jegyzőkönyve (A. I.)

[58] 1967. április 19. W. A. Wild levele az ET-hez, 1969. május 27. Szabó Ödön levele a Generál Konferenciához; 1968. július 2. ET jegyzőkönyve (A. I.)

[59] MOL. XIX-A-21-c-600/2. 146. dob.; 1969. október 8., október 20., november 5. ET jegyzőkönyve (A. I.)

[60] 1970. február 11. Házi Bizottság jegyzőkönyve, 1970. március 24., április 21. ET jegyzőkönyve (A. I.), MOL. XIX-A-21-c-601/3. 147. dob.

[61] XIX-A-21-c-603/2–3. 148. dob.; 1970. november 3. ET jegyzőkönyve, Forгатókönyv R. H. Pierson a H. N. Adventista Egyház Generál Konferencia elnökének és C. L. Powers a Transz Mediterrán Divízió elnökének magyarországi látogatásához (A. I.)

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_114-128.htm

[62] MOL. XIX-A-21-c -600/2. 146. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.1/3. 144. dob.

[63] MOL. XIX-A-21-c-600/7. 147. dob.; MOL. XIX-A-21-c-601/6. 147. dob.

[64] MOL. XIX-A-21-c-601/10–11. 147. dob.

[65] 1975. december 2. Szakács József levele Palotay Sándorhoz (A. I.), MOL. XIX-A-21-c-603/104. 148. dob.

[66] 1978. november 21. ET jegyzőkönyve (A. I.), *Lelkész-tájékoztató*, 1980. 170. p.

[67] MOL. XIX-A-21-c-6.1/ 6. 144. dob.

[68] MOL. XIX-A-21-c-620/1. 149. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.1/10. 144. dob.

[69] MOL. XIX-A-21-c-620/2. 144. dob.; MOL. XIX-A-21-b-17175. 252. dob.

[70] MOL. XIX-A-21-c-620/2–3, 5–6. 149. dob.

[71] MOL. XIX-A-21-c-620/8. 149. dob.

[72] MOL. XIX-A-21-c-620/9. 149. dob.

[73] MOL. XIX-A-21-d-005-1/f/1970. 53. dob.; MOL. XIX-A-21-c-6.1/2. 144. dob.

[74] MOL. XIX-A-21-c-6.1/10. 144. dob.

[75] MOL. XIX-A-21-c-6.1/2. 144. dob.

[76] MOL. XIX-A-21-c -6.1/6. 144. dob.

[77] MOL. XIX-A-21-c-6.1/3. 144. dob.

[78] MOL. XIX-A-21-c-6.1/ 4. 144. dob.

[79] MOL. XIX-A-21-c-63/3. és 6. 149. dob.

[80] MOL. XIX-A-21-c-6.1/6. 144. dob.

[81] MOL. XIX-A-21-c-6.1/2. 144. dob.

[82] MOL. XIX-A-21-c-6.1/6. és 15. 144. dob.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMV

Dominkovits Péter:
Egy soproni városplébános végrendelete a felekezeti küzdelmek
korából
(Csehi István, 1644)

Sopron kora újkori egyháztörténetének autentikus forrásfeltáráson nyugvó kézikönyvei mind a katolikus,[1] mind az evangélikus[2] felekezet részéről már a 20. század első felében elkészültek, miként máig is kiindulópontként szolgál a közel fél évszázada született város- és megyetörténeti összegzés is.[3] Ugyanakkor a városban tevékenykedő kora újkori katolikus és evangélikus papság életútjának, vagyoni helyzetének meghatározó dokumentumai (pl. végrendeletek, inventáriumok) – egy későbbi társadalomtörténeti vizsgálat szempontjára – máig csekély mértékben kerültek közzéadásra. Az alábbi kis adatközlés e jelenségre kívánja felhívni a figyelmet azzal, hogy Csehi István városplébános Sopron város levéltárában eredeti példányban fennmaradt végakarátát közzéteszi.[4]

Csehi István fölöttébb viharos előzmények után került a városplébánosi székbe. 1638 tavaszán, midőn Káldy Mihály nagypréposti címmel a győri székeskáptalan élére került, viszonylag váratlanul megürült az egyházmegye fontos és javadalmazó helye, a soproni városplébánosi szék. A szabad királyi város kegyúri jogával élve, 1638. május 14-én, III. Ferdinánd király javaslatára Michael Johannes Ströbele ruszti és fertőrákosi plébánost választotta városplébánossá, akinek mint e tisztre érdemes személynek a megerősítését a polgármester a bíró és a magisztrátus még aznap kérte Draskovich (II.) György győri püspöktől.[5] Az új városplébános személye egyházi és világi főméltóságok ellenkezését váltotta ki. Így tiltakozott ellene gr. Esterházy Miklós nádor, aki nagyhöflányi (ma: Großhöflein, Ausztria) plébánosát, Rohonczy Istvánt[6] akarta e tisztebe juttatni.[7] A város határozott, de fölöttébb udvarias levélben felelt a szomszédos birtokos nádornak. Kiemelték: „Az varasnak eleitől ualo szokasa, szabadsagha es reghy priuilegiuma az, hogy resignalvan az parochiat az varasnak, az kik competency leßnek azon parochianak, az kinek töbe s meltosagosb commendatioia leend hozza jarulvan az io maga viselete es tudomannya, per voces menven az dologh, az kinek töb uotuma leend annak szoktuk conferralny.” Hangsúlyozták: mind a tanács, mind az egész választó közösség számára kedves lett volna Esterházy ajánlása, és azt el is fogadták volna, de a város az alábbi okokból juttatta annak, aki vetélytárs (competitor) volt:

a.) a város régi szokása szerint aki a plébániát megszerezni kívánja, annak folyamodnia kell érte és ajánlói kell, hogy legyenek. Bár Rohonczynek az utóbbi meg volt, de maga nem folyamodott.

b.) Jelenleg a betegek látogatása, gondozása is a plébánosok feladata, de minthogy a városban több a német, semmint magyar katolikus, inkább német, semmint magyar plébánosra van szükség. Arra hivatkoztak, hogy sok évvel korábban is német plébánosokkal rendelkeztek, akik magyar káplánokat tartottak, „es így a magyar nemzetnek gyalazattyara semmit nem cselekedtünk”. [8]

c.) Arra pedig a nádor is nyilvánvalóan emlékezik, hogy idősebb fia, Esterházy István közbenjárására és ajánlására a város Rohonczynek már juttatott egy beneficiumot, amit ő sem át nem vett, sem pedig meg nem köszönt („az parochia beneficiumot ha neky conferraltuk volna, feltűnk hogy csak megh se köszönnyő”). Kéri, a nádor ne nehezteljen azért a városra, hogy az őfelsége ajánlásával az e tisztre kérvényező személy, azaz Ströbele számára adományozták a plébániát.[9]

Esterházy válaszában először jelezte: ő Rohonczyt Sopron városhoz méltó személyként ajánlotta, majd felháborodottan a plébános és az etnikum viszonyára tért ki: „sok estendeokteöl foguast mindenkor magiar plebanusok voltak ot”. Véleménye szerint míg az evangélikusoknak három avagy négy lelkészük van, és közöttük magyar is található, a német katolikusok számára mind a jezsuitáknál, mind a ferenceseknél („az baratoknál”) található csak magyar nyelven tudó pap. Így meglátása szerint a magyar katolikusok kerülnek

rossz helyzetbe („Czak az magyarokat akaria exulalni onnet nemetnek akaruan confirmalni azt az parochiatis az kit annj este[n]deöktöl foguast magyar birt...”). A nádor felháborodott a számára elfogadhatatlan collation, és biztosnak vélte, hogy Őfelsége sem akart így a magyar katolikusok ellen lépni.[10] A látszólag csupán nemzeti-nyelvi ellentétek mögött valójában nagyon erős felekezeti konfliktusok húzódtak meg. Ugyanis a 16. század utolsó harmadától egyre nagyobb számban Sopronba költöző katolikus vallású magyar köz- és kismemesség folyamatosan hivatkozási alapul szolgált a 17. század első felében az evangélikus városvezetésével szemben, a katolikus intézmények kiépítésével kapcsolatban. Esterházy a fenti eseményekről értesítette a Magyar Udvari Kancelláriát, illetve annak titkárát, Ferencffy Lőrincet is, aki a városhoz írt levelében megparancsolta: a régi szokásoknak megfelelően magyar plébánost kell választaniuk.[11]

A nádor intézkedéseinél is fontosabb volt Draskovich (II.) György győri püspök állásfoglalása. Ő annyira felháborodott Ströbele megválasztásán, hogy pár nappal később, május 20-án kelt levelében Ströbelét mint magyarul nem tudó papot e stallumban nem erősítette meg, majd közel egy hét múlva, május 28-án, a plébánoshoz írott levelében exkommunikációval is megfenyegetve szólította fel őt a városplébánosi szék elhagyására.[12] Az ügyet a Lósy Imre érsek által összehívott nagyszombati nemzeti zsinat (Sacra Synodus Nationalis) elé terjesztette, amit azt június 13-án a megyéspüspök véleményének támogatásával tárgyalta.[13] Bár a városi követek ott is német nyelvű plébános kinevezéséért jártak közbe, a zsinat kimondta: Sopron városplébánosa csak magyarul tudó személy lehet. Ez a határozat Ströbele lemondását, „általános” visszavonulását hozta: a feketevárosi (Purbach, ma: Ausztria) plébániára visszahúzódva szolgált. Helyzetét az egyházmegye papságában jelezte: Draskovich püspök a város által neki felajánlott beneficiumot sem engedélyezte.[14] Bár a város cseppet sem nyugodott bele e határozatba, de mind Draskovich levele (jún. 17.), mind az azt megerősítő érseki parancs (jún. 29.) meghátrálásra készítette.[15] A püspök közben informálta az uralkodót is a soproni plébános-választásról, és Prágából kelt levelében (aug. 4.) nyomatékosabban felszólította a soproni magisztrátust a fenti rendelet betartására.[16] Majd két héttel Draskovich első levele után Losy Imre esztergomi érsek a zsinat végzését ismertette megerősítette a püspök által írottakat („...az ott valo plebaniara nem más, hanem magyarol tudo es országunkban születet pap rendeltessek, ahoz képest keglmeték affelének conferallia...”). Ströbelével szemben szigorúan meghagyta, maradjon a régi plébánián, ellenkező esetben szigorú büntetésben részesül („az my az mostany nemet papot illeti, annak az maga régi parochiaian kéll maradni uezteségben, nemis szabad licentia nélkül parochiaiat elhadni, nagy büntetéseis léssen ha külömbeth czelekészik.”)[17]

Ebbe az erősen konfliktusos közegbe jelentkezett Csehi István mosoni főesperes, győri székeskáptalani kanonok és dékán.[18] A Zala vármegyei Alsólendván (ma: Lendava, Szlovénia), magyar családban született Csehi – avagy Cheh – István, aki nevét szinte állandóan a latinított Chehovius-ként írta. (Apja: Cheh avagy Csizmazia János, anyja Orsolya.) Magasabb fokú tanulmányait alsólindvai Bánffy Kristóf ajánlásával 1621 áprilisában, a gráci Ferdinendeum ingyenes növendékeként kezdte meg. 1623-ban a szépművészetek és a filozófia magisztere lett. A veszprémi székeskáptalan visszaállításával, 1630. január 5-én, Kapossy János nagyrépost a hantai prépostságba és a veszprémi kanonokságba iktatta be. 1631. július 6-án győri kanonoki javadalomba iktatták; 1631–1632 során mesterkanonok, 1632-től 1636-ig pápai, 1636–1638 között mosoni főesperes. 1635-ben káptalani dékán lett. Kanonoki javadalmáról soproni városplébánossá választásával mondott le.[19] Győri kanonokként két házat vett az erődvárosban; 1632-ben 800 ft-ért és 6 aranyért maga és szülei számára Beccaria Virgil győri nagykereskedőnek a város főterén fekvő házát vásárolta meg, majd 1635-ben 250 ezüst talléron további házat vásárolt apja és nővére számára.[20]

A fent vázolt konfliktusokat követően, 1638. szeptember 7-én a kegyúri jogokat gyakorló Sopron sz. kir. város magisztrátusa (és az egész communitas) Csehit a városplébánosi székbe választotta és őt a város régi kiváltságait megtartó, hét pontba foglalt kritérium-rendszer betartására kötelezte. A városplébánosnak hivatalában – többek között – szorgalmasan és kegyesen botrány nélkül kellett tevékenykednie, a város polgáraival és lelkészeivel (concionatores) szemben magát illendően kellett viselnie. A jelenlegi templomhasználatot az evangélikus soproni lakosság legkisebb háborítása nélkül kellett a jövőben is folytatni. A temetőt (coemiterium siue sepulturae) a katolikus és evangélikus felekezetű hívők a semleges szokás

szerint közösen használják. A bormérésben sem szabad vétenie a város privilegiumai ellen, ezért tartózkodjon a saját maga számára történő borméréstől. Hasonlóképpen a szabadságok ellenébe se a városba, se a külvárosokba ne hozzon be idegen borokat. Végezetül, minthogy a város lakosságának többsége német és nem magyar, arra kötelezték, hogy maga mellé egy németül jól tudó káplánt vegyen.[21] Draskovich püspök csak 1638. október 23-án hagyta jóvá Csehi városplébánosi megválasztását.[22] Őt a város közéletében magyar plébánosnak nevezték, ez a kitétel fordult elő egy, 1641 nyarán a városi tanács elé került nézeteltérésben is („...zwischen des Herrn Stephanj Chechouy hiesig[en] wng[a]r[ischen] Pffarrers vnd den Agatschischen Kind[ern]...”).[23]

Csehi városplébánosságának rövid időszaka a polgársággal való békés és közvetlen kapcsolattartás, a fokozatos katolikus intézményépítés jegyében telt el. Elfogadtatásáért meg kellett küzdenie, amit egy javadalom esete is jól példáz. Az 1639. április 13-i tanácsülésben a városplébánosként pályázó Csehivel szemben a városi magisztrátus a helyi születésű Lónyi Mihálynak juttatta a megüresedett ispotály beneficiumot (Spittel zum St. Elisabeth).[24] Ugyanakkor Csehi (Chehovius) idején indította el Draskovich püspök az ispotályhoz tartozó Szt. Erzsébet templom katolikus kézbe kerülését. III. Ferdinándtól rendeletben eszközölte ki a templom beneficiumhoz tartozását, ami teljességgel szemben állt az egykorú evangélikus felfogással, amely szerint ez a templom, ahol 1565-től evangélikus istentiszteletet tartottak, nem a Szt. Erzsébet beneficiumhoz hanem a kórházhoz tartozik. A század első harmadában valójában a templom romos állapotban volt, az Bocskay hajdúkapitánya, Némethy Gergely 1605-ös dunántúli hadjárata, Sopron ostroma(i) során elpusztult. Az elmúlt időben újjáépített ispotálykápolna egyházzjogi hovatartozása körüli vitákban a plébános is szót szemelt, 1641. február 1-jén a győri püspök nevében az egész tanács ellenében idézést tett (den Capell[en] Kirchen zur St. Elisabethe zur hiesigen Spittal sonsten gehörig). 1642-ben a plébánia épületének renoválása, bővítése ügyében a tanácshoz folyamodott.[25] Az elhúzódo ügyről majd I. Rákóczi György erdélyi fejedelem megindult hadjárata, illetve annak itt is riadalmat keltő hírei fordítják el a figyelmet.[26]

A kora újkori Sopron katolikus egyháztörténetét megíró BÁN János őt a városban működő szerzetesekkel teljes egyetértésben tevékenykedő, igazi papi lelkiülettel rendelkező, vallásos buzgósággal tevékenykedő városplébánosként mutatta be, akinek buzgósága, igazságszeretete a hívek elismerését váltotta ki. Csehi németül keveset tudott ezért német hívei kedvéért káplánnak Csapó (Chapo) Györgyöt vette maga mellé. Jó gazdaként ügyelt a plébánia vagyonára és jövedelmeire is. Életét az 1644-es pestisjárvány során, annak következtében vesztette el. E járvány a Payr krónika szerint a városban 1350 áldozatot követelt, Csehi hívei, a lakosság ápolása közepette halt meg, holttestét végrendelete szerint a Szentlélek-templom főoltára elé temették.[27] Ez utóbbit Kaleschiák Péter feljegyzései is bizonyítják („...admodum reverendus dom[inus] Stephanus Chehoni[us] [!] bonae memoriae, qui in capella S. Spiritus ante magnum altare sepultus jacet...”).[28]

Csehi a végrendeletét 1644. szeptember 21-én írta; halála nem sokkal ezután bekövetkezett.[29] A testamentum bemutatását az erről értesült püspök is kérte, felszólítva a várost: az ott rögzítetteket ne sértse („elhittük hogy tett testamentomot, mellyet latnunk kell, kegmetek azokaert annak praejudiciumjara valamit ne chelekedgyek”).[30] A városplébános hagyatéki ügyét a város 1644. novemberében tárgyalta, a 9-i tanácsülés a folyó hó 28-áig történő elintézését a hitelezők kifizetését rendelte el.[31] Valószínű ekkor keletkezett a városi kancellárián a végakarát latin nyelvű fordítása is.[32] A város mint kegyúr akarata már a hónap végére megfogalmazódott: hogy a város utódként Csehi utódként a városplébánosi székben Lónyi Mihályt szeretnék látni.[33]

Csehi halát követően a megürült városplébánosságra többen jelentkeztek, akiket támogatva a patronusok is hallatták hangjukat. Ezt elsőként a Csehi végrendeletének bemutatását kérő levelében Draskovich püspök tette, aki egyrészt – a városi szándékkal egybevágóan – Lónyi Mihály vasvári prépost személyét ajánlotta e tisztre és kifejezetten tiltotta az akkor feketevárosi plébánián szolgáló – ez irányba újra érdeklődő – Ströberle megválasztását.[34] A jelölt mellett a vármegye és a tágabb térség több meghatározó főnemesi családja is

megmozdult. Gr. Esterházy László – Sopron vármegye későbbi főispánja – egyrészt a püspöki ajánlásról való tudomását is felemlítve, másrészt gr. Batthyány (I.) Ádám egyetértését is jelezve hasonlóképpen Lónyi városplébánosi megválasztását kérte.[35] Vas vármegye egyik legnagyobb birtokosa, a Kanizsa elleni végek főkapitánya, Batthyány (I.) Ádám ugyancsak a Draskovich püspök által is támogatott, volt szombathelyi plébános, soproni beneficiátus Lónyi Mihály installációjára kérte a várost.[36] Lónyi maga egy héttel később folyamodott a Csehi István elhunytával megüresedett városplébánosságba történő collatiójára.[37] Valószínű, hogy közvetlenül sorai megírása előtt is Draskovich püspökkel tárgyalt, hisz levelét a korban földrajzi fekvése miatt legkedveltebb győri püspöki rezidenciáról, [Fertő]Rákosról írta. De ez esetben is több jelentkezővel lehetett számítani. Folnai Ferenc szentgyörgyi apát, vasvári olvasókanonok röviddel Lónyi folyamodását követően (november 1-jén) kérvényezte maga számára e helyet.[38] A két magasabb rangú egyházi személyiség folyamodását követően kissé meglepő – és a főnemességen belüli kapcsolatok további kutatását megkövetelő – gr. Esterházy Miklós Sopron városhoz írott ajánlása. Ő ugyanis a birtokán szolgáló, a német, magyar, horvát nyelven tudó Kissicz Jánost ajánlotta a városplébánosi székbe.[39] Valószínű, ez időben íródhatott az alsópapság sorába tartozó Kissicz János káplán e hivatalért tett folyamodása is.[40] Kissicz a darázsfalvi (ma: Trausdorf a. d. Wulka, Ausztria) születésű soproni kerületi esperes tisztjét is betöltő Vlachovich (Wlachovich) János vulkapordányi (Wulkaprodersdorf, ma: Ausztria) plébános káplánja volt. Vlachovich 1611-től végig nagy tekintélynek örvendő szolgált az Esterházy birtokhoz tartozó Vulkapordányban saját költségén templomot, majd iskolát építtetett), rövid ideig Draskovich kanonokká nevezte ki (1647), majd őt stallumáról lemondatta (1648), a korábbi plébániájára visszahelyezte (1651?).[41] E pályázói körből nem pozíciója, hanem inkább annak egyházmegyén belüli helye miatt „lógott ki” Elias Herber komáromi főesperes, a győri székeskáptalan dékánja,[42] akit Sopron város tanácsa 1644. december 28-án városplébánossá nevezett ki. Esetében kísértetiesen az 1638-as plébános választás ismétlődött meg. A magyarul nem tudó, győri német családból származó kanonok megválasztását Draskovich nem erősítette meg, sőt vele szemben a választási csalás vádjának felmerülését is megengedte. Sopron város társadalmát, kapcsolatrendszerét tekintve mindezek után fölöttébb elgondolkodtató döntés született. Az új plébánost a város a pestis november 25-i alábbhagyásával választotta meg. Először a voksok legnagyobb része Kissicz (Kissich) Jánosra esett, de a tanács Draskovich püspök akadályállításától tartva Lónyi Mihály megválasztására beszélte rá a közgyűlést, ami a fenti napon meg is történt, Lónyi a püspöki jóváhagyást is elnyerte.[43]

DOKUMENTUMOK

1. Csehi (Chehovius) István soproni városplébános végrendelete. Sopron, 1644. szeptember 21.[44]

In Nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Amen.

En Chehouius Istuan pap, illien testamentumoth tezek.

Elsöben búnós lelkemeth aianlo[m] az en kegielmes vramnak Istenemnek, testem pedig temettesek it az bent Lelek szentegihazaban. Ez utan uagio[n] az fekete lada eggik fiokiaba[n] huz[45] arany, ezek közül eggý araniath hagiok praelat[us] vramnak eo n[agysá]ganak. Geörý nemes captalonnak hagiok huz[46] forintot. Az soproni spitalnak hagiok ket araniat, es 25. köből gabonat: az töb araniakkat temetesemre es az Begeniekre

kölczek. Az soproni Franciscanus barátoknak hagiok egy hordo bort, es 40 köből gabonat. Bezpremy Bentegihaz epületire hagiok es 18. chöbrös hordo bort. Ker[em] Gorup Ferencz[47] vramat eö n[agysá]gat, uisellie gondgjat, auagy mas canonicus vr exequaltassa. Az geory haz Szabo Istua[n] sogorome, es maradekie, az mint immar azon geöry nemes captalamba[n] beis uallotta[m] nekie. Az vö subamat az seliem ruhakkal egiúth hagio[m] Czapó Georgy[48] frater vramnak. Az ket subamat Bagoly Istuannak, e' mellett huz forintot. Az fekete louat niergestül Körmendinek, az kis uörös louat niergestül az Janczinak hagiom. Az mas ket louat koczistul Longy Janos sogoromnak. Az kelihemet portatilet, es az vö missalet, hagio[m] az papoczý zentegihazhoz.[49] Hußtoty Georg[50] vra[m] ados fl. 18. es Vitniedi Istua[n][51] vra[m] fl. 10. Azt hagiom Zabo Istuan sogoromnak. Somliay Peternek vasuary custosnak hagio[m] az falon ualo skarlat zönieget az keppel es az szór kamuka reuerendauual egiúth. Az Körmendinek, es Janczinak hagiok ismegh egy egy zönieget. A töb böniegeket oña fel Czapó vra[m] az Longy Janos sogorom[m]mal. Bezprimi vicze[52] kapitaný eöczenek Bezpremy N.[53] az ki Geörrül uette uolt maganak hazas tarsul azon geory lector Stephan[us] Jaurien[sis][54] attiafiat hagiok szaz forintot. Az ket pistolis[55] legien Longy Janos sogorome. Az papoczý negy eokör legienn zekeresetül Zandi Matthiase ot ualo gazdae. Sebesen lakoza Nagy Mihaly neuö attiamfianak adgianak haro[m] tehenet. Irta[m] Sopronban 21. Septemb[ris] 1644.

Idem qui supra mp.

Az inuentarium az successoromnak az borbul az mely 63 czöbröt tezen megh adattathatik az idei jöuedelembül, az 40 köből gabona megh uagion.

Az legatumokat megh fizeti it valo soproni camaras uram eo k[e]g[yel]me[56] az ki ados bor arruual fl. 177.

Geöry Virgilius[57] maradekinak maratta[m] uolt adossa flor[enos] 117. adta[m] uolt kölczön p[ater] Petrus Belesiusnak 100 forintot, melirül ados leueleis uagion nala[m], melliet mutattamis p[ater] Thuroczinak, azt eök magoknak tartottak, mindenbül rezt kiuanuan magoknak. Az 17 forintiat adgia megh Zabo Istuan sogoro[m]. Tudom az aruaknak lezen gongiok arra, a mi meg abbul az zaz forintbul jarna nekiek.

[A végrendelet külzetén:]

[Ugyanazon kézírással:] Testamentaria dispositio Stephani Chehouy[58]

2. A soproni római katolikus Szent Lélek plébánia és templom inventáriuma, Csehi István városplébános számára. Sopron, 1638. szeptember 7. [59]

Inuentarium in domo parochiali S[ancti] Sp[iritu]u[al]i dicatae, templom[ue] eidem domui annexo, pro admodum r[evere]ndo d[omi]no Stephano Chehouio, plebano liberae ac regiae ciuit[atis] Sopronien[sis], per

egyhaztortenei_szemle_2005_02_129-142.htm

deputatos tam n[obi]lis[si]mi senatus quam vero communitatis consignatum, 7. 7bris. 1638.[60]

Calix argentens deauratus cum pertinentiis.[61]

Liber copulator[um] et mortuor[um] [62]

Agendaria duo. Tria.[63]

Candelabra aerea duo, cujus extremitas unius est fraeta.[64]

Teca stannca pro hostiis.[65]

Missale Romanoru[m] unum satis tritum.[66]

Vela duo[67] parva.[68]

Casula nigra sericea cum stola et manipula.[69]

Alba una cum humerali sine cingulo.[70]

Casula una sericea antiqua uiridis[71] cum stola sine manipula.[72]

Alia casula rubra sericea cum stola et manipula trita.[73]

Alia casula alba cum stola et manipula.

Aliae casulae undecim inter quas uiolaeci coloris est valde attrita.[74]

Crucifixus unus.[75]

Ampulnae duae stanneae.[76]

Ampulnae quatuor[77] stanneae.

Teca stannea pro sacris liquoribus.[78]

Strophiola longa duo.[79]

Materiae uexillor[um] antiquor[um].[80]

Velum pro calice sericeum unu[m].[81]

Velum pro calce ex[82] tela.[83]

Purificatoria duo.[84]

Linteam pro altar[i].[85]

Alba laura.[86]

egyhaztortenei_szemle_2005_02_129-142.htm

Materiae quaedam tericeae tritae.[87]

Tela nigra pro feretro.[88]

Antependium ex tela.[89]

Tela nigra pro feretro.[90]

Cingulus unus tenuis.[91]

Coopertura [!] pro venerabili sacramento gemmis ornata.[92]

Stolae tres una lacera. Manipulus unus.[93]

Imago magna B[eatae] Mar[iae] Virginis in tela.[94]

Antependium nigrum sericeum.[95]

Antependium 2dum[96] nigrum sericeum.[97]

Articularis rubra sericea.[98]

Pluuiale in cuius gremio dependet globus argentus [!] deauratus et lapis crystallinus argento annexus sericeum uiolacis coloris.[99]

Pluuiale rubrum sericeum aureis filis intertextu[m] cum nodulo argenteo.[100]

Pluuiale tertium album satis tritu[m]. [101]

Dalmaticae duae rubrae sericae cu[m] niligniis S[ancti] Michaelis archangeli.[102]

Item aliae dalmaticae duae sericae deauratae tritae.[103]

Antependium uiride sericeum.[104]

Crucifixus pro casula ex filo aureo contextus.[105]

Super pelliceum unum.[106]

Crux una pro uexillo.[107]

Ferrum pro hostiis excindendis paruis.[108]

Vas stanneum[109] pro aqua benedicta.[110]

Turibulum aereum.[111]

Antependium album sericeum[112] argento inter textu[m] in maiori altari.[113]

Caudelabra duo aerea.[114]

egyhaztortenei_szemle_2005_02_129-142.htm

Crucifixus unus.[115]

Strophiola duo acu picta.[116]

Linteum unu[m] longu[m].[117]

Linteum al[te]rum in eodem al[ta]ri.[118]

Candelabrum aereum dependens unu[m].[119]

Vexilla sex.[120]

Campanula una apud altare maius.[121]

In 2do al[ta]ri minor[e] antipendiu[m] albu[m] sericeu[m] tritu[m].[122]

Mappa una pro altari.[123]

Strophiolum unu[m] magnu[m].[124]

Aliud strophiolum longu[m] (mstar??)[125] veli.[126]

Candelabra duo lignea antiqua.[127]

In tertio al[ta]ri antipendiu[m] rubru[m] sericeum tritu[m]. [128]

Mappa una pro al[ta]ri.[129]

Strophiola duo acu picta unu[m] laceru[m].[130]

Candelabra duo lignea antiqua in forma Angeli.[131]

Unu[m] baptisteriu[m] supra quod materia sericea aureis filis intertexta satis trita.[132]

Positium unu[m] in choro.[133]

Gradualia duo antiqva ex pergameno confecta.[134]

Ciborium unu[m] aerum deauratu[m] pro venerabi sacramento, ante quod velum sericeu[m] uiride aureo filo intertextu[m].[135]

Imago [Chris]ti in tela.

In domo refecto[rum] mensa antiqua sine scamnis.[136]

Jegyzetek:

- [1] Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (Győregyházmege múltjából IV/2.) (továbbiakban: Bán, 1939.)
- [2] Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházköztség története. I. kötet, A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917. (továbbiakban: Payr, 1917.)
- [3] Az újkorra: Mollay Károly: Sopron vármegye vázlatos története. In: Sopron és környéke műemlékei. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1956. (2. jav. bőv. kiad.) 67-82. p.
- [4] A hasonló tárgyú kutatások, forrásfeltárások jelentőségére a figyelmet felhívta: Fazekas István: A győri egyházmege katolikus alsópapsága 1641–1714. között. In: *Történelmi Szemle*, 1993. 1-2. sz. 101-131. p.
- [5] Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (továbbiakban: SL.) Sopron város levéltára (továbbiakban: Svlt), Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/44., Sopron város Draskovich Györgyhöz, Sopron, 1638. máj. 14. Osztrák papként írja: Bán János: Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története. Fertőrákos, 2000. 93-94. p. (Fertőrákosi Füzetek 1.) Csak szórványadatot hoz: Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. Der Verwaltungsbezirk Eisenstadt und die Freistädte Eisenstadt und Rust. Eisenstadt, 1963. S. 484. (továbbiakban: ALB:VbE II/1. 1963.)
- [6] Rohoncyról nem szól: Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmege múltjából III.) (továbbiakban: Bedy, 1938.) Nagyhöflány rekatolizációja az Esterházy család birtokszerzésével vette kezdetét, az eddigi ismeretek szerint Rohonczy 1638/1639-ig volt e plébánia plébánosa és egyben 1628-tól (?) 1638-ig a Szt Radegund beneficium beneficiátusa. ALB VbE Bd. II/1. 1963. S. 598., 600-601.
- [7] SL Svlt, Lad. LI. Fasc. III. Nr. 44/45. Gr. Esterházy Miklós Sopron városának, Kismarton, 16[38], márc. 16.
- [8] A város fogalmazása szerint „mivel nemis volt magyar competitora”, ami így egyértelmű sarkítás, ugyanis a megelőző városplebánosok közül is több magyar anyanyelvű volt.
- [9] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. III. No. 44/90.
- [10] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/45., 1638. máj. 15. (v. 16.)
- [11] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/46., Ferencffy Lőrinc Sopron városához, Bécs, 1638. máj. 18.
- [12] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/48., Draskovich György Ströbelehez, Győr, 1638. máj. 28.; Bán, 1939. 180. p.; Póda Endre: A soproni kath. „parochia” és a „soproni kath. hitközség” története. Sopron, 1892. (továbbiakban: Póda, 1892.) 39. p.
- [13] Bán, 1939. 180. p.; ld. még: SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/51., Draskovich György Sopron városhoz, Nagyszombat, 1638. jún. 17.
- [14] Póda, 1892. 40. p.
- [15] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/51., 48/55.; Draskovich György Sopron városhoz, Nagyszombat, 1638. jún. 17., Prága, 1638., aug. 4.
- [16] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/55., Draskovich György Sopron városhoz, Prága, 1638. aug. 4.; Póda, 1892. 40. p. Ezen a napon kelt Sopron város Ströbeléhez írott azon levele, amely a város plébánosválasztásának törvényességét, a német hitközség lelki gondozásának fontosságát (is) hangsúlyozta. SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/56., Sopron, 1638. aug. 4.
- [17] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/53., Losy Imre Sopron városához, Bécs, 1638. jún. 29.
- [18] Csehi datálatlan folyamodása: SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. III. No. 44/40., másolata: uo. Lad. LI. Fasc. III. No. 44/46.
- [19] Életútjának – a korábbi irodalmak kritikáit is tartalmazó – összefoglalója: Pfeiffer János: A veszprémi egyházmege történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai. München, 1987. (továbbiakban: Pfeiffer, 1987.)
- [20] Bedy, 1938. 411. p. Beccaria házára: Borbíró Virgil – Valló István: Győr városéptéstörténete. Győr, 1956. 115. p.

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_129-142.htm

[21] SL: Svlt., Lad. LI. Fasc. III. No. 44/52., ua. uo. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/61.

[22] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/63., Bécs, 1638. okt. 23.

[23] SL. Svlt. IV.A.1033.a. Sopron város tanácsülési jegyzőkönyvei/Gemeinbetrachtungen: Rats Protocol (továbbiakban Prot.), 51. köt., Raths Prothocol de Anno 1641., 34-35. p. (1641. jún. 21.)

[24] SL. Svlt. Prot. 48. köt., Prothocol de Anno 1639., p. 92-93., vö.: uo. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/65., Draskovich György Sopron városhoz, Bécs, 1639. ápr. 17.

[25] SL. Svlt. Prot. 52. köt., Raths Protocoll de Anno 1642., 240. p. (1642. máj. 30.)

[26] Ld. Pl.: SL. Svlt. Prot. 50. köt., Raths Protocol de Anno 1641, 1641. febr. 22., 89., 91. p.; Payr, 1917. 328-329. p.

[27] Bán, 1939. 181-182. p. Vö.: Payr György és Payr Mihály krónikája 1584–1700. Közzéadja: Heimler Károly. Sopron, 1942. (Soproni krónikák 2.) 32. p.

[28] Idézi: Póda, 1892. 39. p. Póda a nevet következetesen Chehoniuss-két írja!

[29] A kegyes hagyományokat, a győri és a veszprémi egyházmegyéket, illetve családját, káplánját, szolgáloját érintő rövid és tömör végrendelet elemzésére, annak gyakori, viszonylag részletes jegyzetelése miatt, itt nem térek ki.

[30] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/71., Draskovich György Sopronnak, Bécs, 1644. okt. 5.

[31] SL. Svlt. Prot. 56. köt., Raths Protocol de Anno 1644., 256. p. (1644. nov. 9.), vö.: uo. 264. p. (1644. nov. 22.)

[32] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. V. No. 49/109.

[33] SL. Svlt. Prot. 56. köt., Raths Protocol de Anno 1644., 264-265., 267-271. p. (1644. nov. 22.)

[34] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/71. Draskovich György Sopron városhoz, Bécs, 1644. okt. 5.

[35] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/72., Gr. Esterházy László Sopron városhoz, Szentgotthárd, 1644. okt. 8.

[36] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/74., Batthyány Ádám Sopron városhoz, [Német]Újvár, 1644. okt. 10.

[37] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/76., Lónyi Mihály Sopron városhoz, Rákos, 1644. okt. 16.

[38] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/79., Follnay Ferenc Sopron városhoz, Szombathely, 1644. nov. 1. vö.: uo. 48/78., Rákos, 1644. okt. 22.

[39] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/80., Gr. Esterházy Miklós Sopron városhoz, Nagyszombat, 1644. nov. 3.

[40] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. III. No. 44/6., Kissicz János Sopron városhoz, h. n., é. n.

[41] Vlachovich Soproni magisztrátushoz Kissicz ügyében írt levele: SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/81., Vulkapordány (Prodersdorf), 1644. nov. 20. Életútjára: Bedy, 1938. 423. p.

[42] Folyamodása: SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/73., Győr, 1644. okt. 9. Herber győri német családból származott, 1637–1639 között a székesegyház német karkáplánja volt, 1639. január 2-án Draskovich kanonokká nevezte ki és a komáromi főesperesi stallumba iktatta. 1645-ben kácsi apát, 1646–1648 között pápai főesperes. 1648. január 7-én halt meg. Bedy, 1938. 416-417. p.

[43] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. IV. No. 48/82., Draskovich püspök megerősítő levele, Győr, 1645. jan. 24.

[44] SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. V. Nr. 49/111. Papírfeleletre nyomott gyűrűpecsétrel ellátott eredeti, tisztázat.

[45] Áthúzott szóvéggel!

[46] Javított számnév, szövégen áthúzással.

[47] Gorup Ferenc Dávid: 1626-ban a szombathelyi plébános diákja, 1630–1631 szombathelyi káplán, 1635–1636: vasvári kanonok; 1636-ban dékán, 1637–1639 során olvasókanonok. 1635–1639 során rajki prépost, 1638 októberétől fehérvári őrkanonok 1664-ig. 1638 novemberében Veszprémbe költözött, ahol 1638. nov. 20. –1657-ig a veszprémi egyházmegye nagypréposti hivatalát viselte, püspöki helynökként tevékenykedett. 1640. márciusától 1647-ig zirci apát. 1641. február 22-én Sopron város magisztrátusától oltárjavadalmat kért és kapott, amiről később lemondott. (1660–1667 között ismét soproni beneficiátus.) 1643. július 13-tól választott novi püspök, 1644. jan. 29-től 1670. szept. 6-ig rátóti prépost. 1677. február 22-én, állítólag 80 éves korában halt meg. Életútjára, a győri egyházmegyét még később is többször érintő törekvéseire – pl. 1645-ben Draskovich felkínálta neki a vasvári prépostságot – részletesen ld.: Bedy, 1938. 430-432. p.; Pfeiffer, 1987. 105-108. p.

[48] Csapó (Chapo) György káplán Csehi mellett, 1645. október 9-től – valószínűsíthetően december 28-ig – a plébánia adminisztrátora, 1626-tól 1649-ben bekövetkezett haláláig hidegségi plébános. Dominkovits Péter: Csapó György hidegségi plébános végrendelete. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2004. 1. sz. 129-136. p. A hidegségi plébánia kéziratban fennmaradt plébánosi archontológiáját felhasználva Csapó 1646–1650-re tett plébánosságát a 19. század elejéig futó adatsorban publikálja: Kelemen István: Adatok a fertőhomoki horvátság történetéhez. In: Arrabona. Múzeumi Közlemények, 41/1-2. Szerk.: Tóth László. Győr, 2003. 72. p.

[49] Csehi soproni városplébánossága alatt az alábbi személyek viselték a pápóci préposti stallumot: a korábbi városplébános, Káldy Mihály 1624–1641, Nyéki Vörös Mátyás 1641–1644, az utód, Lónyi Mihály 1644–1645. A prépostság történetére: Bedy Vince: A pápóci prépostság és perjelség története. Győr, 1939. (Győregyházmegye múltjából; 6.) A préposti archontológiára: uo. 62. p.

[50] Váti Hosszútóthy György 1616–1632 között egerszegi lovaskapitány, 1632-ben pápai vicekapitány. 1640–1641 során török fogságban volt. Budai török fogságát, kiváltását követően 1638. április – 1644. február között a veszprémi végvár főkapitánya. Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő- és alkapitányainak életrajzi adataira (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Felolvasó ülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk.: G.Tóth Péter. Veszprém, 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) (továbbiakban: Pálffy, 1998.) 122., 145-146. p. Hosszútóthy kiszabadulásához a Lackner Kristóf polgármester végrendeletében ez ügyben létrehozott alaptól is pénzsegélyt kapott. Kovács József László: Török rabszolgák Sopronban, soproniak török rabságban a 17. században. In: *Soproni Szemle*, 1959. 1. sz. 6-11. p.; Uő: Lackner Kristóf és kora (1571–1631). Sopron, 2004. (2. jav. bőv. kiad.) 34. p.

[51] A köztudatban Zrínyi Miklós „ügyvédé”-ként elhíresült Vittnyédy István a tárgydídszakban, Metzger Kristóf német jegyző mellett 1638–1647 között Sopron sz. kir. város magyar jegyzője volt. Életútjára: Payr Sándor: Muzsaji Wittnyédy István soproni prókátor és evangélikus főember. Bp., 1906. 11. p., és passim.

[52] Sor fölé írt betoldás.

[53] Veszprémi Jánosról van szó, akit bár 1642-ben is ajánlottak már e tisztre, 1644 májusa és 1655 júliusa között töltötte be a veszprémi végvár alkapitányi tiszteit. Ő 1610-es évektől végvári katona volt, az 1630-as években részt vett a harmincéves háborúban, a svédek elleni harcokban, 1639 előtt Győr erődváros lovashadnagya, majd 1639–1643 között veszprémi lovaskapitány. 1655-ben halt meg. Pálffy, 1998. 135., 168-169. p.

[54] A nemesi jogállású, protestáns szülőktől származott Győri István, illetve Győri Kolompár Istvánról van szó, aki korábban Győrben házat bírt, tanulmányait a nagyszombati szemináriumban kezdte, majd a bécsi szemináriumban folytatta és Rómában fejezte be. 1622-ben szekszárdi apát és vasvári prépost, 1634–1636 között olvasókanonok. Végrendeletét követően 1636. március előtt halt meg. Életútjára: Bedy, 1938. 260., 412-413. p.

[55] Először „pistoltis” írt, ezt javította át.

[56] Az 1644. évben Zuanna Péter Menyhért (Petrus Melchioris de Zuanna) töltötte be Sopron sz. kir. város kamarási hivatalát. Az 1623 decemberében polgáresküt tett személyt csak regisztrálta: Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok, 1535–1848., Bp., 1982. Nr. 12.070.

[57] Beccaria Virgil győri kereskedőről van szó.

[58] A következőkben négy tételben a végrendelet másolatáról készült kiadványok olvashatók. Ezekről ld. a bevezetőben.

[59] Későbbi kiegészítésekkel ellátott, eredetileg tisztázat. SL. Svlt. Lad. LI. Fasc. II. No. 42/2. A hátoldali feljegyzés szerint, az inventárium alapján először 1645. március 14-én a polgármester, a bíró és Schwartz György, majd 1646. május 18-án a bíró, Zacharias Kroißl, Kéry István az új plébános, és Csapó (Czapó) György volt káplán, majd adminisztrátor ellenőrizték a jegyzékbe vett tárgyakat.

egyhaztorteneri_szemle_2005_02_129-142.htm

[60] Az inventárium egy évtizedig bizonyosan folyamatosan használt dokumentum volt, e sorokat követően 1648 d[ie] 4 xb[ris] – azaz 1648. december 4-i – dátummal az itt feltüntetett tételek többségéhez megjegyzéseket fűztek. Ezeket az aktuális helyen, lábjegyzetben közlöm.

[61] A sor előtt: Caliam D[omi]nus Czapodicit se dedisse d[omi]no Varro priori in Papocz. A sor végén: adest.

[62] Sor végén kihúzva: adest. Utána: adsunt.

[63] Sor végén: adsunt.

[64] Sor végén: adsunt.

[65] Sor végén: adest.

[66] Aláhúzás az eredetiben. A sor elején: NB. Missale nouu[m] dicit se dedisse d[omi]no Varro priorii in Papocz. A sor végén: Renouatum.

[67] Aláhúzás az eredetiben.

[68] A sor után kihúzások, valószínű: adsunt.

[69] Sor végén: adsunt via

[70] Sor végén: adsunt.

[71] Sor fölé írt betoldás.

[72] Sor végén: adest.

[73] Sor végén: adest.

[74] Sor elején: NB. casulae [kétszer írta le a többesszámú főnevet!] inventae universu[m]. Sor végén: adsunt.

[75] Sor végén: adest.

[76] Aláhúzás az eredetiben.

[77] Áthúzott számnév, a sor elé – minden bizonnyal a későbbi felülvizsgálatkor – egy 2-es számot írtak.

[78] Sor végén: adest.

[79] A sor elejére – minden bizonnyal a későbbi ellenőrzés során – egy 1-es számot írtak. Ugyanakkor a sor végén: adsunt.

[80] Sor végén: adsunt.

[81] Sor végén javított szóként: adest.

[82] Utána erősen áthúzott, nem olvasható szó.

[83] Előtte egykorú kézírással kihúzott szó. Sor végén: adsunt.

[84] Sor végén: 5. adsunt.

[85] Sor végén: adest.

[86] Sor elején: emandata. Sor végén: adest.

[87] Sor végén: adsunt.

[88] Sor végén: adest.

[89] Sor végén: adest.

[90] Sor végén: adest.

[91] Sor végén: adest.

[92] Sor végén: adest.

[93] Sor végén: adsunt.

[94] Sor végén: adest.

[95] Sor végén: adest.

[96] Secundum.

[97] Sor végén: adest.

[98] Sor végén: adest.

[99] Sor végén: adest.

[100] Sor végén: adest.

[101] Sor végén: adest.

[102] Sor végén: adest.

[103] Sor végén: adsunt.

[104] Sor végén: adest.

[105] Sor végén: adest.

[106] Sor végén: adest.

[107] Sor végén: adest.

[108] Sor elején: Est apud. Franciscanos.

[109] Áthúzott szó, minden bizonyal később föléírva: crujmen[?]. Sor végén: adest.

[110] Sor végén: adest.

[111] Sor végén: adest.

[112] A következő három szó egykorú sor fölé írt betoldás.

[113] Sor végén: adest.

[114] Sor végén: adsunt.

[115] Sor végén: adest.

[116] Sor végén: adsunt.

[117] Sor végén: adest.

[118] Sor végén: adest.

[119] Sor végén: adest.

[120] Sor végén: adsunt.

[121] Sor végén: adest.

[122] Sor végén: adest.

[123] Sor végén: adest.

[124] Sor végén: adest.

[125] Bizonytalan olvasat!

[126] Sor végén: adest.

[127] Sor végén: adsunt.

[128] Sor végén: adest.

[129] Sor végén: adest.

[130] Sor végén: -

[131] Sor végén: adest.

[132] Sor végén: adest.

[133] Sor végén: adest.

[134] Sor végén: adest.

[135] Sor végén: adest.

[136] Az eredetiben aláhúzással kiemelt sor. Utána későbbi betoldás: Mensae 6. Litendae 4. Scamna duo. Subsellia 10. minera.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Bolvári-Takács Gábor: Sárospataki baráti kör Budán, 1872-ben

Az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium számára a fennállás első három évszázadában sem volt ismeretlen a végzett növendékek iskolájuk iránti ragaszkodása, bár intézményes öregdiák mozgalomról ekkor még nem beszélhetünk. A külföldről visszatért diákok könyvekkel gazdagították a kollégium könyvtárát, ők jelentették a tanári kar utánpótlását, és különösen a 19. század második felétől rendszeresen adományoztak, vagy tettek alapítványokat az iskola céljaira. A századfordulón már 39 ösztöndíj alapítvány működött.

Az egyéni felajánlások mellett, a Habsburg abszolutizmust követő polgári átalakulással szinte egy időben, megindult a volt pataki diákok szervezett együttműködése is. A Magyar Országos Levéltárban található adatok szerint az első sárospataki baráti kör már az 1867-es kiegyezés után négy évvel, 1872-ben megkezdte a működését Budán. Ez volt a Sárospataki Kör. Az alábbiakban közzétesszük a körrel fennmaradt két, kézzel írott levéltári dokumentumot: az alapszabályt és a Belügyminisztériumnak címzett nyilvántartásba-vételi kérelmet.^[1] A szövegek közlés során megtartottuk az eredeti írásmódot és formát.

A dokumentumok alapján fölmérhetjük a baráti kör jelentőségét, ha néhány pillantást vetünk az alapszabály első és harmadik cikkére. Nemcsak arról van szó, hogy Magyarországon a kiegyezést követően néhány évvel a volt pataki diákok eljutottak a társadalmi közélet olyan fejlettségi szintjére, hogy azonos érdekeiket felismerve baráti kört alakítottak, hanem figyelemreméltó az a kitétel is, amely a volt pataki diákokat nem csupán a református főiskola, de az Államképezde (mai szóval: a tanítóképző) diákjai közül is befogadta. Az Államképezde ekkor még csupán három éve működött állami intézményként, hiszen 1857-1869-ig egyházi iskola volt. Az állami tanítóképzőintézeti rendszert, mint ismeretes, az Eötvös József-féle népiskolai törvény alapján szervezték meg, s ekkor vette át az állam a már működő pataki tanítóképzőt, hogy aztán 1929-ben, a megszűnt jogakadémia részbeni kárpótlásaként, visszaadja, s az 1950-ig ismét a református egyház kezelésében működjön. Mindez azt jelenti, hogy a sárospataki diákok a 19. század második felében a kibocsátó intézmény jogállásától függetlenül egységesen pataki diáknak vallották magukat, s felismerték az együttműködésben rejlő erőt. A később „pataki lobbí”-ként körvonalazódó összefogás 1916-tól a Sárospatakot Oltalmazó Ligában, 1921-től a Budapesten megalakult Pataki Diákok Szövetségében, 1928-tól pedig – legmagasabb szintű szerveződésként – a Sárospatakon létrejött Pataki Diákok Országos Szövetsége és vidéki fiókegyesületei (Budapest, Debrecen, Miskolc, Nyíregyháza) tevékenységében csúcsosodott ki. Az a szervezőmunka és azok az öregdiák adománygyűjtő akciók, amelyek a pataki kollégium két világháború közötti fellendülését eredményezték, az iskolához való ragaszkodás bizonyítékaként, sok tekintetben az 1872-ben alakult Sárospataki Körhöz vezethetők vissza.

DOKUMENTUMOK

1. sz. dokumentum

A „Sárospataki-kör” alapszabályai

I. Cikk

Az egyesület címe és célja

Az egyesület címe: „Sárospataki kör” Célja: Tudományos és szépirodalmi művek s felolvasások, pályaművek és bírálatok írása által tagjaival a szellemi munkásságot megkedveltetni s azoknak arra alkalmat nyújtani.

II. Cikk

A kör megalakítása

Megalakulnak nyilvánítja magát a kör, ha 15 rendes tagot számlál.

III. Cikk

Tagok, jogaik és kötelezettségeik

A kör tagjai rendesek, tiszteletbeliek és levelezők.

Rendes tagjai lehetnek a körnek oly feddhetetlen jellemű egyének, kik a sárospataki ref. főiskolában, vagy az ottani állapképezdében legalább egy évig tanultak; egy tag által ajánlatnak, és nevüket az egyesület jegyzőkönyvébe sajátkezűleg alájegyzik az alapszabályoknak.

Joga van minden tagnak úgy a rendes, mint rendkívüli gyűléseken megjelenni, vitatkozások és eszmecserékben részt venni, indítványokat tenni és vendégeket bevezetni.

Mint hogy a kör csakis tömeges és kitartó részvétel mellett reményelhet biztos jövőt, minden tag erkölcsi kötelezettségének tartja, hogy az összejöveteleiben, mennyire körülményei engedik, részt vegyen; s általában a kör virágzását teljes erejéből munkálni fogja.

Tiszteletbeli tagokul két rendes tag ajánlatára megválaszthatók oly egyének, kik az általános műveltség terjesztése tekintetében maguknak a világ előtt közelismerést szereztek.

Levelező tagokul megválaszthatók oly egyének, kik rendes tagsági kötelezettségekkel bírnak, azonban távollétük nem engedi meg, hogy az összejöveteleiben megjelenhessenek.

IV. Cikk

Tisztviselők

Az egyesület tisztviselői: elnök, alelnök, könyvtárnok, titkár.

A.) Tisztviselők választása

Tisztviselők választása minden év elején tartandó első közgyűlésén titkos szavazás útján viszonylagos szótöbbséggel történik. A választás egy évre érvényes. Az év október hóval kezdődik. A leköszönt tisztviselők újból is megválaszthatók. A választás érvényességére a tagok két harmadának jelenléte szükséges. Ha a tisztviselők egyike évközben leköszönne, helyettesítése még azon, vagy a legközelebbi gyűlésen eszközzendő.

B.) Tisztviselők teendői

a.) Elnök

A szabályszerűen megválasztott elnök a gyűléseken elnököl, szükség esetében rendkívüli gyűlést hív össze, gondoskodik a gyűlések tárgyairól, a jegyzőkönyvet aláírja, s a kört érdeklő ügyekben azt képviseli.

b.) Alelnök

Elnököt annak akadályoztatása esetében helyettesíti.

c.) Könyvtárnok

A könyvtárnok kezeli az egyesület könyveit, s azokat olvasás végett a kör által meghatározott díjért kiadja. A könyvtári folyó ügyekről rovatos kimutatást vezet, s a kör kívánatára működéséről bármikor számot adni köteles.

d.) Titkár

A titkár vezeti az egyesület jegyzőkönyvét, s azt hitelesítés végett a következő gyűlésen felolvassa. Az egyesület érdekében levelez. Akadályoztatása esetében magát más által helyettesíti.

V. Cikk

Az egyesület székhelye

A „Sárospataki-kör” székhelye: Buda-Pest.

VI. Cikk

Kilépés a körből

Alapos okok vagy Buda-Pestről való távozás menthetnek fel bármely tagot a tagság alól.

VII. Cikk

A kör feloszlása

Felosztottnak nyilvánítatik a kör, ha fent meghatározott számú rendes tagot nem számlál, vagy ha a tagok kétharmada alapos okok mellett ezt kívánja.

Ez esetben a feloslás és az egyleti vagyon hovafoordítása iránt hozandó végzések fogatosítás előtt a Nagymélt. m. kir. Belügyministerium elé fölterjesztetnek.

VIII. Cikk

A kör alapszabályai mindannyiszor, valahányszor a szükség kívánja; módosíthatók; azonban ezen módosított alapszabályok a Nagymélt. m. kir. Belügyministerium elé mindannyiszor fölterjesztetnek.

Lengyel István

id. titkár

4415 szám

Látta a magyar királyi belügyminister.

Budán 1872 évi február hó 19-én

a miniszter helyett

Zeyk Károly

államtitkár

(körpecsét: Magyar Királyi Belügy Ministerium)

2. sz. dokumentum

Nagyméltóságú m. kir. Belügyministérium!

A nagyméltóságú m. kir. Belügyministerium 1871. évi december 13-ikáról 30205 sz. alatt kelt k. intézvényének megfelelőleg van szerencséjük a mély tisztelettel alúírttaknak a „Sárospataki-kör”-nek fent nevezett intézvény alapján kibővített s illetőleg módosított alapszabályait 3 egyenlő eredeti példányban ujjolag fölterjeszteni azon alázatos kérelemmel: méltóztatnék azt megerősítési záradékkal ellátni.

Budán, 1872 febr. 11.

a nagyméltóságú m. kir.

Belügyministeriumnak

alázatos szolgálói

Ujlaky Ferenc

id. elnök

Lengyel István

id. titkár.

Szentgyörgytér 7 szám Budán.

Jegyzet:

[1] Az iratok levéltári jelzete: Magyar Országos Levéltár. K 150. (= A Belügyminisztérium általános iratai.) 1872-III-4-4415. 168. cs.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Ugrai János doktori (Ph.D.) disszertációjának védeése (Debrecen, 2005. április 27.)

Sikeresen megvédte *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793-1830* című PhD-disszertációját Ugrai János, a Miskolci Egyetem BTK Neveléstudományi Tanszékének tanársegédje. A 2005. április 27-én rendezett védésen a Debreceni Egyetem BTK Multidiszciplináris Doktori Iskolájának bírálóbizottsága maximális pontszám megszavazásával biztosította a jelöltet támogatásáról. A bizottság elnöke *Kozma Tamás* egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), az opponensek *Fekete Károly* egyetemi docens (Református Hittudományi Egyetem, Debrecen) és *Orosz Gábor* egyetemi docens (Debreceni Egyetem), további bírálók *Szabolcs Éva* egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) és *Breznyánszky László* egyetemi docens (Debreceni Egyetem) voltak. A dolgozat témavezetője *Síró Béla* (Debreceni Egyetem), külső konzulense *Barta János* egyetemi tanár (Debreceni Egyetem).

A doktori disszertáció szerzője, Ugrai János 1977-ben született Egerben. Történelem szakos középiskolai tanári diplomát Miskolcon szerzett 2000-ben, majd nappali tagozatos doktoranduszként a Debreceni Egyetemen folytathatta egyetemistaként elkezdett kutatásait. Elsősorban a 18-19. század fordulójának református műveltségi viszonyait, azon belül is a sárospataki kollégium történetét vizsgálja. Tanulmányait rangos pedagógiai és történeti folyóiratok közzé tették (pl. *Magyar Pedagógia*, *Iskolakultúra*, illetve *Aetas*, *Magyar Könyvszemle*, *Századok*, *Valóság*), több írása megjelent az *Egyháztörténeti Szemlében* is. Tavaly jelent meg első kötete, amelyben közel kétszáz 1807-ből származó református lelkészi önéletrajzi nyilatkozatot tesz közzé *Kis világnak világos kis tüköre* címmel.

A disszertáció a pataki kollégiumnak mindössze egy rövid időszakra vonatkozó történetét vizsgálja. Ám mindezt monografikus ígérennyel teszi a szerző: igyekezett minden fontos területen alapos, önálló kutatási eredményekkel megvilágítani e fontos, a reformkort nemcsak megelőző, hanem Sárospatakon mintegy megelőlegező időszakot. Ugrai János a nyilvános vita elején elmondta, hogy hat-hét éves kutatói munkáját az a feszültség indukálta, amely a pataki kollégium közismert jellemzői (például hazánkban itt tanítottak elsőként közép- és felsőfokon magyarul; politikai radikalizmusig is eljutó sajátos „pataki szellemiség”; Kövy Sándor páratlan gyakorlati jogászképzése stb.) és az azoknak a magyarázatául szolgáló, jobbára ismeretlen vagy elhanyagolt tényezők között meghúzódott.

Ugrai János dolgozatának fő tanulsága, hogy a Sárospataki Református Kollégium a 18. században egyfajta fenntartó-hiányos helyzetbe került. Történeti fejlődése és földrajzi fekvése egyaránt ebbe az irányba mutatott. Nem állt már mögötte a 16-17. századi főurakhoz (Perényiek, Lorántffy) fogható, fejedelmi értékű támogató; Sárospatak városa kicsiny, szegény és felekezetiileg megosztott volt, így nem gyakorolhatott Debrecenhez hasonló fenntartói szerepet; hasonló okokból Patak közvetlen környezete is alkalmatlan volt önmagában egy ekkora intézmény fenntartására és protestáns iskola lévén természetesen az állam sem finanszírozta a működését. Így legalább hat-hét, egymással is folyton vetekedő szereplő (érdekcsoport) mindig változó egyensúlya határozta meg az iskola napi működését és a hosszú távú fejlesztéseket is. A legfontosabb szereplők: az egyházkerület egyházi és világi vezetése; a zempléni egyházmeze egyházi és világi vezetése; az iskola professzori kara; a diákönkormányzat; a befolyásos adakozó protestáns arisztokraták és középnemesek; az adakozó református hívek és nem utolsósorban a szülők. A szerző ebből a körülményből vezeti le értekezésében a pataki kollégium sajátosságait. Idetartozik az önfenntartó gazdasági berendezkedés, a hosszan megmaradó diákönkormányzatiság, a Tiszáninneri Egyházkerület befolyásos tényezőinek érdekkülönbségeiből fakadó szervezeti-irányítási zavarok, a diákélet jellemzői (a zsúfoltság éppúgy, mint a híresen szabad légkör), s nem utolsósorban a könnyen körülhatárolható – és felelőssé tehető – fenntartó hiánya

adhatta az egyik legfontosabb lökést a sokszor radikális tantervi-tantárgyi újítások végrehajtásához is.

A nyilvános vitán az opponensek és a hozzászólók Ugrai János téziseit érdemben nem vitatták. Egyedül Orosz Gábor bírálata tartalmazott tételesen kifogásokat a dolgozat egyes részeivel szemben. Az opponens kevesellte a dolgozat klasszikus neveléstörténeti vonatkozásait és – inkább elvi alapon, a kérdéses dolgozaton túlmutatóan – azt a dilemmát fogalmazta meg, hogy a neveléstörténet és a nevelésfilozófia számára milyen értéke lehet egy klasszikusan történeti (társadalom- és gazdaságtörténeti) módszereket felvonultató munkának. Ezen kívül két-három fontos kiegészítést, illetve korrekciót javasolt a disszerensnek, amelyeket Ugrai János elfogadott.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Régi diszciplína – aktuális kihívások. Tudományos tanácskozás az egyháztörténetírás helyzetéről (Miskolc, 2005. szeptember 7.)

Az MTA Miskolci Területi Bizottságának épületében izgalmas beszélgetésnek lehettek részesei azok a budapesti, debreceni, miskolci és sárospataki szakemberek, akik az egyháztörténet jelenéről, legfontosabb feladatairól és eredményeiről folytattak eszmecsere-t. A szervezők (formailag a Miskolci Akadémiai Bizottság Vallástudományi Albizottságának vezetői) nem titkoltan hagyományteremtő szándékkal igyekeztek párbeszédet kezdeményezni a témáról az északkelet-magyarországi levéltárosok, történészek bevonásával. Már az első hozzászólásokból kiderült, hogy a kezdeményezés felettébb indokolt. Mint a rendezvény díszvendége, *Péter Katalin* professzorasszony (MTA Történettudományi Intézet) előjáróban kiemelte, gyakorlatilag nincs olyan történeti probléma, amelynek vizsgálatakor ne ütközne szinte azonnal a kutató egyháztörténeti kérdésekbe. Olyan mélyen részei hazánk kultúrájának – de politika-, gazdaság-, társadalomtörténetének stb. is – az egyházak, hogy megkerülhetetlen állapotuk, szerepük minden korszakra vonatkozó folyamatos vizsgálata.

Ehhez képest a hozzászólók számtalan nehézséget és hiányosságot említettek meg, amelyek egyenként is sürgősen megoldandó feladatokat támasztanak a szakma művelőivel szemben – így együtt pedig igen sötét képet festenek a történettudomány ezen ágának állapotáról. Csak néhány példát említünk ezek közül. *Fazekas Csaba* (Miskolci Egyetem BTK) az egyháztörténeti kérdésekkel foglalkozó fórumok (folyóiratok, konferenciák, tematikus kutatások és kötetek) számát kevesellte. Mint megjegyezte, a részben általa szerkesztett, immár hatodik évfolyamát kezdő *Egyháztörténeti Szemle* igyekszik ezt a hiányosságot lehetőségei szerint csökkenteni, de az évente kétszer megjelenő kiadvány egyedül nem képes a szakmai közvélemény fogadókészségén jelentősen javítani. A szakmai együttműködésen alapuló nagy kutatások, sőt, akár a heves tudományos viták kibontakozásához újabb és újabb fórumok működtetésére van szükség. Ehhez kapcsolódó *Bitskey István* professzor (Debreceni Egyetem BTK) megjegyzése, aki azt vetette fel, hogy a nagy történeti folyóiratokban ritkán olvasható kifejezetten egyháztörténeti témájú közlemény – olyannyira, hogy még a külföldi alapművek recenziójához sem jut a magyar olvasó. *Szabadi István* (Debreceni Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei) és *Dienes Dénes* (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei) a fiatal kutatók hiányát és az ő latintudásuk elégtelenségét emelte ki, valamint azt, hogy az egyháztörténet-írás nagyon elmaradt az alapvető források kiadásával. Részben a fenti tudományszervezési hiányosságokból következik, de már át is vezet a tartalmi kérdések megvitatásához *Balogh Judit* (Miskolci Egyetem BTK) néhány példája, amelyek „kőbe vésett”, régóta tényként elfogadott megállapításokat cáfolnak vagy legalábbis kérdőjeleznek meg. Alapos mikrotörténeti, statisztikai elemzésekre, a társadalom- és mentalitástörténeti szempontok eddigénél lényegesen hangsúlyosabb alkalmazására van szükség annak megállapítására, hogy az idézett példák szabályt erősítő kivételek, vagy pedig annak jelei, hogy tudásunk számos eddigi eleme téves – szögezte le a fiatal kutató.

A vita másik, az előzőnél izgalmasabb része ennek jegyében zajlott és tartalmi kérdésekkel foglalkozott. Az apropót Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* című nemrégiben megjelent, a résztvevők által méltán dicsért kötete szolgáltatta. A reformáció első évtizedeiről szóló kötetlen beszélgetést a szerző gondolatai vezették be. A téma nemzetközi hírű kutatója elmondta, régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy a protestantizmus hogyan fejthette ki hatását a 16. században igen bonyolult politikai szerkezettel, és ebből adódóan változatos társadalmi-gazdasági viszonyokkal rendelkező Magyarországon. Megítélése szerint a reformációnak nemcsak a gyors terjedésében, hanem megszilárdulásában is kulcsjelentősége volt a török megszállásnak: a nemességnek, az arisztokráciának megvolt az ereje és a joga arra, hogy az ellenreformáció (vagy katolikus megújulás) évtizedeiben a jobbagyságát saját hitére kényszerítse. Ennek ellenére nincs

tömeges jele annak, hogy a nagy számban rekatolizáló főurak számottevően belenyúltak voltak a joghatóságuk alá eső területek felekezeti viszonyaiba. Ezt más hozzászólók is – például Balogh Judit – megerősítették és több példával illusztrálták. Még Báthori Zsófia is megengedte a várbéli katonáknak protestáns hitük megtartását, noha Sárospatak ellenreformátoráról az maradt meg a történeti emlékezetben, hogy kérlelhetetlen híve volt a jezsuitáknak.

Erre többféle magyarázatot is ismerünk. Részben mindenképpen megfontolandó az a felvetés, miszerint a katolikus főurak megelégedtek saját maguk megboldogulásának biztos ígéréssel, s egyszerűen nem foglalkoztak „eretnek” alattvalóik halál utáni sorsával. Ugyanakkor Péter Katalin szerint a főuraknak csak a joguk és talán az anyagi eszközeik voltak meg az ellenreformáció minél gyorsabb és hatékonyabb elterjesztésére, de a mersük és a katonai erejük nem. Egyszerűen nem kockáztathatták meg, hogy a török elleni, állandóan napirenden lévő védekezések idején egy ilyen másodlagos kérdés radikális képviselője miatt esetleg fellázadjanak alattvalóik és a legnagyobb veszélyben hagyják urukat cserben. Élénken éltek még a Dózsa-féle parasztfelkelés emlékei és túl nagy volt az oszmánokkal szembeni félelem is egy ilyen határozott viselkedéshez – emelte ki a rendezvény díszvendége.

Mikor kezdődött és meddig tartott a reformáció? Úgy tűnik, e látszólag egyszerű kérdés újabb szempontok szerinti felvetése is számos tanulsággal szolgálhat. A protestantizmus eredetének a vizsgálatánál talán érdemes lenne széles körben is leszámolni a wittenbergi templomkapura kitűzött követelések mindent megváltoztató jelentőségének a hangsúlyozásával – vetette fel Fazekas Csaba. Aggályait megerősítették a hozzászólók. Péter Katalin és Bitskey István is szólt arról, hogy a katolikus egyház már Luther fellépése előtt többször is szembesült a belső korrekciók, reformok sürgető kényszerével. Nemcsak a nagy reformátorok tevékenysége (például Husz, Wycliff, Savonarola) sorolható ide, de számos zsinat is foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyeket aztán a reformáció emelt közügygé. Ennek kapcsán elhangzott, hogy a külföldi szakirodalom nemcsak ismeri, hanem régóta is használja a „katolikus megújulás” kifejezést erre az időszakra. Igaz, ennek hazai elfogadtatása számos nehézségbe ütközik: Dienes Dénes idézte az azóta már elhunyt kiváló egyháztörténész, Barcza József esetét, aki egy konferencián ezzel a kifejezéssel élve megütközést keltett több katolikus egyháztörténészben. Az új elnevezés esetleges sikeres bevezetése azonban újabb problémát vet fel: miként nevezzük ebben az esetben a rosszízű „ellenreformáció” szó helyett már hazánkban is meggyökeresedett, reformáció utáni „katolikus megújulást”? Bitskey professzor javaslata szerint érdemes lenne a már elfogadott terminus technicus meghagyása és helyette a reformáció előtti kísérletekre kitalálni egy kifejezést – például a „katolikus megújulási törekvéseket”.

Befejezésül essék szó az eszmecsere azon részéről, amely a „reformáció végének” az idejét volt hivatott meghatározni. Lényegében kétféle időhatárt fontoltak meg a résztvevők. Dienes Dénes mindenképpen fontos szempontnak tekinti az egyházszerkezeti képződmények kialakulását – s így ő az intézményesülés kezdetéhez, az egyházmegyei határok többé-kevésbé pontos kialakulásához köti a reformáció, mint vallási és társadalmi értelemben egyaránt progresszív jelenség első szakaszának a végét. Péter Katalin ezzel szemben egyértelműen a meghatározó személyiségek jelentőségét emelte ki, s az egyházszerkezeti kereteket e tekintetben csak másodlagos fontosságúként értékelte. Ennek megfelelően a díszvendég szerint Dávid Ferenc halála után a 16. század utolsó harmada már egy új szakasz kezdete a protestantizmus történetében.

A közel háromórás találkozó sikerét leginkább azon lehetett lemérni, hogy a résztvevők szívesen időztek a helyszínen még a beszélgetés formális lezárása után is. Egyetértettek abban, hogy ehhez hasonló rendezvényekre a korábbiaknál lényegesen gyakrabban lenne szükség, sőt, a diskurzusba további szellemi műhelyek (például a kolozsvári, az egrői stb.) tervezett bevonása is szép reményekkel kecsegtet. Addig is: a már említett szakfolyóirat, az *Egyháztörténeti Szemle* szívesen fogadja az egyháztörténészek kutatási eredményeit és ehhez hasonló kezdeményezéseit is.

(Ugrai János)

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_151-152.htm

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Egyháztörténeti konferenciák Pécsen

A pécsi Egyháztörténeti Bizottság konferenciákat szervez Zichy Gyula 100. és Szatmári György 500. pécsi püspökökké történő kinevezése évfordulója alkalmából, október 24-én és december 13-án.

Zichy Gyula (1871–1942) Rómában élt szolgálattevő kamarásként, mikor kinevezték a Pécsi Püspökség élére 1905-ben. Megalapította a Püspöki Nyomdát és megindította a katolikus lapkiadást. Nagy összegű alapítvánnyal támogatta a jezsuita rendet, rendházat, kollégiumot és főgimnáziumot építtetett. Támogatta a Pécsi Egyetemet, letétként átadta a Klimó könyvtárat. Sokat tett az egyházmegyei tanításügy fejlesztéséért is, több elemi iskolát épített az egyházmegyében. Az egyházmegyét 1926-ig vezette, amikor a Kalocsai Érsekség vezetésével bízták meg. Tervezett előadások: Dr. Lakatos Andor: *Zichy Gyula Kalocsai érseki működése*. Tengely Adrienn: *A Katolikus Autonómi megszervezésének kísérlete az 1918-as Népköztársaságban*. Pohánka Éva: *Zichy Gyula és a pécsi egyetem alapítása*. Kicsindi Edina: *Pécsi egyházmegye és a külmisziók*. Nagy Imre Gábor: *Pécs városa és a püspökség hivatalos kapcsolata*. Dr. Vonyó József: *A pécsi egyházmegye Gömbös Gyula ellen*. Bánkúti Gábor: *A Pius főgimnázium államosítása*. Bruhács Kinga: *A pécsi egyházmegye és a kiségyházak kapcsolata*. Horváth István: *Egyházi uradalmak a szerb megszállás alatt*.

Szatmári György (1457 körül – 1524) személyében egy igazi reneszánsz főpap került a Pécsi Püspökség élére 1505-ben. Számos építészeti emlék kötődik nevéhez Pécsen (pl. a tettyei nyári rezidencia, a székesegyház reneszánsz pasztofórium stb.) és működésének egyéb helyszínein (Kassa, Esztergom). A különböző egyetemeken (Krakkó, Bologna) pallérozó főpap az egyházi ranglétrát végigjárva veszprémi, váradi, pécsi püspökként, végül esztergomi érsekként működött. Egyházi karrierje mellett állami hivatalokat látott el és 1521-ben a főkancellárságot kapta II. Lajos királytól. Másfél évtizedes pécsi működése (1505–1521) igen jelentős korszak volt mind a város, mind az egyházmegye életében. Prof. Dr. Kubinyi András: *Királyi titkárságtól a főkancellárságig: Szatmári György politikai pályafutása*. Dr. Timár György: *Adatok Baranya megye nagybirtokosainak történetéhez a 16. század első két évtizedében*. Dr. Farbak Péter: *Szatmári György, a mecénás*. Boda Miklós: *Janus Pannonius művek kiadása Szatmári György pécsi püspöksége idején*. Dr. Jankovits László: *Jacobus Piso és püspök mecénása*. Fedeles Tamás: *Személyi összefonódások a pécsi székeskáptalanban a 16. század elején*. Sümei József: *Egy reneszánsz kegyérem művelődéstörténeti vonatkozásai*. Dr. Tóth Melinda: *A középkori pécsi székesegyház*. Dr. Erdélyi Gabriella: *A pécsi egyházmegye és az Apostoli Penitenciária a reformáció előtt*. Dr. Gere László: *Szatmári püspök nyári rezidenciája a Tettyén*. Bodó Balázs: *Pécsvárad reneszánsz építésze a legújabb kutatások tükrében*.

(Horváth István)

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Szabadi István: Némethi Ferenc és a reformáció

[2005. február 11-én került sor Tokajban a *Némethi Ferenc és kora* c. konferenciára. Folyóiratunkban a konferenciára készült előadások közül kettőt közlünk, Németh Csaba ugyanitt elhangzott *Némethi Ferenc, a tokaji várkapitány* c. előadását a *Sárospataki Füzetek* jelenteti meg. (A Szerk.)]

Várad püspöke, Martinuzzi (Fráter) György 1545 júniusában a Debrecenben tartott részleges országgyűlésen határozatot hoztatott, mely szerint a földesurak nem tűrhettek birtokaikon lutheránusokat. Post festa intézkedés volt ez, hiszen a Szapolyai János uralma alatt lévő országrészekben ekkora már igen erős volt a reformáció térhódítása, s még ugyanazon év szeptemberében összeül az első protestáns zsinat a Szatmár megyei Erdődön. Már most hangsúlyoznom kell, hogy a tanácskozás létrejöttében döntő szerepe volt Erdőd birtokosának, patrónusának azaz kegyurának, Drágfy Gáspár özvegyének, Báthory Annának. Arra a közismert tényre utalok, hogy egy adott terület birtokosának döntő szerepe volt a reformáció adott helyen történő terjedésében, el egészen addig, hogy annak mely irányzata jutott itt vagy ott érvényre. Így reformátoraink elsőrangú érdeke volt főúri pártfogók vagy támogatást nyújtó városi polgári közösségek megnyerése, ezek védelme, anyagi és fizikai biztonságot adó közelsége. Továbbá, ahogy Fráter György is Drágfy özvegye birtokának megszerzése révén igyekezett a Szatmárvidéken gátat vetni a hitújításnak, ugyanígy sok más esetben látjuk, hogy a politikai és hitbéli ellentétek gyakran kibogozhatatlan egységet alkottak, és nem tudhatjuk, hogy a hitelvi és anyagi érdekek közül mikor kit mi motivált cselekedeteiben a reformáció századában.

Elképzelhetőnek tartják, hogy az erdődi zsinaton a végzéseket már nem csupán a lutheri szellem hatotta át, hanem a helvét irányhoz való közeledés jelei is felismerhetőek azokban.[1] 1551-ben meggyilkolják Fráter Györgyöt, ezzel egyidejűleg Észak-Magyarországra teszi át székhelyét Petrovics Péter, a helvét irányzat legjelentősebb és leggazdagabb pártfogója. Az ő védelme alatt Beregszászban pár hónap múlva Kálmáncsehi Sánta Márton részvételével zsinatot is tartanak, 1557-ben pedig Kálmáncsehit immár a jórészt váradi, részben erdélyi püspökség romjain létrejött, tiszántúlinak és egyházkerületnek nevezett püspökség élére választják meg. Superintendensnek nevezik Kálmáncsehit, az egyházigazgatás új vezetőjét, aki egyértelműen a helvét irány követője volt.

Bár még évekig folyik a harc birtokokért, országrészekért lutheránus vagy már helvét irányzatú, majd unitárius urak, Habsburg- vagy Szapolyai-pártiak között, de a Partiumban a felekezeti erőviszonyok jelentősen már nem változnak. Zemplénben, Abaújban, Borsodban a háromságosnak, sacramentáriusnak is nevezett irány térhódításában a lelkészek személyes hajlandósága mellett meghatározó szerepet játszottak egyes főnemesi családok: Balassa János és felesége Sulyok Anna, Enyingi Török János és felesége Ország Borbála, Bebek György és felesége Patócsi Zsófia mellett ott találjuk Némethi Ferenc tokaji várkapitányt és feleségét, Balassa Zsófiát. Tornában Mágócsy Gáspár és felesége Massai Eulália tett sokat az újabb irányzatért, ráadásul Mágócsy 1563-ban a stratégiai fontosságú Eger várának kapitánya is lett.

Zemplén és Abaúj meghatározó családja ebben az időben mindenképpen a gyermektelen Némethi házaspár. Nagy csapást jelentett ügyükre, amikor Balassa Menyhárt, Némethi sógora Szapolyaitól Ferdinándhoz pártolt, hosszú háborúskodás indítva ezzel a családon belül is.

Debrecenben Méliusz Juhász Péter lesz hamarosan Kálmáncsehi követője, akinek munkássága meghatározó egyházszervezetünk szempontjából. Azt, hogy ő maga mikor melyik irányt követte, megintcsak sokáig tartana

megvilágítani: hosszú utat járt be a lutheranizmustól való, Melanchton ihletésére történt elfordulásán át Kálvin tanaihoz közel álló, attól két lényeges kérdésben mégiscsak eltérő nézetig,^[2] hogy aztán az erdélyi unitarizmussal szemben erős bástyává tegye a Partiumot. Méliuszal egyidőben, a későbbi Tiszáninnen Kopácsi István és Károlyi Gáspár vezetésével a magyar prédikátorok együttesen csatlakoztak a genfi reformációhoz, és Béza hitvallását fogadták el.

A reformáció helvét irányának magyarországi térhódításában alapvető érdemei vannak a hányatott sorsú Szegedi Kis Istvánnak, akit a törökök elfogtak valószínűleg váltságdíj reményében. 1562-ben kiszabadítását akarván elérni, személyesen jelent meg Szolnokon Méliusz, ahogy Szegedi Kis életrajzában olvashatjuk: „Debrecenből Melius Péter is, a jeles férfiú, amaz egyháznak érdemes lelkipásztora...ezt a követséget azonban a fejedelem először nagyságos Németi Ferenc úrra, a tokaji vár parancsnokára bízta”.^[3]

Szilády Áron szerint nem kizárt, hogy e megbízatás kapcsán került közvetlen kapcsolatba Méliusz Némethi Ferencsel,^[4] egyik legfontosabb főúri pártfogójával. Szakály Ferenc értelmezése szerint viszont Némethi nem is vállalta a megbízatást.^[5] Akárhogyan is volt, Méliusz és Némethi ezidőben már létező kapcsolatának egyértelmű bizonyosságául szolgál az, hogy a debreceni reformátor Némethinek ajánlotta 1562-ben megjelent kátéját,^[6] majd az ugyanebben az évben „Confessio Ecclesiae Debrecinensis”-t,^[7] azaz a nevezetes Debreceni-Egervölgyi Hitvallást, pontosabban annak szinte azonos szövegű, és Némethinek, mint „az Úr egyháza pártfogójának” ajánlott változatát.^[8] A hitvallás jelentősége gyakorlati hasznában, az egyházi formák megalkotásában van. Méliusz szintén 1562-es, hitről és keresztyénségről írott párbeszédese munkáját pedig Némethi Ferenc feleségének, Balassa Zsófiának ajánlotta.^[9] A kiadások ajánlása majd minden esetben anyagi támogatást is feltételez a szakirodalom szerint,^[10] s bár ezt nem minden esetben állíthatjuk (pl. Miksa császár aligha támogatta anyagilag a Debrecen-Egervölgyi hitvallás kiadását, még ha derék erasmianus is volt), de nyilván túlment a rokonszenven kettejük kapcsolata. Méliusz Némethiről így ír egy helyen Balassa János zólyomi várkapitánynak, a költő Balassi apjának, Némethiné Balassa Zsófia nagybátyjának: „Értettem az én kegyelmes és jóakaró, bízott uramtól, dajkámtól és atyai oltalmazómtól, Németi Ferentől több sok jámbortól is a Te Nagyságod jó hírit, nevit”.^[11]

Némethi a már említett Báthory Annához hasonlóan saját birtokának védelme alatt, Tarcalon 1562-ben zsinatra hívta a környék, a Hegyalja lelkészeit. Szükség volt erre minden bizonnyal azért is, mert Perényi Gábor, a Felvidék egyik legnagyobb birtokosa szigorú lutheránus volt, Szapolyai maga katolikus, ilyen környezetben erősíteni kellett a hozzá hű lelkészi kar biztonságérzetét, hitbéli alapjait.^[12] Zoványi Jenő maga sem foglal állást a tarcali lelkészgyűlés összehívásának okait keresve: talán elégedetlenek voltak a tiszántúliai debreceni hitvallásával, akik túlságosan szabadelvűek voltak – teszi fel a kérdést, egyúttal álomképnek nevezi Méliusz munkásságának messze ható erejét.^[13] Némethivel és feleségével kapcsolatban mindenesetre úgy látja, hogy „a helvét irányú reformációnak ők voltak ekkor a szűkebb Magyarországon legbuzgóbb és legbökezűbb pártfogói”.^[14] A Némethi védnöksége alatt üléselő zsinat Béza 1560-as magánjellű hitvallásának átdolgozását fogadta el (az átdolgozás a pápaellenes és egyetemes zsinatokról szóló részek elhagyást jelentette), melynek során az úrvacsoráról és az egyházzól Bézának Kálvint követő nézeteit is átvették. Személyes ellentét is feszült a lutheránusnak maradó Perényi Gábor és Némethi között. Perényi hatalmi szóval igyekezett elejét venni a helvét irány terjedésének, válaszul Némethi 1564-ben Tarcalra ismét zsinatot hívatott össze, amelyen nemcsak megerősítették a korábbi határozatot, hanem elfogadták az 1562-ben Némethi támogatásával magyarul is megjelent, már említett Kálvin-féle katekizmust.^[15] Perényi patrónusi területéről mégis el kellett menekülnie több sacramentárius lelkésznek, köztük Szikszai Fabricius Baláznak és Kopácsi Istvánnak. Utóbbi Gömörbe menekült Bebekék oltalmába, de legnagyobb csapást mégis Némethi Ferenc halála jelentette ezekben az években a zempléni reformátusságra.

Némethi Ferenc patrónusi tevékenységének nyomát a már említett Szegedi Gergely 1569-ben megjelent Énekeskönyvében is megtaláljuk: négy zsoltárnál is Némethi van feltüntetve a fordítás szerzőjeként (44, 71, 77, 144. zsoltárok). Szegedi 1563-ban ment Tokajba Debrecenből a vár ige hirdetőjének, mondhatni táborig lelkésznek, s ha nem is maradt ott a vár elestéig, Némethi haláláig, ahogy állítják egyesek,^[16] de Némethi

közvetlen környezetében élt egy ideig.[17] Szegediről aligha mondhatjuk, hogy 1569-es énekeskönyvét a már halott Némethinek ajánlotta volna, ahogy ezt teszi Hegyaljai Kiss Géza, az 1562-es debreceni énekeskönyv szerzőjeként pedig Méliuszt tartják számon, Szegedi mint segítője feltételezhető.[18]

Még két munka kiadásánál működött közre Némethi: Bencédi Székely István Krónikája és Werbőczy Tripartitumának Weres Balázs által készített magyar fordításának megjelentetésében. Bencédi Székely István az 1560-as évek elején Göncön már a helvét hitvallások szellemében lelkészkedik, ő az első, aki magyarul ír a magyar történetírók közül, és első abban is, hogy történelemszemlélete talán már kálvinista, de inkább a wittenbergi szemléletet követő, bibliai alapú.[19] Némethihez írt bevezetőjében így szól: munkáját a maga használatára készítette, s csupán patrónusa kérésére nyomtattatta ki azzal a céllal, hogy Némethi és „mindenek kik magyarul tudnának olvasni megtudhatnák ... minemő változások löttének nem csak a hatalmas birodalmakba hanem ennek felette országokba, tartományokba és városokba és minemő okokért és bűnökért a mennyei isten e birodalmakot egyik nemzetségről a másikra forgatta volna, kiből nyilván megérthetjük, hogy ez világ nem szerencsétől bíratik, hanem az egy istennek gondviselésétől, rendelésétől és birodalmától”. [20]

A másik említett mű, Werbőczy Hármaskönyvének fordítása megjelenésekor Némethi sajnos már halott volt. A fordító bihari jegyző és váradi főbíró így ír a János Zsigmondhoz címzett előszóban: „Az Felséged jámbor híve az Nagyságos Némethy Ferenc ez munkát indítá, szerzeteté és gondjával, költségével segíté, ki ezen dolognak indításakor, az felséged hívsége mellett halált szenvedé, az ő urának, Serédi Jánosnak, Tokaj várában, az németek által puska lövis miatt. Bőjtelő hónap 10. napján, Anno a nativitate Christi Jesu MDLXV”. [21]

Werbőczy munkája megjelentetésével Némethi a reformáció azon patrónusainak sorába illeszkedik, akik a rendi ellenállást a nemzeti önvédelem eszközének tekintették, s akiket maga Méliusz is 1568-ban a Jelenések könyve magyarázatához írott előszavában Jeruzsálem kőfalainak és tárházainak építőiként dicsér. [22]

Jegyzetek:

[1] Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. (továbbiakban: Zoványi, 1921.) 177. p.

[2] Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. In: Debrecen története I. Debrecen, 1984. (továbbiakban: Makkai, 1984.) 504-506. p. „Míg Kálvin szerint az úrvacsorában az emberi lélek a Szentlélek szárnyain száll fel a mennybe, hogy ott misztikusan egyesüljön az Atya jobbján ülő Krisztussal, addig Melius értelmezésében Krisztus a Szentlélek által, mintegy csatornán át van lelkileg jelen az úrvacsorában, az üdvösségre vagy kárhozatra szóló kettős predestinációt pedig Kálvin a bűneset előtt, Melius viszont a bűneset után tekinti elhatározottnak.”

[3] Skaricza Máté: Szegedi István élete. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1982. (Magyar remekírók) 1197. p.

[4] Szilády Áron – Dézsi Lajos: Régi Magyar Költők Tára. VII. köt. Jegyzetek. Bp., 1926. 368. p.

[5] Szakály Ferenc: Szegedi Kis István életéhez és működéséhez. In: Uő: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 127. p. Szerintem Skaricza szövegéből nem derül ki, hogy Némethi elhárította a feladatot, nyilván több alkalommal is közbenjártak többen is, ahogy ezt Skaricza írja.

[6] Katekizmus. Az egész keresztyéni tudományak fundamentoma és sommája. A Szentírásból eszve szedettetett és megemendáltatott Calvinus János írása szerint. Debrecen, 1562. (RMK I. 49.) Az ajánlás elsősorban a fejedelmek (ezen a világi urakat kell érteni, le egészen a ispánokig akár) külső egyházvédő tisztéről szól, s azon kesereg, hogy „a mostani időben” sokan közülük „a veszedelmes uraságért, gazdagságért...hóhéri lettének az igazi anyaszentegyháznak.” De Némethiről így ír: „Tudom Te Nagyságodról, hogy az Úrnak edénye, akit az Úr megtisztított és naponként a Szentlélek a Krisztus véreinek fürdőjében mosogat és tisztogat.”

[7] Confessio Ecclesiae Debrecinensis de praecipuis Articulis et Quaestionibus quibusdam necessariis... Debrecen, 1562. (RMK II. 86.)

[8] Ld. Nagy Barna: Méliusz Péter művei. In: Studia et Acta Ecclesiastica II. A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp., 1967. (továbbiakban: Nagy, 1967.) 209. p. Az egervölgyi változat két hónappal korábbi keltezésű, de mindkettőt Huszár Gál nyomtatta, de az egervölgyit Habsburg Miksának ajánlották a szerzők, Méliusz és Szegedi Gergely.

[9] Az hitről és az keresztyénségről való vetekedés. Debrecen, 1562. Ld. Nagy, 1967. 213. p.

[10] Zoványi, 1921. 401. p.; Hegyaljai Kiss Géza: Némethi Ferenc. In: *Protestáns Szemle*, 1932. 10. sz. 542-544. p. (továbbiakban: Hegyaljai Kiss, 1932.)

[11] Bucsay Mihály: Méliusz teológiája kétéja tükrében. In: Studia et Acta Ecclesiastica II. A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp., 1967. 315. p.

[12] Szűcs István: Némethy Ferenc. In: *Református Egyház*, 1964. 7. sz. 166-167. p.

[13] Ezt erőteljesen vitatja: Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. In: Studia et Acta Ecclesiastica II. A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp., 1967. (továbbiakban: Kathona, 1967.) 144. p. Kathona Géza szerint az, hogy Méliusz jelen volt a tarcali zsinaton, már önmagában cáfolja a szembenállást, sőt, két év múlva a maga nevében a tarcali zsinatot úgy emlegeti, mint ahol megmutatták a lutheránusoknak, hogy hol a helyük.

[14] Zoványi, 1921. 401. p.

[15] Zoványi, 1921. 415. p.

[16] Hegyaljai Kiss, 1932. 544. p.

[17] 1564-1567 között Egerben Mágócsy Gáspár oltalma alatt működött. Ld. Kathona, 1967. 141. p.

[18] Nagy, 1967. 214. p.

[19] B. Székely István: Krónika e világnak jeles dolgairól. Krakko, 1559. (RMK I.38.)

[20] Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp., 1975. 105. p.

[21] Hegyaljai Kiss, 1932. 543. p.

[22] Makkai, 1984. 513. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Szabó András: Némethi Ferenc és más versszerző főnemesek Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében

Ahhoz, hogy Némethi Ferencet el tudjuk helyezni saját korának irodalmában, szükség van arra is, hogy számba vegyük az ő írásművészetével rokon egyéniségeket és jelenségeket. Versszerző főnemesekről fogok beszélni tehát, s rögtön le kell szögezmem, hogy egy ilyen szempontú elfogulatlan elemzés hosszú ideig nem volt lehetséges. Szerencsére már végképp elmúlt az a korszak, amikor a történelem és az irodalomtörténet szereplőit haladóakra és reakcióskokra volt szokás osztani, s amikor egy „uralkodó osztályba” tartozó író vagy költőt mentegezni kellett a társadalmi hovatartozása, felmenői miatt.

A Mohács utáni Magyarországon sajátos társadalmi folyamatok játszódtak le, s ennek művelődéstörténeti és irodalmi vetülete is figyelemre méltó. Míg 1526 előtt a politikában önálló tényező lehetett a köznemesség, addig a következő korszakban egyértelműen a főnemesség vette át az ország irányítását, legalábbis a Habsburgok által uralt Magyar Királyságban. Ezzel egy időben egy féloldalas polgári fejlődés is lejátszódott, amely azután a század végére megakadt.[1] A három részre szakadt ország zavaros viszonyai között, illetve az áruterelés és a kereskedelem révén egyes mezővárosi polgárok és középnemesek hatalmas karriert futottak be, elegendő itt csak Serédi Gáspárra, Tokaj egykori birtokosára utalnom, aki Habsburg Ferdinánd híveként óriási uradalmakhoz jutott,[2] vagy Rákóczi Zsigmondra, aki a borkereskedelem és első házassága révén lehetett dinasztiajának megalapítója,[3] vagy Thököly Sebestyénre, aki mezővárosi polgárként és marhakereskedőként kezdte, majd nemességet és báróságot kapott, s végül Késmárk uraként fejezte be az életét 1607-ben.[4] Mellettük természetesen ott voltak a régi dinasztiák tagjai is, a Perényiek, a Balassiak, a Homonnai Drugethek vagy a Báthoryak.

A reformáció magyarországi térhódításában is ez a két társadalmi réteg játszott kiemelkedő szerepet: a mezővárosi polgárság adta a tömegbázist és a legtöbb lelkeszt, a főnemesség többsége pedig az aktív vagy kevésbé aktív támogatást. A 16. század folyamán kiteljesedett az írásbeli kultúra a szóbeliség rovására, és megjelent a könyvnyomtatás, vele pedig a magyar nyelvű irodalom. Emelkedett a nemesség műveltségi szintje, az ifjabb nemzedékeket iskolába küldték, s egyre többen eljutottak külföldre is. A már említett Serédi Gáspár (még meggazdagodása előtt) Itáliában tanult, s unokaöccsét, Alaghy Jánost, (Regéc várának későbbi urát) Wittenbergbe küldte tanulni.[5] Ugyanide járt a szintén dúsgazdag birtokos, Mágocsy Gáspár unokaöccse, András is.[6] A külföldi egyetemi tanulás, a humanista iskolák látogatása bizonyos szintű latinos műveltség elsajátításával járt, míg a magyar nyelvű irodalom művelői inkább csak az itthon tanultak, illetve a külföldön nem humanista iskolázásban részesülők közül kerültek ki, elegendő itt, ha csupán a legismertebb példát, Balassi Bálintot említem.[7]

A jelenségeket regisztrálva nem kerülhetem meg a nők szerepét sem. Bár a lányiskolák felállítása csak a következő században válik majd aktuálissá, a nemesség asszonyai közül egyre többen tanulnak meg magyarul írni és olvasni. Mivel a vallási kérdések többnyire jobban érdeklik őket, mint a férfiakat, közülük kerülnek ki a reformáció legnagyobb támogatói, majd megjelennek, mint vallásos költemények szerzői, s végül a század végén Telegdi Katával már a világi irodalomban is szerepet vállalnak.[8]

Ha végigtekintünk a szóba jöhető szerzőkön, meg kell állapítanunk, hogy Némethi Ferenc íróként egyedülálló jelenség. Ahogyan ő támogatta a reformációt és annak helvét irányát, arra ismerünk más példákat is. Így tett a saját egyházával például a kortársai közül a lutheránus Perényi Gábor[9] és a (szintén a reformátusokat pártoló) Mágocsy Gáspár. Természetesen ők a két király közötti küzdelemben más helyet foglaltak el, Perényi Gábor idejében elpártolt Izabellától és János Zsigmondtól, Mágocsy pedig végig a Habsburgok oldalán állt, így aztán mindketten ott voltak a Tokajt ostromló seregben. Amikor Némethi 1565-ben meghalt, a 10 éves Balassi Bálintot még Bornemisza Péter tanította Zólyomban, s még nem indult el a nürnbergi magániskolába.

Tokaj várának ura volt az első a nemesség felső rétegéből, aki maga is istenes verseket szerzett. Ő nem csak udvari papként fogadhatta be a zoltáros Szegedi Gergelyt (mint utána Egerben Mágocsy), hanem költőtársként is.[10] Némethi után Balassi vitte tovább a hagyományt, s csak a század vége táján vált általánossá a műveltebb nemesség köreiből az irodalom művelése.

Előadásom kereteit szétfeszítené, ha Balassiról is beszélnék, emellett ő egy rendkívüli és nem tipikus jelenség, ezért inkább csak azokat fogom sorra venni, akik a Némethi által elindított nyomvonalat követték. Azzal azonban mindenképpen tisztában kell lennünk, hogy Balassi után megváltozott a magyar költészet, ő szinte minden utána következőre nagy és sokszor szövegszerűen is kimutatható hatással volt.

A költők közül elsőként Rákóczi Zsigmondot kell megemlítenem.[11] Középnemesi család gyermekeként látta meg a napvilágot 1544-ben, anyja Némethi Sára, Némethi Ferenc testvére volt.[12] Csak hazai iskolába járt (nem tudjuk, hogy hová, talán Eperjesre). Egy darabig Perényi Gábor udvarában volt apród Sárospatakon, a majd az 1570-es évek közepén Szendrő várában lett katona, s egyre feljebb lépegetett a ranglétrán. Mindemellett ügyes borkereskedőnek is bizonyult, aki az állandó pénzzavarral küszködő Habsburg-adminisztrációnak is gyakran adott kölcsön. 1579–1580-ban megszerezte zálogbirtokként Szerencs várát és uradalmát, s elindult a főnemessé válás útján. Első ismert verse sorsdöntő helyen és pillanatban keletkezett: Munkács várában, 1587 áldozócsütörtökjén azaz május 25-én. Munkács a Mágocsyok zálogbirtoka volt, a vár ura, Mágocsy Gáspár érezte a halál közeledtét, s ezért rendezte a vagyona sorsát. Unokaöccse és örököse, Mágocsy András már az előző esztendőben meghalt, ezért az örökség körül sokan nyüzsögtek, több egymásnak ellentmondó végrendelet is született. A végső nyertes Rákóczi lett, aki éppen akkor írta meg a verset, amikor eljegyezte Mágocsy András özvegyét, Alaghy Juditot. Az Istenhez írott fohász egyértelműen utal a konkrét helyzetre:

„Sok irigyek támadtak e világon,

Kik nem vóltak Felséged tanácsában,

Bánják jó szerencsédmet áldásodban,

Ő ellened bízom mint jó atyámban.

Igazgassad Úr Isten életemet,

Szolgálhassam Isteni felségedet,

Oltalmazsak árvákat, özvegyeket,

Dicsírhessék velem szent Felségedet.

Dícséretes áldása az Istennek,

Én birodalmimban meg ne szűnjenek...”[13]

Rákóczi sikeresen állta a hoppon maradt irigyek és örökségvadászok rohamát, Eger várának főkapitánya lett, majd báróságot is kapott. Nemcsak a Mágocsy-árvák gyámja és birtokaik irányítója lett, hanem mint református birtokos átvállalta a Mágocsyak egyházat támogató szerepét is: diákokat taníttatott saját költségén a wittenbergi és heidelbergi egyetemen, s kinyomtatatta a vizsolyi Bibliát. Nem véletlen, hogy az 1588-as győztes szikszói ütközet után Tardi György eposzi elemeket is tartalmazó históriás énekének ő lett a főszereplője, s hogy a szerző Gedeonhoz hasonlította őt.[14] Érdekes, hogy 1587-es verse mégis unitárius énekeskönyvek jóvoltából maradt ránk, ennek az lehet az oka, hogy második felesége és fiainak anyja Gerendi Anna volt, s így apósa lett az erdélyi radikális antitrinitarizmus egyik kiemelkedő képviselője.

Rákóczi Zsigmond második ismert versének címe: *Vitézi ének*, s tartalmából következően a tizenöt éves háború első éveiben keletkezhetett. A költeményt megtekintve egyértelműnek látszik Balassi Bálint hatása, ennek az lehet a magyarázata, hogy a költő öccse, Ferenc az egri vár tisztje volt Rákóczi főkapitánysága idején. Szerencsés várának ura egyébként teljesen másmilyen egyéniség volt mint a nagy reneszánsz költő, a fölötté mondott halotti beszéd szerint józan életűnek ismerték, aki a Bibliát és a történetírókat szerette olvasni. Mégis ezek a kifejezések: „az nagy kiterjedt sík mező”, „hamar ló”, „jó hírünk, nevünk” világosan utalnak Balassi *Egy katonaénekére*. [15]

Rákóczi Zsigmonddal együtt harcolt a törökök ellen a szikszói csatában és az 1590-es években egy régi főnemesi család szülötte, a szintén református Homonnai Drugeth István (1543–1598), akinek birtokai elsősorban Ung vármegyében terültek el. Első ismert éneke a 18. zsoltár parafrázisa, amelyet 1581-ben írt, s amely a saját keze írásában maradt ránk. Ismerünk tőle egy másik verset is, amely Rákóczi második versének kortársa és rokona, a címe: *Vitézi ének és könyörgés*. A következő évtizedben keletkezett költemény első verse így hangzik:

„Hozzád kiált lelkem, örök életemnek Istene, magos mennyben,

Mert igen örvendez ennekem fogadott kegyes ígéretödben,

Azért én istenem, te szent felségednek így könyörgök hitömben:”

Az eléggé döcögős és kevés költői tehetséggel megírt vers formája figyelemre méltó: a 19 szótagos sorok az ún. Lucretia-versformát adják ki, amely a Balassi-versszak közvetlen előzménye. Homonnai Drugeth István ekkor már kapcsolatban állt Balassi tanítványával, Rimay Jánossal, aki két verset is írt az kérésére.[16]

Egy másik régi család szülöttének, Ecsedi Báthory Istvánnak (1555–1605) a felesége Homonnai Drugeth Fruzsina volt, István testvére. A mélyen vallásos református nagyúr és országbíró (az akkori Magyarország egyik leggazdagabb embere), még együtt harcolt Rákóczival és Homonnai Drugeth-tel a tizenöt éves háború elején, később azonban alig mozdult ki Ecsed várából. Gyermeke nem volt (helyette távoli rokonát, somlyai Báthory Gábor későbbi erdélyi fejedelmet szánta örökösének), s feleségével úgy összeveszett, hogy szóba sem állt vele többé. Óriási befolyása volt a tiszántúli református egyházkerület ügyeire, s egy darabig Rimay János volt a titkára., s Balassi Bálintot is ismerte. Nem véletlen, hogy a fiatalkori Balassi-fordítás, a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* első kiadásának egyetlen példánya (a Nyizsnij Novgorodban keserves fogságban lévő pataki unikum példány) az ő tulajdonosi bejegyzését és kézíratos megjegyzéseit tartalmazza. Élete végén egy furcsa művet hozott létre, amelyet korábban meditációknak neveztek, ma inkább imádság-folyamnak hívnám. A prózai imádságok és gondolatok, amelyek stílusa erősen hasonlít Rimay késő reneszánsz manierista verseire, korlát nélkül ömlenek egymás után, hogy aztán a ritmikus próza egy helyen átmenjen igazi versbe.[17] A két itteni költeményen kívül, még egyet ismerünk tőle, ez nem másol maradt ránk, mint a

Balassa kódexben, s nótajelzéséként egy Rimay-versre utal.[18]

Az utolsó főnemes-költő, az tulajdonképpen egy költőnő, nagylucsei Dóczy Zsuzsanna (†1596), aki Thököly Sebestyén második felesége volt. A kereskedőből lett báró karrierjét már röviden érintettem, református volt, aki buzgón támogatta egyházát, noha birtokainak zöme felvidéki evangélikus területekre esett. Később, a 17. század elején ő is betette a lábát a Hegyaljára, ugyanis 1604-ben megszerezte zálogbirtokként Bodrogkeresztúrt,[19] ekkor azonban Dóczy Zsuzsanna már nem élt. A kegyes asszony, akiről a neves késmárki lelkész, Sebastian Ambrosius Lahm jelentetett meg halotti beszédet,[20] 1580-ban lett Thököly felesége.[21] Nevét a versfőkből tudjuk meg, s bár ilyen esetekben nem lehet biztosan tudni, hogy nem csak egy neki ajánlott költeményről van-e szó, én hajlok arra, hogy őt tarsam a szerzőnek. A vers a 34. zsoltár parafrázisa, s bizonyos fokig Balassi hatását mutatja.[22] Őt számos kapcsolat fűzi a magyar reneszánsz legnagyobb költőjéhez: féltestvére volt az a Wesselényi Ferencné Szárkány Anna,[23] akiről sokáig azt hittük, hogy Celiával azonos, de most sem kétséges, hogy Balassi náluk vendégeskedett; s testvéreinek, Dóczy Andrásnak az anyósa volt a költő huga, Balassi Anna.[24] Nem csoda, ha a késmárki Thököly-udvarról egyre inkább kiderül, hogy köze volt a költő műveihez: az udvari lelkészként is működő Sebastian Ambrosiusnak egy kéziratban latin versét fordította le Balassi magyarrá,[25] s úgy tűnik a legfrissebb, még publikálatlan vizsgálódások nyomán, hogy drámájának, a *Szép magyar komédiának* egyetlen ismert másolata is itt készült.[26] Thököly Sebestyén egyébként ugyanúgy részt vett a tizenöt éves háború törökellenes harcaiban, mint Rákóczi Zsigmond, Homonnai Drugeth István és Ecsedi Báthory István.

Ezidáig sorra vettem a 16. század végének leggazdagabb környékbeli főnemesi famíliáit, szinte csak Sárospatak birtokosa, a Dobó család maradt ki közülük. A család ekkori feje, Dobó Ferenc nem írt verseket, de unokaöccse, Jakab költői tehetséget mutatott.[27] Tőle viszont nem maradt versszövegünk, mert 1586-ban levetette a hátáról egy ló, és fiatalon szörnyet halt. Az már persze irodalomtörténeti közhely, hogy Balassi bejáratos volt rokonaihoz, a Dobókhoz, hiszen éppen azzal keltett óriási botrányt, hogy feleségül vette az első fokú unokatestvérét, Dobó Krisztinát.

Amiért ezt az áttekintést remélhetőleg érdemes volt végigkövetni, az nem más, mint egy irodalomtörténeti folyamat kirajzolódása az összefűzött tényekből és adatokból. Korábban csak Szegedi Gergelyt emlegették, mint Balassi istenes költészetének előzményét,[28] ma már azonban világosan látszik, hogy Némethi Ferenc éppen a társadalmi helyzete miatt válhatott a legfontosabb előfutárok egyikévé. Ha csak azt a közismert tényt nézzük, hogy a felesége, Balassi Zsófia a nagy reneszánsz költő unokatestvére volt,[29] az önmagában is sokat elárul. Mindannyiunk nagy vesztesége, hogy Némethi négyszáznegyven évvel ezelőtti hősi halála írói pályáját is megszakította. A század végi versszerző főnemesek többsége már a Balassi és Rimay által meghatározott keretek között alkotott, s íróként is sokkal halványabb teljesítményt nyújtott, mint Tokaj méltán nagyhírű védője.

Jegyzetek:

[1] Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)

[2] Botta István: Dévai Mátyás és Serédi Gáspár – További szempontok a Dévai-kutatáshoz. In: *Diakónia*, 1979. 2. sz., 72-79. p.

[3] Hangay Zoltán: Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Bp., 1987. (továbbiakban: Hangay, 1987.)

[4] J. Újváry Zsuzsanna: A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig. Thököly Sebestyén pályafutása. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992. 75-93. p.; Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. (Thököly Sebestyén

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_158-164.htm

felemelkedésének hátteréhez.) In: *Századok*, 1995. 767-790. p.

[5] Szabó András: Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Szerk.: Fabiny Tibor. Bp., 1984, 209-221. p.

[6] Szabó András: Mágocsy Gáspár és András udvara. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 263-278., 379-382. p.

[7] Szabó András: Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577). In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1997. 64-71. p.

[8] Horváth Iván: Telegdi Kata verses levele. In: *A régi magyar vers*. Szerk.: Komlós Tibor. Bp., 1979. (*Memoria Saeculorum Hungariae* 3.), 161-180. p.

[9] Szabó András: Perényi Gábor szerepe korának egyházi életében és művelődésében. In: *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*. Bp., 1999. (*Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok* 2.) 27-35. p.

[10] Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp., 1982. (továbbiakban: Varjas, 1982.) 262. p.

[11] Róla a legrészletesebben: Hangay, 1987.

[12] Keresztes Kálmán: A Rákóczyak. In: *Turul*, 1928. 3–4. sz. 94. p. (Eszerint Némethi Sára zétényi Némethi Miklós lánya.); Czobor Alfréd: Szentesi Póka nemzetsége. In: *Turul*, 1938. 3–4. sz. 74. p. (Itt olvasható, hogy Némethi Ferenc is zétényi Némethi Miklós gyermeke.)

[13] A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Sajtó alá rend.: Bisztray Gyula – Klaniczay Tibor – Nagy Lajos – Stoll Béla. Bp., 1959. (*Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1., továbbiakban: RMK XVII. sz. 1.*), 21-23., 499-500. p.

[14] Szabó András: *Az 1588-as szikszói csata és propagandája*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1999. 851-860. p.

[15] RMK XVII. sz. 1. 23-24., 500. p.

[16] RMK XVII. sz. 1. 17-21., 498-499. p.

[17] Ecsedi Báthory István meditációi. Sajtó alá rend.: Erdei Klára – Keveházi Katalin. Bp.–Szeged, 1984. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 8.).

[18] RMK XVII. sz. 1. 245-249., 574-580. p.

[19] Magyar Országos Levéltár. E 148. (= A Magyar Kamara archívuma. Neo-regestrata acta) Fasc. 943. No. 42.

[20] Ambrosius, Sebastian: *Oratio funebris [...] Susannae Doczi [...] Heidelbergae, 1600.* (továbbiakban: Ambrosius, 1600.)

[21] Jakubovich Emil: Thököly Sebestyén esküvőjéről. In: *Közlemények Szepes Vármegye Múltjából*, 1909. 176-178. p.

[22] Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Éd.: Horváth, Iván – Hubert, Gabriella H. Paris, 1992. (*Ad Corpus Poeticarum*) 116. p. (No. 254.)

[23] Már a halotti beszéd is emlegeti őt: Ambrosius, 1600. C 4r.

[24] Paczoth Ferenc felesége, a leányuk, Paczoth Judit. Balassi Annáról ld.: Szenci Molnár Albert naplója. Közzéteszi: Szabó András. Bp., 2003. (*Historia Litteraria* 13.) 191. p.

[25] Szentmártoni Szabó Géza: „Quem tu, summe Deus, semel...” – Balassi megkerült irodalmi mintája. In: „Mint sok fát gyümölcsel...” *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*. Bp., 1997. 11-16. p.

[26] A Fanchali Jób kódex III. másolója, aki a komédia szövegének többségét írta, e sorok írójának megállapítása szerint nem más, mint Miskolci Csulyak István, aki 1601-ben több mint fél évet töltött a késmárki Thököly-udvarban.

egyhaztorteneti_szemle_2005_02_158-164.htm

[27] Komlovszki Tibor: Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1969. 391-400. p.

[28] Varjas, 1982. 285. p.

[29] Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. köt. Pest, 1857. 125. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Molnár Antal: A szarajevói kádi ítélete 1613-ban. (A zimma-elv egykorú értelmezéséhez)

1613-ban a Száván, Pozsega és Bosznia között egy hajón több keresztény utazott, és volt köztük két muszlim is, akiket azonban a hasonló ruházatuk miatt nem ismertek fel. Dél tájban éppen egy kisebb vár mellett haladt el a bárka, amikor a vár mecsetje melletti minaretből felhangzott a müezzin éneke. Az énekes hangja bizony kissé fülhasogató volt, ezért a hajón utazó keresztények közül az egyik megjegyezte: „Ó milyen szépen ordít ez a számár.” Véleményét még néhányszor elismételte, a többiek nem kis derűtségére. Este értek partot, de a helyi kádi utasítására rögtön letartóztatták és kihallgatták az egész társaságot. A két inkognitóban levő muszlim ugyanis feljelentette őket a müezzin énekére tett becsmélő szavak miatt. Nemsokára mindenkit elengedtek, kivéve a gúnyolódót, akit megláncolva, szoros őrizet alatt, a feljelentések és a vallomások kíséretében Szarajevóba, a boszniai fő kádihoz, a mollához küldtek. Néhány nap alatt a vádlott és a híre is elért a tartomány székhelyére, a szentségtörés szigorú büntetésének reményében sok kíváncsi muszlim gyűlt össze a tárgyalásra.

A molla a nyilvános kihallgatáson, a dívánon megtekintette a feljelentést és a korábbi bíróságok pecsétjeivel hitelesített vallomásokat, majd megkérdezte tőle: milyen hiten van? A vádlott némi hezitálás után, nagy félelemmel megvallotta, hogy keresztény. Ezután szembesítette a vádiratban szereplő kijelentésével, amelyet szintén beismert. Jónak tartja-e a török hitet és szertartásokat? – hangzott a következő kérdés. Megrettenve ugyan, de azt mondta: csak saját keresztény hitét tartja jónak, és szerinte Istennek is csak a keresztény ceremóniák és rítusok kedvesek. A kádi erre parancsot adott, hogy vegyék le a láncait, majd a pénzes-zacskójából leszámolt neki tizenöt akcsét, és így szólt: menj haza békében, de a jövőben törekedj nagyobb megfontoltságra a beszédben.

Ettől a váratlan lépéstől nagy morgás támadt a török előkelők között, és becsmérelték a teljesen igazságtalannak tartott ítéletet. A molla csendre intette őket és azt mondta: Ha ez az ember, akit felmentettem, török lett volna, karóba húzattam volna vagy elevenen nyúztattam volna meg, hiszen szentségtörést követett el a saját és a mi vallásunkkal szemben; de mivel ő ragaszkodott a keresztény hitéhez, és ugyanazzal a rossz véleménnyel van a mi hitünkről, mint amelyet mi gondolunk az övékééről, az igazság értelmében kénytelen voltam felmenteni és kártalanítani az elszenvedett veszteségeikért. Ugyanis ha a mi szokásaink szerint büntethető lenne, akkor ezen az elven minden törököt ugyanezzel a büntetéssel kellene sújtani azokért a gyalázkodásokért, amelyeket folyamatosan elkövetnek a keresztény törvények ellen. Ily módon, mondta a kádi, a gondjaimra bízott alattvalók rövidesen elenyésznének, a törvény és a fejedelem kárára, aki a népek megőrzésére, nem pedig elpusztítására helyezte ebbe a tisztségbe. Ettől a választól megnyugodtak a jelenlévők, és valamennyien a bírót dicsérve távoztak.

Ezt a rövid és felettébb tanulságos történetet a várakozásainkkal ellentétben nem valamelyik török krónikás örökítette meg az utókor számára, hanem egy katolikus főpap, a magyar históriából is jól ismert Marnavics Tomkó János boszniai püspök.[1] Bár történetírásunk – jelesül Karácsonyi János – a nem túl hízelgő „világboldondító” jelzővel tisztelte meg, megalomán tódításai és a neki tulajdonított hamis Szilveszter-bulla ellenére a saját korának viszonyairól írott tudósításai, a török uralom alatt élő keresztényekkel kapcsolatos beszámolóí és véleményei az egyháztörténeti kutatás igen hasznos dokumentumainak számítanak.[2] A fenti elbeszélés a római Casanate Könyvtár (*Biblioteca Casanatense*) egyik vékony kéziratos kötetében maradt ránk, amely a püspök különböző, nyomtatásban csak századokkal később megjelent írásait tartalmazza: Klissa várának históriáját, egy leírást Bosznia földrajzáról és történetéről, illetve egy tervezetet Konstantinápoly és Bosznia visszafoglalására. Ez utóbbit követi a szarajevói kádi ítéletéről szóló beszámoló.[3] A négy írást a 20. század elején Karlo Horvat publikálta a szarajevói múzeum évkönyvében.[4]

A Tomkó által bemutatott eset valójában sokkal több, mint egy tanulságos mese a bölcs kádiról – a történet, és különösen a záró gondolatok az oszmán igazgatás zimma-felfogásának lényegét világítják meg. A zimma-rendszernek, vagyis az iszlám vallásjog által a zsidók és keresztények számára biztosított védelemnek a történeti irodalomban a szerzők szimpátiáitól és vallási–politikai nézeteitől függően többféle értelmezése létezik, amelyek egyik végpontján a modern értelemben vett tolerancia, a másikon a tudatos megsemmisítés politikája áll.[5] Az újabb vélemények inkább arra hajlanak, hogy a rendszerben nem ideológiai–érzelmi, hanem pragmatikus eszközt lássanak, amelynek legfőbb célja a nagyméretű hódítások gyors és rugalmas konszolidációja volt.[6] A oszmán központi igazgatást legalábbis igazolhatóan ilyen megfontolások irányították, a helyi hatóságokat – különösen az isztambuli központtól való mind erőteljesebb függetlenedésük miatt – viszont gyakran a könnyű haszonszerzés, a lakosság megfélemlítése is motiválhatta. Éppen a rendszer rugalmassága tette lehetővé, hogy általában a jogalkalmazótól függött a törvény szigorának vagy méltányosságának előterbe helyezése.

Ez a kettősség a török uralom másfél százada során végig tetten érhető. A nyers erőszak és a pénzsóvárság mellett ugyanis számos esetben a helyi hatóságok is védték és támogatták az alattvalókat: nyilván szintén a haszon reményében, de távolabb tekintve. Erre a magatartásformára ugyan kevesebb példával tudunk szolgálni, hiszen a források természete miatt inkább az elnyomásról és a konfliktusokról maradtak fenn híradások. „Pozitívabb” török képet néhány utazó mellett inkább az egyházi források őriztek meg: olykor egyházpolitikai számításból, mint a korai reformátorok vagy az első katolikus misszionáriusok, vagy a sajátos érdeklődésüknek köszönhetően, miként a jezsuiták.[7] A 17. századból is számos adatot ismerünk a parasztokat a magyar katonáktól védelmező vagy a templomépítést támogató szpáhikról, a misszionáriusokat a budai hatóságok előtt oltalmazó szandzsákbégről, a keresztény vallás iránt érdeklődő és annak papjait segítő hodzsákról és imámokról, a katolikus vallásgyakorlat bizonyos elemeit tiszteletben tartó hivatalnokokról, vagy éppen a katolikus szentelményeket felhasználó muszlimokról.[8]

Ezek a beszámolók viszont a rendszer lényegét ritkán ragadják meg. Míg a zaklatásoknak és a bírósági hercehurcáknak a háttérben a keresztény kortársak is egyértelműen látták az állam tehetetlenségét, hogy megakadályozza a közbiztonság romlását és keretek közé szorítsa a hivatalnokok pénzsóvárságát, addig az ellenpélda mozgatórugóra ritkán történik világos utalás. Az oszmán tisztviselők és katonák támogatását a tudósítók általában személyes jóindulatnak fogták fel. A fenti példázatnak éppen ez adja meg a történeti értékét – egy konkrét eset kapcsán elméleti síkon is megfogalmazza: a keresztény alattvalók védelme az oszmán állam működésének egyik legfontosabb záloga.[9]

Jegyzetek:

[1] Az eredetileg olasz nyelven írt történetet szabad fordításban közöltem.

[2] Tomkó ilyen irányú működéséről legújabbban, a korábbi vélemények ismertetésével: Bene Sándor: A Szilveszter-bulla nyomában. (Pázmány Péter és a Szent István hagyomány 17. századi fordulópontja). In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, X. Bp., 2002. 39-80. p. Tomkó szerepéről a missziószervezésben: Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572-1647)*. Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció, 26.) (továbbiakban: Molnár, 2002.) passim (ad indices)

[3] Biblioteca Casanatense (Roma) Ms. 4112 (Az általam közölt elbeszélés: fol. 23rv.)

[4] Horvat, Karlo: *Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja*. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1909. 350-371. p. Az itt elmesélt történet: 370-371. p.

[5] Molnár, 2002. 30-36. p.

[6] Fodor Pál: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk.: Ormos Mária. Bp., 2003. 88-99. p. (továbbiakban: Fodor, 2003.)

[7] Molnár Antal: Rómából Belgrádba. (Három jezsuita útbeszámoló a 17. századból). In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanulmányok, 2.) 267-268. p.

[8] Molnár Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp., 2003. (METEM Könyvek 44.) 97-98. 105-106. 160. p.; Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Bp., 2005. (METEM Könyvek 49.) 192-195. p.

[9] Szinte szó szerint hasonló kijelentést tett III. Murád szultán 1594-ben: „a kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Fodor, 2003. 99. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Fazekas István: A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói, 1623-1918 (1951). – Matricula collegii Pazmaniani Viennensis, 1623-1918 (1951). Bp., ELTE Levéltára, 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.) 555 old.

A bécsi Pázmáneum kora újkori és újkorai történetével a közelmúltig csak érintőlegesen, kisebb publikációkban foglalkoztak, ellenben a Magyar Katolikus Egyház másik kulcsszerepű külföldi intézetének, a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*nak története már régen feldolgozásra került, és közel 90 éve a hallgatókra vonatkozó adattár is elkészült. A közelmúltban Zombori István szerkesztésében azonban végre megjelent A *bécsi Pázmáneum* c. monográfia, amelynek szerzői Fazekas István és Beke Margit voltak. A most megjelent kiadvány a hallgatókról megszerezhető információkat rendszerezve tárja elénk a bécsi Pázmáneum történetének fontos alkotóelemeit.

A kötet tulajdonképpen célja közzétenni a Pázmáneum hallgatóinak névsorát. A minél részletesebb és adatdúsabb közlés érdekében Fazekas István egymástól eltérő jellegű forrásokat használt fel. Emiatt nem lehetett egységes adattárat szerkeszteni, ezért a szerző a forrástípusoknak megfelelő fejezeteket alakított ki a könnyebb követhetőség és az információk megőrzése érdekében. Az 1623-1784 közötti felsorolásokban nemcsak a Pázmáneumban eltöltött évekre gyűlt össze számos adat, hanem a hallgatók tanulmányaira és a felszentelés utáni pályájukra vonatkozólag is. Ehhez a munkához Fazekas gimnáziumi matrikulákat, egyetemi anyakönyveket és felszentelési jegyzőkönyveket is felhasznált. Más adattárakból, *schematizmusokból* és kiadott vizitációs jegyzőkönyvekből a felszentelés utáni pálya is többnyire követhető volt. Az 1803-1918 (1951) közötti időszak nyomtatott adattárainak bősége miatt a korszakból csupán a hallgatók legfontosabb adatai és az intézetben eltöltött idejük szerepel.

A kötet elején egy rövid, vázlatos történeti áttekintést olvashatunk a Pázmáneum történetéről. Ezt a kötet alapjául szolgáló források bemutatása követi. Az iratanyag eltérő jellege miatt a munka egy adattár-forráskiadás kombinációjának tekinthető. A felsorolt írott és nyomtatott források nagy száma jelzi, hogy Fazekas a teljességre törekedett az adattár összeállításánál. A források jegyzéke jó kiindulási pontot nyújthat más, további kutatásokhoz is.

Minden rész egy rövid, az alapforrásra vonatkozó ismertetéssel kezdődik. Az első részben (1623-1715) egy, a 18. század közepéig vezetett, eskükönyvet kellett felhasználni, mivel az alapítást követően vezetett matrikula elveszett, az eskükönyvbe az alapító okirat értelmében a kötelező esküt letett hallgatók neve került be. Eleinte a hallgatók aláírták, majd a 18. század elejére már csak bemásolták az esküt tevők neveit. A második részben (1716-1761) már szabályos matrikula szolgált forrásként. A kötet e része a tulajdonképpen

forráskiadvány, mivel a hallgatókra tett összes bejegyzés közlésre került. A harmadik rész, az 1761-1784 közötti időszak feldolgozásához nem volt semmiféle egységes forrásanyag. A korban fennmaradt egyházmegyei nyomtatott schematizmusok adták az alapot, amelyet a szerző kiegészített egy, a Pázmáneum rektora által készített információs jelentés alapján. Ezek, a rektor által az esztergomi érsekhez továbbított jelentések tartalmazták a diák nevét, születési helyét, előmenetelét, évfolyamát, egyházi rendjét, nyelvtudását és rövid jellemzését. A kéziratos források közül fontos szerepe volt még a Pázmáneum levéltárában fennmaradt számadások végén található diáknevsornak. Ezt követően, a negyedik részben (1623-1784) szerepelnek azok, akik bizonyíthatóan a Pázmáneum növendékei voltak, de valamilyen oknál fogva kimaradtak a fogadalmi könyvből, vagy valamilyen okból nem tették le a fogadalmat. Az alapforrás itt az első részben említett eskü könyv és a jezsuita korszak (1623-1761) *Historia Domusa* volt, mely tartalmazta a diákok névsorát is. A kötet ötödik részében található az 1803-1918 (1951) közötti korszak hallgatói. 1820-ig egyszerű névjegyzékeket vezettek, majd 1820 után már teljes matrikula állt rendelkezésre. Ez – ellentétben a névjegyzékkel – megadja a hallgató születési helyét, idejét, egyházmegyéjét, egyházi állapotát, tanulmányi előmenetelét, esetenként rövid jellemzését.

Végül három rész, az adattár fő részétől elkülönítve, függelékekbe került. Az első függelék tartalmazza a Pázmáneum hallgatóinak névsorát 1919-1952 között. A forrás erre a korszakra vonatkozólag is az intézmény matrikulája, amely a kor színvonalának megfelelően már előrenyomtatott és írógéppel kitöltött adatlapokat is tartalmaz. A második és harmadik függelékben a kötet írása során felhasznált forrásokból összegyűjtött és a témával szorosan összefüggő adatok találhatóak, a világi *convictorok* és a *credentionarius* diákok névsora szerepel. A szemlátomást hosszú évek szorgalmas munkáját tartalmazó művet pontos név- és helységmutató zárja.

A bécsi Pázmáneum történetét kiegészítő adattár-forráskiadvány a korábbinál élesebb képet ad a kora újkori és újkori magyar egyházi értelmiségről. Ugyan egy szűk metszetet nyújt az egyházi társadalomról, de minthogy sok tekintetben e pazmaniták határozták meg az egyházmegyéek mindennapjainak történeti alakulását, ezért az egész magyar egyháztörténet egy különösen fontos és értékes munkával gazdagodott.

(Apostol András)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok (1574-1599). Sajo alá rendezte Kruppa Tamás. Szeged, 2004. (Adattár XVI-XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 37.) 220 old.

Nagy várakozással tekintettünk a nagyszerű *Adattár XVI-XVIII Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez* című forráskiadvány-sorozatunk legújabb, 2004 végén megjelent, immár 37. száma elé. Várakozásunk kétoldalú volt: egyrészt *történetileg* (eszmetörténetileg, vallás-és egyháztörténetileg, diplomácia történetileg) várhattunk sok újat az eddig kiadatlanul maradt iratokból Erdély úgynevezett Báthory-korszakából. Várakozásunk nagyon is indokolt volt, hiszen a korszak jól kutatott és mind a forrásfeltárást-forráskiadást, mind pedig a feldolgozást illetően eléggé gazdag lévén, eleve fokozottabb érdeklődéssel fordulhattunk a dokumentumkötet elé, mint más esetekben. Másrészt őszinte örömet vártunk a kiadványban megnyilvánuló ezúttal is fölényes *filológiai-bibliográfiai* tájékozottságtól és tárgyismerettől, ami messze túlmutatva önmagán, jól érzékelteti azokat a szakmai értékeket, amelyek a *Keserű Bálint*-féle filológiai iskola eredményeiből fakadva, többek között az *Adattár* minden egyes kötetét jellemzik.

Várakozásunk talán azért is volt fokozottabb, mint máskor, mert az Erdélyi Fejedelemség ezen meghatározó jelentőségű korszakáról részben a korábbi feldolgozások mellett nagyszerű forráskiadványokból is, amelyek közül a pálmát *Veress Endre* (1800-1954), a „Báthoryak történésze” hatalmas forráskiadványai viszik el mindmáig. Gondoljunk csak az egyik leginkább idevonatkozó forráskiadványára, az Erdélybe 1591-ben érkezett jezsuita *Alfonso Carrillo* levelezésének és egyéb iratainak kiadására (1906., 1934.), melyből jól tájékozódhattunk. Hogyne keltené fel érdeklődésünket és várakozásunkat egy olyan kötet, amely ebből a történetekben oly gazdag és annyira összetett korszakból eddig kiadatlan iratokat tesz ismertté és, ha talán ezek az iratok nincsenek is döntő hatással eddigi ismereteinkre, az egész korszakot részleteiben; a kevésbé fontosaknak látszó, és a háttérben dolgozó nagyon is lényeges szereplőket, követeket, kémeket, diplomatákat, a legkülönbözőbb, sokszor titkos törekvéseket tesz ismertebbé, értethetik meg jobban, – ahogy ma mondanánk – tesz „gazdagabban árnyaltakká” az egyes jellemeket, jellemváltozásokat, a különböző tevékenységeket, állásfoglalásokat; a viták, a küzdelmek, a sértések és sérelmek, a bűnök és büntetések, a gyilkosságok stb. motivációit.

Nagyon jelentősnek tartjuk a szerényen *Bevezetés* címen a kötetet nyitó tanulmányt. Ebben a munkában *Kruppa Tamás*, a tárgykör kiváló ismerője, rendkívül tömören, de mégis elismerésre méltó részletezéssel és föltöbb nagy tárgyilagossággal összefoglaló tájékoztatást nyújt Erdély 16. századvégi történetéről, az úgynevezett „Báthory-korszak” körülményeiről, Erdély és a Szentszék viszonyáról (a dokumentumgyűjtemény első közleménye Ptolemaio Galli bíboros államtitkár 1574-ben Lorenzo Maggio

tartományfőnökhöz írt levele, az utolsó pedig egy ismeretlen 1599. december 3-án keltezett levele Claudio Ragoni lengyelországi nunciushoz, amelyben arról tájékoztatja, hogy a hírek szerint Báthory András bíborost, Erdély fejedelmét Mihály vajda megölette és azt ígéri, hogy mihelyst biztosat tud a gyilkosságról, azonnal megírja a nunciushoz). Ebben a negyedszázadnyi időszakban sok minden történt Erdélyben, a lényeg azonban az volt, hogy a trienti zsinat után meginduló változások, amelyeknek központi mozgó ereje a jezsuita rend volt, elérte az időközben erősen protestánsná vált „közép-kelet-európai régiót” is. A jezsuiták által vezetett ellenreformációs törekvések szorosan kötődtek a Habsburg ház Erdélyt bekebelezni akaró politikájához. Jelentősen komplikálta a helyzetet az, hogy a lengyel királlyá választott Báthory István nem mondott le az erdélyi fejedelemségről, az Erdélyi Kancelláriát Krakkóban működtette, Erdélyben pedig egy, általa kinevezett helytartóval képviseltette magát. Tevékenységében nagy jelentősége volt dinasztia-alapítási terveinek. Ennek egyik érdekes esete volt, hogy 1595-ben létrejött Károly főherceg lánya Mária Krisztina és Báthory Zsigmond házassága. Báthory István erős kapcsolatot tartott a jezsuitákkal, rokonságának tagjait részben lengyelországi tisztségekre nevezte ki, illetve az Erdélyben maradtakat Erdélyben juttatta vezető állásokba. Az erdélyi rendeknek sok bajuk akadt aztán a Báthory „örökösökkel”, főleg Zsigmonddal, Kristóffal és Andrással, Erdély bíboros fejedelmével, akit végül is 1599. október 31-én meggyilkoltak. Dokumentumkötetünk ezzel a gyilkossággal végződik.

A kiadvány 138 levelet tartalmaz. Mindegyik levél elé egy rövid, de igen informatív magyar nyelvű tartalmi tájékoztató került. A leveleket az eredeti latin (illetve néhány esetben olasz) nyelven közlik, de a hozzájuk tartozó, nagyon pontos bibliográfiai-filológiai munkával összeállított jegyzeteket, illetve ott, ahol szükséges, a jegyzetek végén külön rövid magyarázatokat közölnek magyar nyelven. A szövegközlést egy pontos névmutató követi, majd pedig egy ötoldalas angol nyelvű összefoglalás zárja a kötetet.

Most, a Bocskai István-féle szabadságharc 400 éves jubileuma idején, nem mehetünk el annak megemlézése nélkül, hogy többek között ezek a levelek is nagyon jól, felettébb érzékletesen mutatják a 16. század végének, illetve a 16-17. század fordulójának azokat a lehetetlen gazdasági-, társadalmi- és kulturális viszonyait, amelyek végső soron az 1604. október 14-én kitört Bocskai István által vezetett szabadságharchoz vezettek.

Kiadványunk, annak ellenére, hogy végeredményben marginális anyagot tesz közzé, roppant fontos gyűjtemény; amelynek szempontjait, adatait a továbbiakban nem nélkülözhetjük, illetve nem kerülhetjük ki.

(Dankó Imre)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (16-17. század).
Válogatta és szerkesztette: Tóth István György. Bp., Osiris Kiadó, 2004. 407 old.

Egy már régen megindult, hatalmas munka első fázisa vált közkinccsé az Osiris Kiadó gondozásában megjelent Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről című forráskiadvány révén. A 2004-ben megjelent forrásgyűjtemény Tóth István György, a közelmúltban tragikusan fiatalon elhunyt nagyszerű történész gazdag munkásságának egy szeletéből készült válogatás. Tóth István György kutatásainak jó ideje tárgya volt a misszionáriusok levelezésének a feldolgozása. Ezeket a római levéltárakban feltárt leveleket kritikai kiadásban három kötetben jelentette meg, amelyekről az Egyháztörténeti Szemle korábbi számaiban már közölt recenziókat. A legszigorúbban a szakma, a korszak kutatói számára közreadott forrásokból válogatott Tóth István György 76 levelet, amelyeket 2004-ben magyar fordításban is megjelentetett.

A szerkesztő igyekezett a hatalmas mennyiségű anyagból azokat a leveleket kiválogatni, amelyek vagy nagyon jellemzőnek mondhatóak a korszak misszionáriusainak levélváltásaira, vagy jelentős személyiségek tollából születtek, vagy pedig némileg képet adnak a misszionáriusok tevékenységéről, a fogadtatásukról, vagy éppen arról, hogy milyenek látták ők Magyarországot és Erdélyt, a civilizációs és társadalmi viszonyokat, a tájat, a szokásokat.

A rendszerezés nem csupán ennek a kötetnek szólt, egy nagyon tudatos munka része volt, amelynek a során megszületett volna egy átfogó mű a korszak vallási viszonyairól, mindarról, amiről bár mostanában számos kutatás indult vagy folyik, voltaképpen még most is csak hiányos ismeretekkel rendelkezünk. Noha például Molnár Antal hatalmas, átfogó munkái már nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy átértékeljük a reformáció korának vallási megmozdulásait, vagy hogy egyáltalán néhány üres toposznál több tartalommal bíró kijelentéseket tegyünk például a hódoltság vallási életéről. A Molnár Antal precíz, alapos feltáró munkája révén nagyon jól ismerjük a korszak katolikus intézményrendszerét, a római egyház működését, az intézménytörténetet. A Tóth István György által kiadott források pedig ahhoz járultak hozzá, hogy, mint ahogyan a könyv előszavában maga is kifejtette, sokak számára megismerhetővé váljon ez a levelezés, és, igaz, a misszionáriusok nézőpontjából, de bővebb képet kapjunk erről a nagyon izgalmas és ellentmondásos korszakról. Arról, hogy vajon mennyire tudták pontosan a Szentszék követői, szerzetesei, püspökei, hogy hová is jönnek valójában. Arról, hogy mennyire szerezhettek valós ismereteket az emberekről, a társadalmi mozgásokról.

A levelek egy részéről látszik, hogy sok esetben a Rómának szánt adatok közlése volt az elsődleges, hiszen ezek jelentik a legegységesebben az

elvégezt, szinte felbecsülhetetlen mennyiségű munkát. Különösen is aktívnak tekinthető ebből a szempontból bizonyos Matteo Benlich bosnyák ferences, aki számos levele mellett 1657. december 8-án kelt és a Kongregációnak írott jelentésében számolt be körútjáról, amelyet Dél-Magyarországon tett, és adatai szerint megbérmált ezalatt 31262 embert, többeket rábírta a rekatolizációra vagy éppen az áttérésre, oltárokat, templomokat szentelt fel. A vizitációja leírásában szót ejt többek között Pécsről, Mohácsról, Szegedről, Lippáról valamint Temesvárról is. Ezekkel a helységekkel kapcsolatosan pontosan beszámol a katolikus kézben lévő templomokról, azok állapotáról, a bérmálások számáról és a jelen lévő szerzetesrendekről, amennyiben vannak.

A válogatásban a legtöbb jelentéssel – levéllel, ez a már említett Matteo Benlich bosnyák obszerváns és Simone Matkovich bosnyák pap szerepel. Mindketten jelentős munkát végeztek, és sokat utaztak a hódoltság területén. Matkovich azt is tudni véli egy 1622-ben írott levelében, hogy az ő és más katolikusok elleni török üldözést valójában Bethlen Gábor erdélyi fejedelem pénzezi. Akármint is volt valójában, azt jól mutatja a levél, hogy Matkovich információi pontosak voltak azzal kapcsolatban, hogy Bethlen remek török kapcsolatokkal rendelkezett, és azok révén számos dolgot képes volt elérni.

Érdekes kép tükröződik a közvélekedésről a levelekben. Úgy tűnik ugyanis, hogy a voltaképpen fejedelemsége egész ideje alatt a 30 éves háború küzdelmeiben a „protestáns” táborban részt vevő Bethlen Gábor talán épp ezért a „protestáns fejedelem”-ként élt a kor emberének a tudatában, még akkor is, ha jól tudjuk, hogy a 17. századi erdélyi fejedelmek között ő inkább a mértékletességet képviselte, és igyekezett megszüntetni országában a vallási villongásokat, nemegyszer a többségi katolikusoknak kedvezve.

Mind Matkovich, mind pedig az erdélyi pap Darkó János Kongregációnak írott jelentése azonban azt mutatja, hogy talán éppen az európai politikában betöltött szerepe miatt erősen tartotta magát a Bethlen erőszakos protestantizmusával kapcsolatos nézet, olyannyira, hogy Darkó szerint „Gábor várja az említett papok halálát, hogy azután könnyen eltörölhesse a katolicizmust.” A másik fejedelem, akiről a levelekben említés történik, ha nem is név szerint, az II. Rákóczi György. A Báthory Zsófia személyében bár színlag reformátusságra áttért, valójában azonban mélyen katolikus leányt feleségül vevő fejedelem apjával folytatott leveleiből is tudjuk, hogy megengedő volt a katolicizmussal kapcsolatban. I. Rákóczi György gyakran fejezte ki nemtetszését fia ilyen viselkedése miatt. Stefano A Lopara bosnyák ferences 1654-ben kelt jelentése ugyanezt látszik megerősíteni, hiszen azt írja, hogy Gyulafehérváron, a fejedelmi székhelyen 1651 óta működik egy „igen kényelmes” rendházuk, szőlővel és zöldségeskerttel a fejedelem beleegyezésével, aki „nagy rokonszenvet mutat az atyák iránt, ha arra járnak, ami igen gyakran előfordul.”

Az időtartam, amit a levelek átfognak, majd' másfél évszázad. Az első 1380 áprilisában kelt, az utolsó pedig 1716-ban. A levelek száma 1622 után szaporodik meg, a válogatásban szinte minden egymást követő évtől találunk jelentéseket egészen 1667-ig, az ezt követő időszakról, tehát mintegy fél

évszázadból csupán 9 levél szerepel a kötetben.

Az egymást követő levelekből, például az Erdélyre vonatkozó jelentésekből az illető területen a vallási élet változása is nyomon követhető. A korábbiakban már említett Darkó János erdélyi pap ugyan főképpen a Székelyföld állapotairól adott képet 1629-ben, ám még ott is meglehetősen problémákról számolt be, részint a papok idős kora, részint a római egyház rendjével összeférhetetlen életmódjuk miatt. Közlése szerint 1629-ben Udvarhelyszéken, a fele részben katolikus székely székben és Háromszéken együtt hat pap szolgált és mindnyájan megnősültek. Csíkszékben huszonhárom katolikus plébánián kilenc pap szolgált ekkor, de csak kettő viselkedését ítélte megfelelőnek. A mintegy húsz évvel később Modesto A Roma olasz ferences szerzetes tollából származó és a Kongregációnak küldött jelentés már számos változást rögzített. Egyrészt megemlíttette azt, amit ebből a korszakból más forrásokból valóban tudunk is, hogy az erdélyi katolikus nemes urak, akiknek a száma az egész erdélyi nemességhez képest igen jelentős volt, állandóan szorgalmazták, hogy papokat küldjenek hozzájuk. Másrészt beszámolt arról is, hogy Gyergyószárhegyen, a Lázár család birtokán misszió létesült, amit Fulgenzio da Jesi vett át, és ekkorra már nem csak templom állt rajta, hanem egy hat szobás lakóház is szerzetesek számára, amit Lázár István adományozott nekik. Most már nem csupán „katolikus lelkekről”, hanem teljesen katolikus falvokról is szó esik a jelentésben, valamint több szerzetesről, akiknek a megjelenését a húsz évvel korábbi levél még csak sürgette. A levél egyértelműen mutatja, amit más forrásokból szintén tudunk, hogy a misszionáriusok Csík-, Gyergyó-, és Kászonszéket szemelték ki a katolikus térítés központjául.

A misszionáriusok közül többen átfogó és alapos jelentésekben számoltak be a misszió helyzetéről, a missziós állomásokról és az ott dolgozókról, az általuk meglátogatott területeken használt nyelvekről. Néhányan egyenesen kérdés – felelet formájában fogalmazták jelentésüket, amikből egyértelműen látható a Kongregáció érdeklődésének iránya. Éppen ezekből a jelentésekből látható talán a legjobban, hogy mennyire részlegesek, illetve egyenetlenek a levélírók ismeretei. Tóth István György is többször említi előszavában, hogy van úgy, hogy a misszionáriusok pontosan átláttak helyzeteket és helyszíneket, máskor éppen ellenkezőleg. A nyelv ismeretének a hiánya minden bizonnyal meggátolta, hogy sokakkal építsenek ki széleskörű kapcsolatokat. Így fordulhatott elő, hogy a kálvinisták közé sorolták a szombatosokat, bár megemlítték sajátos, a zsidó valláshoz kötődő rítusaikat is, tudtak viszont a puritánokról, mint a kálvinizmus egy ágáról. Ugyanígy érdekes az is, hogy még a tájékozottabbak sem mindig ismertek még 1650-60 tájkán sem katolikus szerzők tollából származó könyveket.

A levelek azt is mutatják, hogy bizonyos missziók illetve azoknak a hatása milyen erőteljesen kötődött a misszionáriusok személyéhez. Így aztán ha őket máshová helyezték vagy meghaltak, gyakran megtörtént, hogy távozásuk után az általuk végzett munka is semmivé lett, az épület lerombolódott, a környező települések lakosai közül többen a protestantizmushoz, esetenként a szakadárokként említett ortodoxokhoz csatlakoztak.

Tóth István Györgynek a kötethez írt bevezető tanulmánya egyrészt bemutatja a Hitterjesztés Szent Kongregációját, amelynek feladatává lett a missziók koordinálása és szervezése, ennek az intézménynek a történetét azonban a kritikai kiadás előszavában bővebben tárgyalta a szerző. Itt inkább, mint a kötet címe is mutatja, a magyar területeken is térítő és tevékenykedő olasz és bosnyák szerzetesek és misszionáriusok sorsát, munkáját írta le, a levelek alapján a misszió helyzetéről kikerekedő rendkívül érdekes képet. A munkának, melynek a kritikai kiadás volt egy fontos állomása, a levelek magyar nyelvű kiadással és az eléjük írt tanulmánnyal egy újabb fejezetéhez érkezett. Többször beszélgettünk Tóth István Györggyel arról, hogy az örvendetesen megújult és hozzáférhetővé vált erdélyi családi levéltári anyag forrásainak segítségével ez a levelezés egészen új információkkal gazdagíthatja a hódoltság, különösképpen pedig Erdély korai egyháztörténetéről alkotott eddigi képünket. Fájdalom, és a magyar egyháztörténet-írás nagy vesztesége, hogy a szintézis megalkotását nem ő végezheti el. Forráskiadványai azonban, melyek között ez a magyar fordítás még többek, egyetemisták, érdeklődők számára is élvezhetővé teszi a leveleket, fontos adalékai az ő örökségeként is tovább folytatódó történeti munkáknak.

A jó és élvezetes stílusú fordítás Jászay Magda munkája, a kötetet, mint azt Tóth István György munkáiban mindig megszokhattuk, remek és alapos jegyzetapparátus teszi teljessé, valamint egy az érdeklődő olvasókat is eligazító szómagyarázat is tartozik a kötethez.

(Balogh Judit)

[a cikk
elejére.](#)

[a vissza a
tartalomjegyzékhez.](#)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18. században.

Sajtó alá rend.: Fazekas István.

Bp.-Róma, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae, 2.) 404 old.

Galla Ferenc posztumusz kiadott impozáns monográfiájának tanulmányozása során óhatatlanul felmerül az a kérdés, amely a történészeket újabban gyakran foglalkoztatja, s amely nagyon leegyszerűsítve így hangozhat: mennyiben rekonstruálhatók a múlt eseményei, feltárhatók-e akár csak megközelítő hitelességgel is a korábbi korszakok történései, avagy csak a historikusok konstrukcióival kell beérnünk, s a múltat magyarázó narratívákkal számolhatunk egyes jelenségek és történeti folyamatok ábrázolása során?

Nem feladatunk ezúttal a bonyolult kérdés hermeneutikai vonatkozásairól értekezni, annyit talán mégis előrebocsáthatunk: ha be is kell látnunk, hogy a múlt teljes komplexitásában nem rekonstruálható, mégis arra kell – s mi másra is lehetne? – törekednie a történésznek, hogy minél inkább megközelítse a múltbeli jelenség áhított újraélesztését, vagy mondhatjuk úgy is: az objektív ábrázolás eszményét. A teljes árnyaltságában utólag már megragadhatatlan múlt olykor mégis autentikusan megjeleníthetőnek látszik, s ez akkor következik be, ha a forrásművek átlagosnál jóval nagyobb száma áll az elemzés menete mögött, s ebből következően a korszak mentalitásának elmélyült ismerete érződik ki a narráció mozzanataiból. Úgy látjuk, éppen ez a helyzet Galla Ferenc most napvilágra került művével, amely a kora újkori magyar egyháztörténet egyik igen bonyolult jelenségét világítja meg rendkívüli alaposággal, az elsőrendű források széleskörű ismeretében. Mert aligha vitatható, hogy a három részre szabdalt, multikonfesszionális és multietnikus népességű Kárpát-medence misszionálása nem csupán a magyar, de az európai vallástörténetnek is speciális fejezetét kell (vagy kellene) hogy alkossa, hiszen a kereszténység és az iszlám találkozásának – s nemcsak fegyveres konfliktusának, hanem kulturális konfrontációjának is – helyszíne ez a régió. Korántsem véletlen tehát, hogy újabban több kutató érdeklődése is a 16-17. század magyarországi missziótörténetének kutatása felé fordult, s több éves munkát igénylő vállalkozások igyekeznek a jelenség dokumentumait feltárni és azokat feldolgozni.

Úgy tudjuk, hogy csak a kutatók legszűkebb rétegének volt tudomása a Galla-féle hagyaték gazdagságáról, ezért most talán az egyháztörténet iránt érdeklődők közül többeket meglepetésként ért a Királyság és Erdély ferences missziótörténetének megjelenése. Azonnal hozzátehetjük azonban, hogy egyértelműen örömkre szolgál a tudományág illetén gazdagodása, s csak hálások lehetünk a mű sajtó alá rendezőjének, Fazekas Istvánnak, valamint a sorozat szerkesztőjének, Tusor Péternek, hogy ezt a rendkívül aprólékos s ugyanakkor nagy körültekintést igénylő munkát elvégezték, így az alapvető kötetet immár kezünkbe vehetjük és szakszerű kommentárokkal

használhatjuk. S köszönet illeti természetesen a rangos sorozatot újtára indító Pázmány Péter Katolikus Egyetemet s azon belül az Egyháztörténeti Kutatócsoportot, amely elfelejtett kéziratok gondozását, s ezzel komoly tudományos értékek közzétételét vállalta és valósítja meg immár korszerű szempontok szerint. A kötet használhatóságát növeli és megkönnyíti a forrásjegyzék, bibliográfia, névmutató és az angol nyelvű összefoglalás, ami a gondos szerkesztői munka eredménye.

A monográfia megjelenése feletti örömünket legfeljebb az árnyalhatja némiképp, ha feltesszük a kérdést: mi lett volna, ha Galla műve annak rendje és módja szerint a megírás után jelenik meg, s nem kellett volna az ő személyét és az egyháztörténetírás egészét háttérbe szorító diktatórikus kultúrpolitika következtében évtizedekig fiókban maradnia? Noha tudjuk, hogy az ilyen típusú kérdések anakronisztikusak, ezúttal mégis elég egyértelmű a válasz: mindenképp előbbre tartana a magyar katolikus egyháztörténet ügye. Még akkor is így van ez, ha az újabb kutatásokból – főként Tóth István György dokumentumgyűjteményeiből és forrásközléseiből – olykor-olykor kiderül, hogy Galla ezernyi adata közt néhány téves is akad, s levéltári hivatkozásainak végső pontosítását sem tudta már maga a szerző elvégezni, egy-két megállapítása is árnyalásra szorul. Mégis, a *Sacra Congregazione de Propaganda Fide* archívumában éveket eltöltő egyháztörténész kutatási eredményeinek adatgazdagsága és meglátásainak egész sora – ha idejében megjelent volna – számos szakembert segített volna hozzá munkája árnyalásához, gazdagításához. Az sem közömbös, hogy a nemzetközi konferenciákon már jóval korábban be lehetett volna kapcsolni Galla eredményeit az európai tudományos élet vérkeringésébe. A korszakról alkotott összképből a katolikus komponens így évtizedekig hiányzott, a tudományág szerves épülése szenvedett csorbát.

Szerencsére az 1990-es évektől új lendületet vett a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltári anyagának kutatása, s Tóth István György dokumentumkiadásai (a *Relationes...* és a *Litterae missionariorum...* kötetei) már hasznosították az akkor még kéziratban lévő Galla-monográfiák egyes tanulságait, s ma már a jelentések és levelek szövegkorpusza is rendelkezésünkre áll, belőlük egy kötetnyi újabban már magyar fordításban is olvasható. Molnár Antal nemrég megjelent impozáns összefoglalása^[1] csak részben érintkezik a most közreadott anyaggal, Galla a Királyság és Erdély, ő viszont a hódoltság misszionálását veszi tüzetes vizsgálat alá, továbbá Molnár a hódoltságban sem csupán a ferencesek misszióit tárgyalja, hanem a jezsuiták és bencések működését is, valamint az apostoli vizitációk kérdéskörét s a missziószervezés irodalmi programját elemzi. Így kiegészül a kép, s az a kutatási irány, amit Galla kezdeményezett, szerencsés módon folytatókra talált. Ennek eredménye, hogy ma már korántsem intézhetjük el egy kézlegyintéssel a hódoltságban élő katolikus lakosság történetét, minthogy adatok sokasága révén tárul fel előttünk az a heroikus küzdelem, amelyet olasz, délszláv, bosnyák és magyar hittérítők vívtak a kereszténység védelme, s ezen belül a katolikus lakosság megtartása érdekében.

Mindennek fényében Galla Ferenc historiográfiai helye ma már egyre világosabban körvonalazódik. Publikált munkáit eddig is ismerte és nagy

haszonnal forgatta a szakma, s nem csupán a társadalomtörténettel foglalkozó historikusok, hanem a művelődéstörténet, néprajz, teológia, vallástörténet és még számos rokontudomány művelői ugyancsak beépíthették munkáikba az ő eredményeit. Hagyatéka azonban, amelyről Tusor Péter hiánypótló áttekintése^[2] ad hű képet, azt jelzi, hogy Galla még ezeknél is jóval több témában tette le elsőként a garast. A hódoltsági ferences misszió történetéről is készített áttekintést, ezt Molnár Antal könyve mára érthető módon meghaladta, azonban a 17-18. századi pálos hittérítésről szóló összefoglalása mindmáig hiányt pótol, kiadása kívánatos és időszerű lesz a Collectanea sorozatának további kötetében.

Posztumusz kiadások, több évtizeddel a megírás után megjelentetett könyvek esetében mindig felmerül a kérdés: mennyiben kell vagy lehet az azóta eltelt időszak újabb szakirodalmát feltüntetni, szembesíteni a szöveggel? Lehetne természetesen szigorúan az eredeti textushoz ragaszkodni, mondván, hogy a mű historiográfiai helye így hitelesebb. Ezzel szemben viszont a magunk részéről csak helyeselhetjük a mostani sajtó alá rendező álláspontját, amely szerint a jegyzeteket kiegészítette a tudomány mostani állása szerint, mivel így sokkal használhatóbb kézikönyvet nyertünk. Annál is inkább, mivel ez a kiegészítés túlnyomórészt a dokumentumok kiadására vonatkozik, így Galla megállapításait minden szükséges esetben össze lehet vetni a Tóth István György (és kisebb részben mások) által közölt eredeti textusokkal. Más kérdés, hogy ugyanazon dokumentum értelmezései már eltérhetnek egymástól, az egyes narratívák más és más helyre tehetik a hangsúlyokat, ez viszont a történelmi munka velejárója, múltról való gondolkodásunk az egymással nem mindig egyező magyarázatok révén csiszolódik, gazdagodik és válik árnyaltabbá.

A most közreadott kötet kisebbik fele foglalkozik a Királyság misszionálásával, a jóval terjedelmesebb második rész témája pedig Erdély, láthatóan ez foglalkoztatta legintenzívebben a szerzőt.

A Királyságot illetően Galla lényegében sikertelennek ítéli az olasz és lengyel konventuálisok tevékenységét, aminek elsődleges okát a magyar nyelvtudás hiányában jelöli meg. Még a jól képzett és minden nehézséget vállaló, apostoli lelkületű minoritákról is azt kell megállapítania, hogy inkább csak a nemesi udvarházakat, kastélyokat és várakat keresték fel, ahol latin nyelven úgy-ahogy tudtak kommunikálni, a szélesebb néprétegekhez nem találhatták meg az utat. Egyes rendtagok áldozatvállaló hódoltsági barangolásai nem tévesztendőek össze a jezsuiták (s később a magyar pálosok) szervezett vándormisszióival, a külhoni ferencesek esetében a határozott és céltudatosan tervezett utak hiányában jelentkeztek a fegyelmi és morális problémák, amelyeket mind az egyházmegyéek püspökei, mind a szerzetesi előljárók kénytelenek voltak elítélni. A Sztropkón működő központ nem tölthette be valódi hivatását, mivel ott – Cosmi da Mogliano szavai szerint – többnyire csak tűzrevaló szerzetesek voltak, akik inkább foglalkoztak üzérkedéssel, mint a lelkek megtérítésével. Lehet, hogy a kortárs véleménye túlzó, azonban Galla összegző megállapítása kellően árnyalt, amikor ezeket írja: „A Közép-Európában működő olasz szerzeteseket egyaránt mozgatta a missziós lelkület, a kalandvágy, illetve a renden belüli gyorsabb érvényesülés

lehetősége.” (358. p.)

A Királyságtól eltérően Erdélyben bonyolultabb volt a helyzet. A helyi származású papnövendékek külföldi intézetekben történő kiképzése kapott itt hangsúlyt, Pázmány Péter kezdettől fogva ennek fontosságát hangoztatta, s a Propaganda Fide a pápai kollégiumokban többnyire igyekezett is számukra helyet biztosítani, bár ez korántsem ment zökkenőmentesen. A Rómában VIII. Orbán pápa által felállított misszionáriusképző intézet, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának római kollégiuma (*Collegio Urbano*) ugyancsak növekvő szerepet játszott a papi utánpótlás nevelésében, ennek megvilágítása Galla érdeme. Számos olyan erdélyi növendéket sorol fel (pl. Rathonius-Rátonyi István, Herbart Mihály, Fodor-Deésy István, Petri Miklós stb.), akiknek neve nem található meg Tonk Sándor peregrinációs adattárában.^[3]

Noha a református fejedelmek által uralt Transilvániába a bejutás sem volt egyszerű, 1630 körül a bosnyák obszervánsok meg tudták itt vetni lábukat, s belgrádi missziójukból a kereskedők karavánjainak oltalmában egyre gyakrabban jutottak el a Székelyföldre is. Döntő jelentőségű volt a Propaganda Fide 1636-ban hozott határozata, mellyel Szalinali Istvánt erdélyi missziófőnökké nevezte ki, sőt a megyéspüspök hiányában annak jogkörét is elláthatta. Szalinali tevékenységét Galla igen nagyra értékeli, főként a Ferenc-rend belső megújulásának elősegítése, a fegyelem megszilárdítása és az utánpótlás nevelése terén. A dokumentumok valóban igazolják, hogy az ő érdemének tudható be Damokos Kázmér és Jegenyei Ferenc, Kájoni János és Taplóczi István s még számos további fiatal ferences kiképzése és tevékenységük inspirálása a katolicizmus erdélyi fenntartása és megújítása érdekében. Az is kitűnik a fejtegetésekből, hogy Szalinali „józan mérséklettel fenntartotta a békét a szigorított és a mérsékelt obszerváns, a magyar és a bosnyák elem állandó torzalkodásai között, amelyek halála után végzetesen kiélezték a kezdetektől fogva fel-feltörő feszültséget”. (176. p.)

Szalinaival szemben viszont az ekkoriban Erdélybe irányított olasz térítők, ha mégoly kiváló képzettségű teológiai doktorok voltak is, mint Fulgenzio da Jesi és Modesto da Roma, nem tudtak számottevő eredményt elérni, s missziójuk Csíksomlyó, Szárhegy és Gyergyószentmiklós környékén sikertelen maradt. A Szalinali halála után fellángoló belső viszályok mellé rövidesen még a fejedelemség közismert politikai megrendülése is hozzájárult, az 1658-1660-as török dúlás és a trónért folytatott küzdelmek a ferences misszió szervezetét is megrendítették. Az az 1665-re datálható részletező helyzetjelentés, amelynek szerzőjeként Galla még Illyés Andrást sejtette, de amely Tóth István György szerint Giulio Spinola bécsi nuncius tollából származik, vigasztalan képet fest az erdélyi katolicizmus helyzetéről.

A sokfélekezetű, politikailag is nagyon bizonytalan állapotú, egyházi szempontról is vitatott helyzetű fejedelemségben Csíksomlyó (és részben Szárhegy) mégis centruma maradt a ferences jelenlétének, s ebben Galla kiemeli Damokos Kázmér szerepét, akit a *Status Catholicus* támogatásával általános helytartó (*vicarius generalis*) rangjára emeltek. Neki különösen sok fejtörést okozott a klandesztin házasságok értelmezése és katolikus

szempontú kezelése, minthogy számos férfi szenvedett török rabságot az 1660-as években, az újraházasodások körül pedig heves viták lángoltak fel. Az akkori erdélyi élet mindennapos gondjai tárulnak fel Galla elbeszélése nyomán, ez is egy olyan pont, ahol munkája túlmutat az egyháztörténet keretein.

Damokos törekvéseinek 1678-tól olyan folytatói voltak, mint Jegenyei Ferenc, Taplóczi István és nem utolsósorban Kájoni János, akinek énekszerzői és zeneszerzői tevékenysége ma már szerencsés módon jóval részletesebben ismert, mint Galla idejében, hála Domokos Pál Péter, Holl Béla és mások szövegkiadói, valamint Muckenhaupt Erzsébet könyvtörténeti munkásságának. A *Cantionale Catholicum*-ot Galla is „a magyar zeneirodalomnak egyik mérföldjelző alkotása”-ként értékeli, ha részletesen nem is foglalkozik vele. Csíksomlyó jelentőségét elvitathatatlanul tartja, mivel Erdélyben egyedül ennek az obszerváns ághoz tartozó kolostornak volt apostoli missziós felhatalmazása és missziósfőnöke, az összes többi térítő a század végétől a megyéspüspöktől függött, csakis tőle kaphatott megbízást.

A monográfia utolsó nagyobb fejezete a minoriták erdélyi missziós kísérleteivel foglalkozik, ebben főként és méltán Nagy Mózes eszterneki és kézdivásárhely-kantai iskolaalapítását méltatja, s ezek tartós működésének biztosításában a Propaganda Fide hathatós támogatását, Francesco Ingoli titkársága óta tartó anyagi segítőkészségét regisztrálja.

A 18. századi rekatolizációs lépéseket Galla jelentős fejleményekként értelmezi, a tetőpontot Mária Terézia rendeleteiben látja (283. p.), mint írja: „a 18. század a magyar minorita rendtagozat csodálatos kibontakozásának kora” (350. p.), különösen a Tisza vonalától keletre és északra fekvő területeken alakult sok új rendházuk és iskolájuk. A sikerben nagy szerepet tulajdonít a népmisszióknak, amelyekben Bossányi Szerafin, Patocs György és Kelemen Didák kiemelkedő szerepet játszott, tevékenységükre azonban részletesen nem tér ki. A minorita missziók eredményeiről ugyanis nem készültek rendszeres jelentések a Propaganda Fide irodája számára, mivel azok nem minősültek apostoli jellegűeknek, így a szerző itt csak egyéb forrásokra támaszkodhatott. Ehhez most annyit fűzhetünk hozzá, hogy azóta szerencsés módon jelentősen gazdagodott a minoriták 18. századi tevékenységére vonatkozó tudásunk, iskoladrámáinknak szövegét Kilián István vaskos kötetben adta ki (1989), s két monográfia is feldolgozta a Ferenc-rend hazai színi tevékenységének történetét (Kilián István, illetve Pintér Márta Zsuzsanna könyve), Kelemen Didákról pedig újabban több tanulmány is értekezett. Mindezek az újabb kutatások megerősítik Galla tömör észrevételét, mely szerint a szatmári béke utáni évtizedekben a rekatolizációs eredményekhez igen nagy mértékben járult hozzá a rend tevékenysége.

A katolikus egyháztörténész részéről a mérsékelt apologetikus szemléletmód és szóhasználat érthető eljárás, a szerzetesi mentalitást belülről láttató, az egyházpolitikát nem ritkán befolyásoló pszichikai tényezőkre is figyelő ábrázolási mód viszont egyértelmű nyeresége a narrációnak, elősegíti a történelem szereplőinek megértését. Egyes részletkérdésekben bizonyára lesznek különbségek Galla álláspontja és az újabb kutatások eredményei és

magyarázatai között, ezek azonban mindenképpen előre fogják vinni egyháztörténeti ismereteinket és általában is a korabeli Kárpát-medence bonyolult múltjának feltérképezését, mert a most kiadott munka markáns és koherens előadása a tények és levéltári adatok hosszú sorának. Tömörebben fogalmazva: az adatok beszéltetése történik itt, a historikus személye nem törekszik előtérbe kerülni, noha határozott nézőpontja és szilárd értékrendje nem kétséges.

Korántsem meríthettük ki ezúttal Galla Ferenc most kiadott monográfiájának tanulságait és érdemeit, a szűkebb szakma bizonyára megteszi ezt a jövőben. Nyilvánvaló, hogy ezentúl megkerülhetetlen lesz ez a munka a kora újkor magyarországi egyháztörténetében, de egyéb tudományágak is kamatoztathatják majd a ferences missziók múltjában rejlő adatokat és megállapításokat. Kívánatos, hogy a már eddig is elismerést kiváltó sorozatnak, a *Collectanea Vaticana Hungariae* forráskiadó vállalkozásnak újabb darabjaként mielőbb e kötet mellé kerülhessen Gallának a pálos missziókról szóló összefoglalása, amelyet Fazekas István egy korábbi tanulmányában már bemutatott.[4] Szükséges ez egyrészt azért, hogy ezáltal még inkább elnyerhesse méltó historiográfiai helyét az egykori egyháztörténész professzor munkássága, másrészt azért is, hogy a korszak történetében mutatkozó fehér foltok száma csökkenjen, s történelmünk e viharos periódusáról – s ezen belül annak katolikus tényezőjéről – teljesebb és árnyaltabb képet kaphassunk. Most jelentékeny mértékben közelebb jutottunk ehhez, s egyben a magyar tudományos élet is törlesztette régi adósságát Galla Ferencsel szemben. Kívánjuk, hasonló szinten folytatódjék a sorozat értékmentő tevékenysége, s elfeledett és háttérbe szorított régi tudósainknak valamennyi színvonalas írása kapjon nyilvánosságot, s kerüljön be az őt megillető helyre historiográfiánkban és a köztudatban egyaránt.

(Bitskey István)

Jegyzetek:

[1] Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, 1572-1647. Bp., 2002.

[2] Magyar történeti kutatások a Vatikánban. Bp.-Róma, 2004.

[3] Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521-1700. Szeged, 1992.

[4] Varia Paulina. Pálos rendtörténeti tanulmányok. Csorna, 1994.

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

„A bizalom pecsége alatt”. Két püspöki vizitáció (1817 és 1885) és legújabb kori levéltári dokumentumok. I-II. köt. Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Keresztes Dániel – Hamarkay Ede. Erdőkertés, Exodus Kiadó, 2004. 361, 713 old.

„Ti azért Atyámfiainak gondoljátok meg, hogy ezen az idegen földön mint egy tükörei vagytok a mi népünk ősi erényeinek: a józan munkálkodásnak és az egyszerű erkölcsöknek; és ne engedjétek magatokat sem a ti rossz kívánságaitok, sem némelyek gonosz példái által eltántorítottatni. Sőt inkább meg becsüljétek a ti hiteteket és a ti magyarságotokat s legyetek nekünk örömeinkre a ti jó magatok viselete által.” Szász Károly dunamelléki püspök ezen idézett szavai (244. p.) mintegy mottóként is szolgálhatnak az ismertetni kívánt, Alsó-Baranya református népét bemutató két kötetes kiadvány előtt.

A magyarországi egyháztörténet forrásainak feltárása, nyilván-tartásának és kiadásának munkálatai a feldolgozások viszonylagos nagy számához képest elmaradást mutatnak, ráadásul az alap kutatásokat a feltárt források értékelés kellene, hogy kövesse. A magyarországi levéltárakban már a hatvanas évek végén elkezdődött a canonica visitatio dokumentációjának rendszerezése, központi nyilvántartása. Egyes vizitációk jegyzőkönyvei múzeumi évkönyvekben, vagy külföldön továbbra is megjelentek, de majd csak a hetvenes évek végétől kerültek ezek a források aktívabban hasznosításra a művelődéstörténet számos területén.

Az elmúlt évtizedben újraszerveződtek az egyháztörténet kutatásának fórumai. A bibliográfiai számbavétellel párhuzamosan elkezdődött a jegyzőkönyvek teljes terjedelmű közlése is. Ehhez a munkához öröndetes módon egyre nagyobb mértékben csatlakoznak egyházi levéltáraink is önálló kiadványaikkal.

A közelmúltban az Exodus Kiadó is bekapcsolódott ebbe a munkába. Az Exodus Kiadó az 1930-as évek vége és az ötvenes évek eleje között működött. Elsődleges célja Karácsony Sándor műveinek kiadása volt, mely a későbbiekben bővült több népi író részleges vagy teljes munkásságának megjelentetésével. A negyvenes évek elejétől a Kiadó az egész ország területét ellátó könyvterjesztéssel bővült. A kiadói-terjesztői munkaközösség tevékenységére jellemző volt, hogy alacsony költségvetésű, ám mégis mives megjelenésű könyveket jelentettek meg, melyek megfizethető áruk miatt széles körhöz eljuthattak. Több mint ötvenévi szünet után az Exodus Kiadó újból elkezdte tevékenységét. A jelenlegi munkatársak felvállalják a Kiadó eredeti eszmeiségét, és olyan, a keresztyénséghez, azon belül is a református egyházhoz kapcsolódó területeket feldolgozó művek megjelentetését tűzték ki maguk elé, melyek bár nem tartoznak a figyelem középpontjába, mégis hiánypótló voltak miatt közérdeklődésre tarthatnak számat, s elősegíthetik az egyes területeken és témakörökben mutatkozó kisebb-nagyobb ismerethiányok és fehér foltok felszámolását.

A „*Bizalom pecsége alatt*” című kiadvány két kötetben ismerteti meg az olvasóval Báthori Gábor és Szász Károly dunamelléki püspökök egyházlátogatási naplói, vizitációs jegyzőkönyvei alapján Alsó-Baranya református egyházközségeinek életét egy igen fontos korszakban, a trianoni békeszerződés következtében történt elszakítás előtti évtizedekből.

A magyarországi reformáció egyik központja Baranyában volt, Kákonyi Péter, Sztárai Mihály, Zigerius Imre 1544-1546-tól kezdődő tevékenysége idején. Kiemelkedő jelentőségű az Alsó-Baranyai Református Egyházkerület 1576. augusztus 16-17-én Hercegszöllősen tartott zsinata, amelyen már határozottan református szellemű egyházigazgatási kánonokat fogadtak el Baranya első püspöke, Szegedi Kis István szerkesztésében. Ez a vidék volt a Dunamelléki Egyházkerület bölcsője, és sokáig lelki-szellemi központja is. Több, egykori szuperintendensi székhely is található a mai gyülekezetek között. A 18. század második felétől kezdődően azonban átadta központi, vezető szerepét más vidékeknek. A Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltárában a legrégebbi püspökvizitációk a 19. századból fennmaradt Báthori Gábor- illetve Szász Károly-féle püspökvizitáció, 1816-1819, illetve 1885-1893 közötti időszakból. A Dunamelléki Református Egyházkerület (amely az ország középső részén, a Duna két oldalán fekvő megyéket foglalta magába a Duna-kanyartól a történelmi Magyarország déli határáig) összes egyházközségének részletes leírását ezekben találjuk: az eklézsia története, templom, egyházi vagyon leírása, az egyházközség belső élete, egyháztagok valláserkölcse stb. Szász Károly vizitációjának kötetei abban a tíz esztendőben készültek el, amikor a Duna-kanyar eklézsiáitól a horvát-szlavóniai szórványokig módszeresen tervezve bejárta egyházkerületét: az összes, több mint háromszáz egyházközséget meglátogatta. A püspök a vizitációra készülve gondosan áttanulmányozta a hatvan évvel korábbi Báthori Gábor-féle egyházlátogatás iratait s abból felkészülve járta végig az eklézsiákat.[1]

A „*Bizalom pecsége alatt*” című munkában összegyűjtött történelmi anyag a mai Horvátország területén lévő református egyházközségekre vonatkozik. A két kötet a két említett vizitációs jegyzőkönyvet és feljegyzéseket, mint elsőrendű forrásokat adja közre – a jelenlegi, említett területi egységhez tartozó egyházközségek 19. századi helyzetére vonatkozóan. A szerkesztők a kötet első felében a 19. századi dokumentumok betűhű mását kívánták visszaadni, minden változtatás nélkül. Magyarázó jegyzetek is csak ott vannak, ahol a szöveg ezek nélkül értelmezhetetlen.

Az alsó-baranyai és szlavóniai református magyarság csak a két közölt szuperintendensi-püspöki látogatást élt meg. Báthori Gábor 1817-es vizitációja előtt nem volt ilyen jellegű vizsgálat a Dunamelléki Egyházkerületben, Szász Károly 1885-ös látogatása után 35 évvel pedig ez a vidék már nem tartozott ahhoz az egyháztesthez, amelynek egykor bölcsője, szellemi-lelki központja volt. A kötetben ezért a 19. század elejéről és végéről, az egyházi életet illetően a kötet első részében található írások adnak betekintést az összegyűjtött lelkészi beszámolók segítségével. A legújabb kori jegyzőkönyv-gyűjteményből pedig képet kapunk az értékeiket a délszláv háború hét esztendeje alatt és azóta is folyamatosan nélkülöző gyülekezetek

és egyházak gondjairól és reményeiről. A kiadók itt nem megszokott eljárást alkalmaznak, amennyiben a kivonatos jegyzőkönyvek mellett a szószerinti leiratokból is közölnek néhányat. A hangfelvételek lejegyzése a lehető legkevesebb változtatással történt. A könyv harmadik részében is így maradt meg az élő nyelv ritmusa, mert így adja vissza hitelesen a lelkészek, gondnokok, presbiterek, gyülekezeti tagok gondolatait, érzéseit. A hangfelvételek és azoknak gépelt változata, valamint a jegyzőkönyvek megtalálhatóak a Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház Levéltárában.[2]

A kiadvány szerkesztői munkaközösségét olyan református emberek alkotják, akik munkájukkal már hosszú ideje részt vesznek az alsó-baranyai és szlavóniai gyülekezetek mindennapjaiban, még ha az az otthonaiktól több száz kilométerre is esik. Ezzel a kiadvánnyal az Úr megtartó kegyelmére és szeretetére kívántak rámutatni, melyet az elmúlt évszázadok folyamán alsó-baranyai és kelet-szlavóniai népe iránt tanúsított.[3]

(Szabadi István)

Jegyzetek:

[1] Az A/1. fond. A Dunamelléki Református Egyházkerület iratai A/1.i Püspöki vizitációs iratai 1816-1990. állagában.

[2] Kopács-Bilje, HR-31327, Petőfi S. u. 4., Horvátország.

[3] A kötetet az érdeklődők az exoduskiado@freemail.hu címen is megrendelhetik.

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Inter arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból. Szerkesztette: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből II.) 352 old.

Merész, de legalábbis annak tűnő vállalkozásba fogott a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, amikor 2002-ben megjelentette Shvoy Lajos püspök önéletírását.[1] Nem a téma, nem a feldolgozott és kiadott forrás, nem is a kiadás ténye indokolja a fenti jelző használatát, hanem az, hogy a kötet a kiadó szándéka szerint nem önálló munkaként, hanem egy frissen újtára indított sorozat első darabjaként látott napvilágot. Sorozatot indítani nehéz, nagy felelősséggel járó döntés. Az első kötet megjelenésétől szükségszerű és elvárt a folytatás, ami egyrészt feltételezi azt, hogy megvan a kellő szellemi kapacitás a további értékes források feldolgozására és közre adására, másrészt pedig azt, hogy az elengedhetetlenül szükséges anyagi fedezet is rendelkezésre fog állni. Nem egy intézmény esett már bele a sorozatindítás csapdájába: akadt példa arra, hogy hosszú-hosszú évek teltek el újabb kötetek kiadása nélkül, de arra is, hogy egymással valójában semmiféle hasonlóságot nem mutató, csupán a korábban meghatározott sorozatcím tág értelmezése szerint rokonítható kötetek jelentek meg, ahol az egyetlen „közös nevező” a kiadó azonossága volt. Azaz dugába dőlt sorozatkiadási tervek, valamint a mindenáron való megfelelésre törekvő kényszerpályák egyaránt példázzák az ilyen jellegű törekvések nehézségeit. Ugyanakkor szerencsére pozitív példákkal is bősséggel szolgálhat a magyar levéltáros szakma e téren, ami azt mutatja, hogy megfelelő előkészítéssel mégis járható út a sorozatkiadás.

Ezt látszik igazolni a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár Mózessy Gergely gyűjteményigazgató szerkesztésében megjelent újabb kötete, az *Inter arma 1944–1945* is. Mégpedig azért, mert a fent már említett Shvoy-önéletírás megjelenése idején már hangsúlyozottan tervbe vették a kötet kiadását, jogossá téve a sorozat elindításának ideáját. Úgy fest, nem hiába fogalmazta meg reményeit Shvoy püspök önéletírásának recenzense, Szabó Csaba az *Egyháztörténeti Szemle* 2003. évi 1. számában: „További rangos köteteket várunk a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltártól”. Lássuk tehát, mit nyújt olvasóinak a most megjelent könyv.

Ez a forráskiadvány jellegében némiképp eltér a sorozat előző darabjától. Az a kötet olyan értelemben homogén volt, hogy egyetlen, nagyobb lélegzetű, műfajából adódóan szubjektív hangvételű forrást adott közzé. A mostani kötet, a jelen recenzió tárgya egyetlen témára fókuszálva különböző típusú, más-más időszakban keletkezett forrásokat tesz közzé egybegyűjtve, ily módon tágabb teret biztosítva az egy témáról keletkezett különféle források összevetése révén a történetek megítélésének. Egyszerűbben fogalmazva: míg a hosszú önéletírás böngészése közben az olvasó bizonyos mértékig óhatatlanul is Shvoy püspök nézőpontjából „szemlélődött”, az eltérő források

lehetőséget nyújtanak az árnyaltabb, sokoldalúbb megközelítésre.

A Shvoy-féle kötet kapcsán Szabó Csaba recenziójában a hosszabb bevezető tanulmányt hiányolta. A fentebb citáltak miatt ezt a hiányosságot a recenzensnek ezúttal még inkább szóvá kell tennie. A kötet szerkesztője, Mózesy Gergely egy oldalban, rendkívül pontosan, tárgyyszerűen, indulatok nélkül foglalja össze a legfontosabbakat, utalva arra, hogy a történeti hátteret bemutató és összefoglaló tanulmányt kiváltja a kötetbe foglalt egyik forrás, Németh László püspöki könyv- és levéltáros visszaemlékezése. Ez azonban csak részben igaz: a történeteket átélő szemtanú, bármilyen hiteles is az általa tapasztalt és írásban rögzített események visszaidézése, sokkal inkább a szubjektum foglya, mint a forrásokat utólag, személyes élmény nélkül összegző, az azóta eltelt idő távlatában elemző és értékelő történész. Németh László visszaemlékezése tehát megítélésem szerint csak részben pótolja a bevezető tanulmányt. Nem lenne érdektelen akár egy önálló, nagyobb lélegzetű közlés erejéig összefoglalóan bemutatni azokat az eseményeket, amelyeknek forrásait e kötet egyébként kiválóan fogja össze egységgé.

A kötet forrásairól elmondható, hogy azok összessége a lehetőségekhez mérten (hiszen a múlt sohasem rekonstruálható teljes egészében) pontos és árnyalt képet ad a székesfehérvári egyházmegyét 1944–1945-ben sújtó tragikus eseményekről. *Inter arma silent musae* – tartja a címben is idézett latin mondás, ám szerencsére mindig akadtak olyan írástudók, akik a fegyverek zajában is papírra vetették tapasztalataikat, gondolataikat. Így a kötet első blokkját egy visszaemlékezés – a már említett Németh Lászlóé –, valamint egy napló – Bejczy Gyula püspöki titkár naplója – alkotja. Utóbbi forrásból talán nem érdektelen e helyt hosszabban idézni, annak bemutatására, hogy írója a humánus talaján állva és nem valamiféle politikai indíttatástól vezérelve ítélte meg az eseményeket: „A németek, akik fegyverbarátaink, nem hallgatnak semmiféle érvelésre, hanem hatalmi erővel elviszik a püspökség írógépét. [...] szeretne volna remélni az ember, hogy annyi tekintettel az európaiságára büszke német hadsereg frontkatonája is lesz az egyházi intézményekre, mint amennyivel az orosz katonák voltak. Sajnos a helyzet nem így van. S az írógépet elrabló hadnagy temesvári születésű. Ha ő már nem is, de szülei alig egy emberöltővel ezelőtt még a szentistváni magyar nemzetnek voltak polgárai. S az unoka, kinek őseit ez a nemzet befogadta, most ellenségként fosztogatja azt a Magyarországot, mely már halálos sebében a végső perceit látszik élni. [...] Kifosztott az orosz, kifosztott a német – s a legszomorúbb mindebben az, hogy a zöldinges rövidlátás honmentő tevékenységnek látja ezt a szörnyű nemzetpusztítást. De legyen mentségükre, hogy bőreszabott szájuk (amit jártatni nem röstellnek) és tyúknyi agyvelejük (ami a gondolkodásra alkalmatlan) egyetlen vagyonuk. [...] Az írógépek és mindenféle bútorok elhurcolása mennyi gondot okoz ezeknek a katonáknak, akik, mikor ezeket a sorokat írom, német dalokat énekelve és kiabálva haladnak ablakom alatt. Úgy látszik, még mindig van bor, és nem csak az oroszok szeretik azt, hanem Germánia túlméretezett ambíciójú fiai is a pohár fenekére néznek néha-néha.” (49. p.)

A következő forráscsoportot a Shvoy Lajos püspök által kiadott püspöki körlevelek (*litterae encyclicae*) alkotják, amelyekben a legkülönfélébb

természetű tájékoztatást nyújtó hírek, rendelkezések, valamint lelki útmutatás is található az egyházmegye első emberétől papjai számára. Ehhez a szűkebb forráscsoporthoz szorosan kapcsolódnak a következő, a kötet legnagyobb blokkját alkotó egység dokumentumai, amelyek a nyilas fogságból hazatért püspök sürgetésére az egyes plébániák helyzetéről adott jelentéseket foglalják össze. A több vármegyét átfogó, pontosabban több vármegyére kiterjedő székesfehérvári egyházmegye egyes területei különösen sokat szenvedtek a háború pusztításaitól, voltak olyan részei, amelyeken mintegy három hónapon át hullámzott a front a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg között, így pl. Székesfehérvár is több alkalommal szenvedte el hol az egyik, hol a másik hadsereg be-, illetve kivonulását. Más területeket viszont kevésbé sújtottak a háború csapásai, így a kötetben közölt jelentések számos elemükben már csak ezért is eltérnek egymástól. E különbözőségeket tovább differenciálja a jelentést írók személyisége, látásmódja stb. Nem a véletlen műve Shvoy püspök Füzy Sándor lelkész Göböljárásról írt, gyakorta semmitmondó részleteket is hosszan taglaló jelentéséhez fűzött szarkasztikus megjegyzése: „A sok híg levesben alig akadt egy-két falat.” (156. p.) Itt kell megjegyezni, hogy a kötet szerkesztője – helyesen – az azon plébániákat tárgyaló jelentéseket is a kötetbe foglalta, amelyek a magyarországi egyházmegyék határait módosító 1993. évi változások óta már nem Székesfehérvárhoz tartoznak.

A kötet forrásanyagának ötödik – egyben utolsó – egysége az ún. *Martyrologium*. Az olvasó aligha szorul rá a latin szó fordítására. Az elhunyt Serédy Jusztinián helyére lépő korábbi veszprémi püspök, Mindszenty József esztergomi hercegprímás 1947-ben bízta meg papját, Meszlényi Antalt, hogy gyűjtse egybe az 1944–1945-ben mártíromságot szenvedett katolikus papok legfontosabb életrajzi adatait. Sajnos a székesfehérvári egyházmegye papsága (egy kivétellel valamennyi plébános a helyén maradt, nem egy esetben egyetlen szilárd pontként erkölcsi támaszt nyújtva a híveknek a széteső közigazgatás, a felbomló közösségek, a háború borzalmai közepette) sem maradt áldozatok nélkül. Az ő életük leglényegesebb adatait a kötetben visszaemlékezéseivel szereplő Németh László összegezte, illetve egyikükét, Bergendy János püspöki irodaigazgatóét ő írta. Hét pap – különböző részletességű – életrajza olvasható e forrásblokkban, hozzátevé, hogy olvasásukkor nem nélkülözhető bizonyos mértékű forráskritika sem, mert ahogy a szerkesztő felhívja rá az olvasó figyelmét: „a tények ismertetésekor – vagy azok mellett – hagiográfiai toposzok is feltűnnek a szövegben”. (295. p.)

A forrásközlés szempontjait a szerkesztő tömören és közérthetően foglalta össze a kötet bevezetőjét követően. A könnyebb olvashatóság kedvéért a mai magyar helyesírás és központozás szabályai szerint olvashatók a dokumentumok, az ettől való eltérés csak indokolt esetekben fordul elő (korjelző írásmód stb.). Pontos és korrekt jegyzetelés (folyamatosan számozott lábjegyzetek formájában) teszik érthetővé a források egyes utalásait a kortársak számára egyértelmű, ám a mai olvasó számára már korántsem annak nevezhető eseményekről és egyes személyekről, illetve a kötetben bőséggel előforduló latin, német, orosz kifejezéseket. A kötet használhatóságát végezetül a témát távolabbról vagy közelebbről érintő szakirodalom bibliográfiája, a kiadvány által tárgyalt időszak és események

legfontosabb szereplői neveinek betűrend szerint rendezett életrajza, valamint személynévmutató teszi teljessé (mindamelletts helységnevmutató sem lett volna egészen haszontalan). A címlap, amely a romos ercsi plébániatemplomot ábrázolja, illetve a belíveken található néhány fénykép nem csupán díszítő elemként szolgál, hanem szerves része a kiadványnak.

Összességében példás gondossággal szerkesztett, imponáló forrásismeretet sejtető, kiérlelt történelmi koncepciót tükröző, tragikus, ám rendkívül érdekes és korántsem feltárt időszak egyházi forrásait bemutató kötetet vehet kézbe az olvasó. Kritika a részletesebb bevezető háttér tanulmány és a helységnevmutató hiányán kívül legfeljebb néhány apró géphiba miatt érheti a kiadványt, formailag pedig azért, mert szerencsésebb lett volna a lapalji jegyzeteket a főszövegtől (forrásszövegtől) az oldalszámot elválasztó vonal alatt – az általánosan elfogadott gyakorlatnak megfelelően – elhelyezni, nem pedig fölötte.

A többségében (a napló és a püspöki körlevelek kivételével) a tárgyalt időszaknál (1944–1945) később keletkezett értékes, többségében retrospektív dokumentumokat közlő forrásválogatás egyik fő erényének kiemelésekor pedig idézzük magát a szerkesztőt, akitől – csatlakozva Szabó Csabának a Shvoy-kötet kapcsán írt recenziójához – további köteteket várunk a sorozat folytatásaként. E szerint a források „szerencsés időbeli közelségből tekintenek vissza a megélt borzalmakra: az emlékezet még nem homályosult el, az országban maradt orosz csapatoktól való félelem még csak elvéve fékezi a tollakat, bár már ennek is akad nyoma.” (7. p.) E meglátással a recenzens teljes mértékig egyetért: a megközelítés történelmi erényeket sejtet. Már csak ezért is, valamint a gördülékeny és szép magyarsággal megírt rövid *Bevezetés* okán is biztatom a szerkesztőt egy összefoglaló tanulmány megírására; ez remélhetőleg nem vár sokáig magára, mert a helytörténet, egyháztörténet, társadalomtörténet, hadtörténet számára egyaránt haszonnal forgatható kötet ennek tükrében még inkább értékessé válhat.

(Katona Csaba)

[1] SHVOY LAJOS: *Önéletrajz*. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2002. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből I.)

6.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMV

Pótor Imre: A bibliás politikus. Kiss Sándor Isten s a haza szolgálatában emigrációba vonulásáig. (Habilitációs értekezés egyháztörténelemből.) Vásárosnamény, Vásárosnamény város önkormányzata, 2003. 164 old.

A szerző lelkészi oklevele mellé a vallás tanárként is megszerezte, miközben évek óta tanít már főiskolán. Külföldi tanulmányútjain nem csupán egyháztörténettel, hanem az Újszövetséggel és más teológiai szaktudománnyal is foglalkozott. Itthon is szorgalmasan publikál ugyancsak több tudományágban. Habilitációs dolgozatát Debrecenben nyújtotta be a Hittudományi Egyetemnek, akkor 149 szakjellel megjelent publikációt mondhatott magáénak. A habilitáció fokozatát alapos felkészültsége birtokában és a dolgozat alapján kapta meg.

Nem csoda, hogy egy személy életpályájának megírásával vágott neki a habilitációnak, hiszen Ph.D. doktori címét is életrajzzal nyerte el 1996-ban (Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor – különös tekintettel dunántúli szolgálataira). Habilitációs témául azért kínálkozott Pótor Imrének Kiss Sándor (1918-1982), mert Pótor Imre vásárosnaményi református lelképásztor, Kiss Sándor pedig vásárosnaményi születésű közéleti személyiség volt. 1992-ben a Kisgazda Pantheonba bekerült Kiss Sándor kisgazda politikus, a Parasztszövetség igazgatójának emléktáblája, Vásárosnaményban iskolát neveztek el róla, 2000. március 15-én pedig leleplezték szobrát szülővárosa főterén. Nem csoda, hogy Pótor Imre érdeklődését felkeltette ez a színes életút, amely ráadásul a református egyházzal, azon belül hitébredéssel, a Soli Deo Gloria egyesülettel és más református diák- és szórványmissziói, gazdasági mozgalommal, a tudomány terén a falukutatással, a Teleki Pál Tudományos Intézettel, a politikában ez ellenállási mozgalommal, annak egyik fegyveres alakulatával, a Görgey Zászlóaljjal is kapcsolatba került és azokban jelentős szerepet játszott. Ez az életút, amit a szerző – ha Kiss Sándor kortársa lett volna – minden bizonnyal maga is bejárta volna. Lelki őst látta Kiss Sándorban és ezen a réven olyan tudományos témára lelt, amit neki lehetetlen volt fel nem dolgoznia. Kiss Sándor Kisgazda Pantheonbeli emléktáblája és vásárosnaményi szobra mellé egy még nagyobb jelentőségű emléket állított, egy szellemi-lelki emlékoszlopot, bibliai kifejezéssel élve Ében Haézer. Ez volt az a nemes szándék, amit a szerző maradéktalanul meg is valósított. Nem is akárhogyan.

Nagy hozzáértéssel, találékonysággal, fáradságot nem kímélve kutatta fel a forrásokat. Tóth Endréről írott dolgozatához hasonlóan a még élő forrásokat meginterjúvolta. Tudta, hogy kitől mit kérdezzen, így a létező legtöbbet derítette fel. Kortársak levelezését is feltérképezte. Könyvtár és levéltár tárult fel előtte. Gyűjtése földrajzilag Amerikára is kiterjedt, hiszen 1956-tól haláláig ott élt Kiss Sándor családjával. A családtagoktól, ottani ismerőseitől, barátaitól felbecsülhetetlen adatok birtokába jutott a szerző. Szigorú

fegyelmezettséggel témájánál maradt azonban. Nem csábította az emigrációban töltött negyed század történetének megírása, hiszen azzal a sokat markolás veszélyét nem kerülhette volna el. Tudomásul vette, hogy az emigrációban eltöltött évek munkálkodása nem tartozik e könyv keretébe.

Pótor Imre a Magyarországi Református Egyház Doktorai Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójának régi időktől dolgos tagja. Ott tartott előadásai szóltak Kiss Sándor élete és munkássága egy-egy szeletéről. Olyan résztvevők előtt beszélhetett, akik közül nem egy személyesen ismerte Kiss Sándort. Szij Rezső nem csupán hallotta ezeket az előadásokat, de segítette a téma további kutatását, hiszen e könyvben is szerepel. A szórványmisszió terén inspirálta Kiss Sándort ez irányú tevékenységre. Denke Gergely is hallhatta volna ezeket az előadásokat. Ő szegedi gimnazistaként ismerte meg az ott akkor főiskolás Kiss Sándort. Denke Gergely azonban csupán addig vett részt az Egyháztörténeti Szekció ülésein, amíg a szárszói konferenciák újra nem indultak. Ezeket szerencsétlen módon rászervezték a szekcióülésekre, vagyis ugyanabban az időben tartották és Denke Gergely – érthetően – régebbi „szerelmét”, Szárszót választotta.

Kiss Sándor diák korától eleven hitű református ember volt. Megtérése után vették fel soron kívül a Soli Deo Gloria (SDG) református diákegyesületbe. Ettől kezdve életét tudatosan áthatotta a bibliás, református keresztyén hit, amely azonban annyira keresztyén volt, hogy más felekezetű, így római katolikus keresztyénnel is testvérileg tudott együttműködni, sőt 1939-ben két hónapot a náciizmus által üldözött Német Hitvalló Egyház tagjai körében is töltött. Pótor Imre mégsem csupán a hozzá hasonló hitű testvért látta meg Kiss Sándorban és nem annak sokfelé missziói tevékenységén lelkendezve írta meg könyvét, hanem – amint maga is teszi – Kiss Sándor e hitéből következő közéleti tevékenységét is feldolgozta. Tette ezt természetes közvetlenséggel. Bemutatta, hogy a hatholdas kisbirtokos család fia, miképpen végezte el a polgárit, folytatta a sárospataki tanítóképzőben tanulmányait, hiszen a polgárral ott tanulhatott tovább, ha nem technikumba óhajtott menni, majd a pataki tanítóképző javaslatára a szegedi polgári iskolai tanárképző főiskolát, azt követően az egyetemen tanítóképző intézeti tanári képesítést szerzett 1944 nyarán, ugyanakkor tanítóképző intézeti helyettes tanári kinevezést vehetett át Budapestre.

Bár az utóbbi években irodalma támadt a hazafias ellenállás polgári szárnyának, ami a német megszállással szemben kibontakozott és Pótor Imre ezek ismeretében számos szálát fejtette fel annak éppen Kiss Sándor vezető szintű részvételének bemutatása révén. A szerző ezen a réven igen jelentős új anyaggal gazdagította az ilyen irányú szakirodalmat. A polgári ellenállást a kommunista történetírás igyekezett kitörölni a magyar történelemből. Ugyanakkor felnagyította az alig létezett kommunista ellenállást. Csak egy példa erre: Mikó századost és a Görgey Zászlóalj legnagyobb részét hadifogságba hurcolták a szovjetek, noha pontosan tudták, hogy milyen tevékenységet folytattak. Azt akarták, hogy ne legyenek itthon olyanok, vagy minél kevesebben, akiknek érdemeik vannak a németek elleni tevékenységben, esetlegesen éppen a harcban.

Ismert tény, hogy vitéz nagybányai Horthy István kormányzó-helyettes nem sokkal repülőbalesete előtt (1942 augusztusában) arról beszélt feleségének a front mögött, hogy a háborút a németek elvesztették és neki az angol-amerikai szövetségesekhez kell mennie és ott előkészíteni Magyarország hozzájuk történő csatlakozását, nehogy a vesztes oldalon találja a háború befejezése hazánkat. A hazai felsőszintű katonai és politikai körök kormányzóhoz hű része és a demokratikus átalakulást remélő polgári csoportosulások a szovjet megszállás elkerülésének és az ország ismételt megcsonkításának esélyét az angolok balkáni partraszállásában és azon keresztül Magyarországra nyomulásában látták. Amikor az angol-amerikai csapatok elérik Magyarország déli határát, a siker bizonyosságával tud Magyarország átállni a szövetségesek oldalára. Ez az átállás meggyorsítja a háború befejezését, megkíméli Magyarországot a hadszíntérré válástól, és legfőképpen megmenti a Vörös Hadsereg megszálló tevékenységétől.

E terveknek addig volt realitása, amíg a szövetségesek is ezt akarták megvalósítani, vagyis a balkáni partraszállást. 1943 őszén azonban a teheráni konferencián Sztálin rávette a nyugatiakat, hogy Olaszországban szálljanak partra és ne a Balkánon. Ettől kezdve Magyarország elkerülhetetlenül a szovjet hadműveleti zónába került. 1944 őszén – amikor a magyar fegyverszüneti delegáció Moszkvába érkezett – Churchill Moszkvában tárgyalva megegyezett Sztálinnal, hogy Magyarország 90 %-ban szovjet, 10 %-ban angol-amerikai érdekszférákba fog tartozni.

Kiss Sándor egyik vezetője volt az ellenállásnak A református ifjúsági mozgalom révén a Görgey Zászlóaljnak is harcosokat toborzott.[1] Pótor Imre részletesen leírja, hogy Kiss Sándort is kézre kerítette a nyilas elhárítás és olvashatjuk, hogy miként kínozták meg őket és szánták halálra. Rajta és néhány társán nem tudták végrehajtani a kivégzést. A keresztyén ember értékelése szerint csoda volt megmenekülésük.

Nyomon követhetjük Kiss Sándor és sokak sorsa alakulásában, hogy miként kísérelték meg a lehetetlent, vagyis szovjet megszállás ellenére demokratikus és polgári Magyarország berendezését. Rövid ideig úgy látszott a beavatatlank előtt, hogy sikerülhet, hiszen a békekötés után a szovjet hadseregnek ki kell vonulnia Magyarországról. Nem vonult ki. Választási csalásokkal, terrorral, a kommunistáknak polgári pártokba épülésével, koncepciós perekkel a Kommunista Párt uralmát erőltette rá a szovjet vezetésű Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországra. Sokakkal együtt Kiss Sándor ismét megjárta a börtönt.

Szabadulása után az egypártrendszer fogadta és örülhetett, hogy villanszerelővé képezhette át magát, és Budapesten meghúzódhatott családjával. 1956-ban újjászervezték a Kisgazdapártot, a Parasztszövetséget. Veres Péter beleegyezett, hogy ne legyen külön Parasztpárt. Az más kérdés, hogy Erdei Ferenc Petőfi Párt néven mégis megtette a külön pártszervezést, hogy megossa az agrár népeiséget. Kiss Sándornak és családjának november 4-e után nem volt választása. Emigrálniuk kellett.

Pótor tanulmánya ismét bebizonyította, hogy az egyház- és világi történelem szétválaszthatatlanul összetartozik. Ezt a korszakfeltáró munkát, ami tele van új ismeretekkel, ugyanakkor átfogó és újszerű feldolgozását adja egy korszak bizonyos fontos rétegei történetének, amely réteg történelemformáló erő volt Magyarországon és képes lett volna demokratikussá formálni Magyarországot, ha annak sorsa nem Teheránban, Moszkvában, Jaltán és Potsdamban dőlt volna el. Jó lélekkel ajánljuk a téma minden kutatójának, de a pusztán érdeklődőknek is szíves figyelmébe e könyvet.

(Csohány János)

☐☐ CSOHÁNY ENDRE: Ha ég a ház. Bp., 1988. 19. p.

[a cikk
elejére.](#)

[a vissza a
tartalomjegyzékhez.](#)